

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ТЕХНІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
«ХАРКІВСЬКИЙ ПОЛІТЕХНІЧНИЙ ІНСТИТУТ»**

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

МАЛИНІНА Тетяна Василівна

УДК 37.091.8-055.1:624]-043.82(477.54)"1950/1991"

ДИСЕРТАЦІЯ
СТУДЕНТСЬКІ БУДІВЕЛЬНІ ЗАГОНИ ХАРКІВЩИНИ:
ВИНИКНЕННЯ, ГЕНЕЗИС ТА ЗАНЕПАД РУХУ
(друга половина 1950-х рр. – 1991 р.)

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії з галузі знань
03 – Гуманітарні науки за спеціальністю 032 – Історія та археологія

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ Т. В. Малиніна

Науковий керівник:

Рябченко Ольга Леонідівна,

доктор історичних наук, професор

Харків – 2020

АНОТАЦІЯ

Малиніна Т. В. Студентські будівельні загони Харківщини: виникнення, генезис та занепад руху (друга половина 1950-х рр. – 1991 р.) – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 032 Історія та археологія. – Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут» – Харків, 2020.

Дисертаційна робота присвячена дослідженню формування, генезису та занепаду студентських будівельних загонів Харківщини з другої половини 1950-х років до 1991 року.

Завдяки діяльності студентських будівельних загонів значна чисельність молоді отримала можливість закріпити або набути нові професійні навички, долучитися до вирішення важливих державних народногосподарських завдань, сформувати лідерські та організаторські здібності, розширити сферу соціальної взаємодії та виконати якісно нові соціальні функції.

У вступі обґрунтовано актуальність теми дисертаційного дослідження, визначено предмет, об'єкт, мету, завдання, хронологічні межі.

Актуальність дослідження історії студентських будівельних загонів полягає в практичному застосуванні позитивного досвіду добровільного молодіжного руху, який бере свої витоки з другої половини 1950-х років, для подальшого можливого використання в сегменті сучасної молодіжної політики. Методи й форми організації, система управління й оперативність у вирішенні організаційних, виробничих, побутових проблем (особливо початкового періоду) принесли вагомий результат для розвитку економіки. У той же час формалізація й ідеологізація цього руху спричинили появу кризових явищ, а зміна політично-економічної моделі суспільства – його занепад.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що ґрунтовно й всебічно досліджуються студентські будівельні загони Харківщини від зародження до

занепаду, визначено їхні організаційні й структурні особливості. Детально, на основі широкої джерельної бази, розкрито причини появи кризових явищ, таких як заміна добровільних принципів на плановий підхід у формуванні студентських будівельних загонів, хабарництво, приписки, окозамилування, діяльність «диких» загонів. Розкриваються причини появи й організація роботи «обмінних» загонів, які вперше були сформовані у Харкові. Доведено існування негативних для здоров'я й життя молоді наслідків порушень техніки безпеки, санітарно-гігієнічних норм проживання і промислової санітарії.

На основі аналізу вперше залучених до наукового обігу архівних документів переосмислюються загальновідомі факти з історії СБЗ та історіографічні оцінки цього руху.

Практичне значення дослідження полягає в тому, що отримані результати щодо виробничої та організаційної самостійності СБЗ можуть допомогти уникнути проблем у розвитку студентського самоврядування й у формуванні соціальної активності студентства. У сучасному суспільстві зростає попит на спеціалістів, які мають якісну професійну підготовку та навички управлінської, підприємницької діяльності, тому і досвід студентських будівельних загонів має велике практичне значення при виробленні та формуванні загальної концепції державної молодіжної політики та органів місцевого самоврядування в Україні, створенні умов для самореалізації молоді.

До першого розділу дисертації увійшли історіографія, аналіз джерельної бази та методико-теоретичні засади дослідження.

Виділено три великі історіографічні блоки, які згруповані за проблемно-хронологічним принципом. До першого належать роботи радянських дослідників, які публікувалися впродовж 60-х – 80-х рр. ХХ ст. у різних галузях науки – історії, психології, соціології. Цей блок поділено на два періоди. До першого (1960-1980 рр.) належать результати досліджень радянських істориків, які здебільшого самі були активними учасниками

будзагонів та пропагували комуністичне виховання молоді й переваги молодіжного руху студентських будівельних загонів.

Для другого періоду (друга половина 1980-х – початок 1990-х рр.) притаманні спроби переосмислення та об'єктивного аналізу кризових явищ у СБЗ. Значну увагу дослідники другого періоду звертали на державотворчу тематику, вивчення історії молодіжних рухів та можливостей впровадження досвіду будзагонів у сучасних реаліях.

Другий блок становить сучасна українська історіографія, яка з'явилася й активно продовжує розвиватися у зв'язку із зростанням інтересу до історії СБЗ вищих навчальних закладів та активних спроб ретрансляції цього досвіду.

До третього блоку належить сучасна зарубіжна історіографія, представлена роботами переважно російських істориків, які активно досліджують дану тематику на пострадянському просторі. Також значний інтерес для розуміння процесів побудови й розвалу соціалістичного суспільства мають роботи зарубіжних, зокрема британських та італійських істориків. Узагальнення та погляд на державні процеси «зі сторони» дають можливість визначити загальні тенденції в розвитку СБЗ, а локальні дослідження цих науковців уможливають об'єктивне формування уявлення про особливості та регіональні відмінності цього руху.

Джерельна база представлена документами та матеріалами офіційного походження, джерелами особистого походження, періодичними виданнями, усними свідченнями, візуальними джерелами та предметно-речовими пам'ятками. Значна частина архівних документів, спогадів, інтерв'ю вперше залучені до обігу. В основному були використані документи й матеріали, представлені у фондах двох архівних установ: Центрального державного архіву громадських об'єднань України та Державного архіву Харківської області. Складність у роботі з джерельною базою полягала в тому, що діловодство перших «спонтанних» загонів не велось, велика кількість матеріалів знаходиться в музеях ВНЗ і не систематизована, джерела містять і

суб'єктивний підхід до подій, спостерігається також свідоме викривлення інформації.

Теоретико-методологічна основа дослідження базується на загальнонаукових принципах історизму, цілісності та наукової об'єктивності, реалізованих через ретроспективний, проблемно-хронологічний, усно-історичний методи та метод соціокультурного аналізу. Використання цих принципів і методів сприяло уникненню необ'єктивності та упередженості в здійсненні глибокого наукового аналізу діяльності СБЗ вищих навчальних закладів Харківщини другої половини 1950-х рр. – 1991 р.

У другому розділі дисертації детально досліджено організаційну структуру й систему управління від лінійного до всесоюзного СБЗ. Виявлені відмінності харківських загонів, які мали специфічну структуру, таку як кущові загони та специфічний орган управління – кущові штаби. У роботі досліджено мотиви участі студентів у цьому молодіжному русі, виокремлено їхні різновиди та відмінності на різних етапах. Так, для учасників першого періоду головними чинниками були романтика, можливість принести користь суспільству. У подальшому ж все більше значення відігравав роль такий чинник, як можливість покращити матеріальне становище та отримати й застосувати організаторський і трудовий досвід. Аналіз критеріїв відбору бійців дають можливість стверджувати, що будзагони стали справжньою школою фаховості спеціалістів і кадрового резерву.

У той же час підміна основних організаційних принципів, а саме добровільності, виробничої та організаційної самостійності стали початком кризи студентських будівельних загонів. Саме на цьому акцентовано увагу в третьому розділі дослідження. Поступово студентські загони перестають мати переважно будівельну специфіку й з'являються спеціалізовані загони, які повинні були вирішувати народногосподарські завдання в різних галузях. Це сприяло професійній підготовці студентів, а також розвитку у них творчих здібностей, результатом чого стало запровадження науково-технічних бюро з розробки й впровадження раціоналізаторських ідей та

передового досвіду. Усе це сприяло ефективному використанню студентства як додаткової робочої сили для швидкого розвитку народного господарства як всього СРСР так і союзних республік.

Також у цьому розділі дисертаційного дослідження здійснено детальний аналіз системи медичного обслуговування «бійців» загонів, проведення превентивних профілактичних заходів та виявлені причини порушення правил техніки безпеки та охорони праці, які призводили до травматизму та летальних випадків. До раніше визначених дослідниками нами додані наступні: порушення норм промислової санітарії та принципу добровільності формування загонів, зниження рівня уваги через перевтому, залучення дівчат і неповнолітніх дітей до складних і небезпечних будівельних процесів.

У четвертому розділі дисертаційного дослідження розкриті особливості договірної кампанії, ефективність виробничого процесу студентських будівельних загонів, запровадження нових стимулів і форм організації загонів та прорахунки, які були допущені через формалізм, відсутність наукового підходу тощо. Заміна добровільних принципів на плановий підхід у формуванні СБЗ, хабарництво, приписки, розкрадання майна, стали початком занепаду цього руху, який був приречений через суспільно-політичну й економічну кризу наприкінці 1980-х рр.

Таким чином, у дисертаційному дослідженні розкрито організаційні, мотиваційні, виробничі, побутові та інші аспекти діяльності студентських будівельних загонів Харківщини.

Ключові слова: історія України, Харківщина, студентський будівельний загін, літній трудовий семестр, техніка безпеки, охорона праці, медичне обслуговування.

ABSTRACT

T. Malynina. Student construction brigades of Kharkiv region: origin, genesis and decline of the movement (second half of 1950s – 1991) – Manuscript copyright.

Thesis for a Doctor's of Philosophy degree in the specialty 032 – History and Archeology. – Kharkiv National University of Urban Economy named after O. M. Beketov. – Kharkiv, 2020.

Contents of the abstract

The thesis paper is dedicated to the study of formation, genesis and decline of student construction brigades of Kharkiv region from the second half of 1950s to 1991.

Through the activities of student construction brigades, a significant number of young people gained the ability to reinforce or acquire new professional skills, to join in solving important national economic problems, to form leadership and organizational qualities, to expand the sphere of social interaction and to qualitatively fulfill new social roles.

The relevance of the thesis research topic, subject, target, goal, objective, and the chronological framework are substantiated in the introduction.

The relevance of the research of the history of student construction brigades lies in the practical application of the positive experience of the voluntary youth movement, which dates back to the second half of the 1950s, for further use in the contemporary youth policy segment. Methods and forms of organization, the management system and efficiency in solving organizational, production, and domestic issues (especially during the start-up period) provided a meaningful outcome for the development of the entire Soviet Union's economy. At the same time, the formalization and ideologization of this movement resulted into the emergence of crisis phenomena, and the change in the political and economic model of society led to its decline.

The scientific novelty of the research conducted is due to the fact that the student construction brigades of Kharkiv region are thoroughly and comprehensively investigated from the inception to decline, and their organizational and structural features are determined. In detail, on the basis of broad source databases, there were identified the causes of crisis phenomena emergence, such as the changeover from the voluntary principles to a planned approach in the formation of student construction brigades, bribery, falsification of figures, deception, activities of «wild» brigades, were identified. The reasons for the emergence and organization of the work of «exchange» brigades, which were initially formed in Kharkiv, are revealed. The existence of negative for youth's

health and life consequences of safety, hygiene standards and industrial sanitation violations has been proved.

Based on the analysis of the new archival documents, the well-known facts about the history of SCBs and the historiographical estimates of this movement are rethought.

The practical significance of the thesis research is due to the fact that the results obtained on the production and organizational independence of the SCBs in question can help to avoid problems in the development of student self-government and in the formation of socially active students. In today's society, there is a growing demand for professionals who have high-quality professional training as well as management, entrepreneurial skills, and therefore, the experience of student construction brigades is of great practical significance in developing and shaping the general concept of state youth policy in Ukraine, creating conditions for self-realization among young people.

The first section of the thesis includes historiography, source-base analysis as well as methodological and theoretical foundations of the research conducted.

In the historiography section, the author identifies three large blocks of sources, grouped according to the chronological and problematic principle.

The first block includes the works of Soviet researchers, which were published in the 60's – 80's in various fields of science, namely history, psychology, and sociology.

The first block of sources is divided into two periods. The first one (1960-1980) includes the results of the study of Soviet historians, who were themselves active participants in student construction brigades and promoted the communist upbringing of youth and the benefits of the youth movement of student construction brigades.

The second period (the second half of the 1980s – early 1990s) is characterized by the attempts to rethink and analyze crisis phenomena in the SCBs under consideration. Researchers who studied the second period paid considerable attention to the state-making theme, studying the history of youth movements and the possibilities of introducing the experience of SCBs in modern realities.

The second block includes contemporary Ukrainian historiography, which has emerged and continues to evolve in the context of increasing the interest in the history of student construction brigades of higher education institutions and active attempts to relay this experience.

The third block includes contemporary foreign historiography, presented by the works of Russian historians who are actively researching this topic in the post-Soviet space. The works of foreign, including British and Italian historians, is also of great interest in understanding the processes regarding the building and collapse of socialist society. Generalizations and an outside «perspective» on state processes give an opportunity to determine the general trends in the development

of SCBs, and local studies of these researchers make it possible to objectively form an idea of peculiarities and regional differences of this movement.

The source database is represented by documents and materials of official origin, sources of personal origin, periodicals, oral testimonies, visual sources and material memorials.

Certain archival documents, memoirs, interviews were first introduced into circulation. The documents and materials presented in the funds of two archival institutions were mainly used: CSA of Public Organizations the of Ukraine and the State Archives of Kharkiv region. The complexity of working with the source base was that the procedures of the first «spontaneous» brigades were not maintained, a large amount of material evidence is located in museums of higher educational institutions and is not systematic, the sources contain a subjective approach to the above specified events, and there is a distortion of information.

The theoretical and methodological basis of the research in question is based on the general scientific principles of historicism, integrity and scientific objectivity, implemented through retrospective, problem-chronological, oral-historical methods and the method of socio-cultural analysis.

The use of the above principles and methods helped to eliminate non-objectivity and avoid bias in conducting a thorough scientific analysis of the activity of student construction brigades of higher educational institutions of Kharkiv region in the second half of the 1950s – 1991.

Thus, the participants of the first period were mainly driven by the romantic appeal, and the opportunity to bring benefits to society. Further, a factor such as the ability to improve the financial standing as well as gain and apply the organizational and work experience becomes increasingly important. Analysis of the selection criteria of student detachment members makes it possible to state that student construction brigades provided genuine training of specialist skills and personnel reserve.

At the same time, the change in basic organizational principles, namely voluntariness, production and organizational independence, became the start of the crisis of student construction brigades. This is the focus of the third section of thesis research. Gradually, student brigades ceased to have predominantly construction specificity, and specialized student work teams emerged, which were supposed to solve national economic problems in various fields and spheres of economy. This facilitated the professional training of students, as well as the development of their creative abilities, which resulted in the introduction of scientific and technical bureaus for the development and implementation of innovative ideas and best practices. All this has contributed to the effective involvement of students as an additional workforce for the rapid development of the economy of the entire Soviet Union and individual regions.

Additionally, in this section of the thesis research the author carried out a detailed analysis of the health care system of student brigade members, organization of preventive measures as well as identified the causes of violations of the safety and labor protection rules, which led to injuries and fatal cases. The researchers previously identified the following causes of both safety and labor protection rules: violations of industrial sanitation and the principle of voluntary formation of student brigades, reducing the level of attention due to exhaustion, involving student girls and underage children in complex and dangerous construction processes.

In the fourth section of the thesis research, the features of the contractual campaign, the efficiency of the production process of student construction brigades, the introduction of new incentives and forms of organizing student construction brigades as well as the calculations performed through formalism, the lack of a scientific approach, etc. are revealed. Crisis phenomena, such as bribery, falsification of figures, theft of property, triggered the decline of this movement, which was doomed by the socio-political and economic crisis of the late 1980's.

Thus, the organizational, motivational, production, domestic and other aspects of activity of student construction brigades of Kharkiv region are revealed in the thesis research under consideration.

Key words: history of Ukraine, Kharkiv region, student construction brigade, summer work semester, safety, labor protection, medical care.

Список опублікованих праць за темою дисертаційного дослідження

Публікації у наукових фахових, закордонних виданнях та виданнях, уведених до міжнародних науко метричних баз:

1. Малиніна Т. В. Роль студентських будівельних загонів у формуванні організаторських якостей молоді України. *Дослідження з історії і філософії науки і техніки*. 2018. Вип. 26–27. С. 90–99.
2. Малиніна Т. В. Студентські будівельні загони: криза 80-х та спроби відновлення (на прикладі студентських будівельних загонів Харківщини). *Історія та географія: зб. наук. пр.* / Харків. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. Харків, 2019. Вип. 56. С. 58–64.
3. Малиніна Т. В. Травматизм і проблеми техніки безпеки у студентських будівельних загонах Харківщини 50–80-х рр. ХХ ст. *Universum Historiae et Archeologiae*. 2019. Т.2(27). Вип 2. С. 72–82.
4. Malynina T., Ryabchenko O. Exchange student constructions brigades in Ukraine: problems of intercultural youth communication (1960-1980s). *The European Journal of Humanities and Social Sciences*. 2020. № 1. P. 33–42.
(Здобувачкою опрацьовано і систематизовано архівні матеріали)

Повнотекстові матеріали й тези наукових доповідей, що додатково відображають результати дослідження

5. Малиніна Т. В. Проект майбутнього – збереження минулого. *Спадщина університету: Історія. Освіта. Наука. Культура. Особистість*: матеріали І наук.-іст., конф. (2–4 груд. 2015, м. Харків) / керівник вид. проекту В. М. Бабаєв ; Харків. нац. ун-т міськ. госп-ва ім. О. М. Бекетова. Харків, 2016. С. 12–17.

6. Малиніна Т. В. Патріотичне виховання студентської молоді через прищеплення поваги до історичної спадщини Університету. *Сучасні проблеми виховання молоді у вищому навчальному закладі: матеріали всеукр. наук.-практ. конф. (28–29 квіт. 2016, м. Харків) / Харків. нац. ун-т міськ. госп-ва ім. О. М. Бекетова та ін. Харків, 2016. С. 98–104.*
7. Малиніна Т. В. Управління якістю освіти на місцевому рівні. *Місто. Культура. Цивілізація: матеріали VI міжнар. наук.-теорет. інтернет-конф. (квітень 2016, м. Харків) / редкол.: В. Ф. Харченко (відпов. ред.) та ін. ; Харків. нац. ун-т міськ. госп-ва ім. О. М. Бекетова. Харків, 2016. С. 284–301.*
8. Малиніна Т. В. Студентські будівельні загони ХПКБ – Спадщина Університету. *Спадщина університету: Історія. Освіта. Наука. Культура. Особистість: матеріали II наук.-практ. конф. (15–16 груд. 2016, м. Харків) / керівник вид. проекту В. М. Бабаєв ; Харків. нац. ун-т міськ. госп-ва ім. О. М. Бекетова. Харків, 2017. С. 145–150.*
9. Малиніна Т. В. Усна історія як джерело дослідження повсякденних практик студентів в будівельних загонах (на матеріалах ХПКБу). *Слобожанський гуманітарій – 2017 : матеріали міжнар. наук.-метод. конф., Харків, березень 2017 р. / Харків. нац. техн. ун-т сіл. госп-ва ім. П. Василенка. Харків, 2017. С. 63–72.*
10. Малиніна Т. В. Формування кадрового забезпечення в освіті (з досвіду студентських будівельних загонів ХПКБу). *Суспільно-політичні процеси на українських землях: історія, проблеми, перспективи: матеріали IV всеукр. наук.-практ. конф.: у 2 ч. (19 трав. 2017, м. Суми) / редкол.: В. М. Власенко та ін. ; Сумськ. держ. ун-т. Суми, 2017. Ч.1. С. 69–75.*
11. Малиніна Т. В. Молодь – авангард суспільного прогресу (із досвіду студентських будівельних загонів ХПКБу). *Спадщина Університету: Історія. Наука. Культура. Особистість: матеріали III наук.-практ.*

- конф., Харків, 7–8 груд. 2017 р. / Харків. нац. ун-т міськ. госп-ва ім. О. М. Бекетова. Харків, 2018. С. 19–22.
12. Малиніна Т. В. Формування кадрового забезпечення в освіті (з досвіду студентських будівельних загонів ХПКБу). *Суспільні науки у 2018 році* : матеріали XIV міжнар. наук.-практ. конф. Вінниця : Нілан-ЛТД, січ. 2018. С. 56–62.
13. Малиніна Т. В. Студентські будівельні загони – специфічна форма молодіжного руху. *Стратегія розвитку міст: молодь і майбутнє (інноваційний ліфт)* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., Харків, квіт. – трав. 2019 р. / Харків. нац. ун-т міськ. госп-ва ім. О. М. Бекетова. Харків, 2017. С. 393–395. – Існує електронна версія. (Режим доступу: [file:///C:/Users/User/Desktop/Стратегія%20розвитку%20міст\(1\).pdf](file:///C:/Users/User/Desktop/Стратегія%20розвитку%20міст(1).pdf), вільний).
14. Малиніна Т. В., Рябченко О. Л. Обмінні студентські будівельні загони вищих навчальних закладів Харкова та Польської Народної Республіки (1960–1980-ті роки). *Польсько-українська спадщина на Слобожанщині: національна специфіка і взаємні впливи*: матеріали міжнар. наук. конф. (7–8 листоп. 2019, м. Харків) / Харків. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. Харків, 2019. С. 33–52. (Здобувачкою підібрано, систематизовано і проаналізовано архівний матеріал).

ЗМІСТ

АНОТАЦІЯ.....	2
ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....	16
ВСТУП.....	18
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	24
1.1. Історіографія проблеми.....	24
1.2. Джерельна база дослідження.....	50
1.3. Теоретико-методологічна база дослідження.....	59
Висновки до першого розділу.....	65
РОЗДІЛ 2. СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК РУХУ СТУДЕНТСЬКИХ БУДІВЕЛЬНИХ ЗАГОНІВ НА ХАРКІВЩИНІ.....	67
2.1. Передумови виникнення і формування перших студентських будівельних загонів Харківщини.....	67
2.2. Основні мотиви участі студентів у будівельному русі та формування у бійців загонів лідерських якостей.....	86
2.3. Критерії відбору молоді та трансформація базових принципів формування будзагонів.....	96
Висновки до другого розділу.....	110
РОЗДІЛ 3. ОРГАНІЗАЦІЯ ПІДГОТОВКИ ДО ВИРОБНИЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ТА НАЛАГОДЖЕННЯ РОБОТИ СЛУЖБ ПІД ЧАС ТРЕТЬОГО ТРУДОВОГО СЕМЕСТРУ.....	112
3.1. Професійна підготовка студентів до роботи під час третього трудового семестру. Створення спеціалізованих загонів.....	112
3.2. Налагодження системи техніки безпеки та причини травмування молоді.....	126
3.3. Медичне обслуговування студентів.....	152
Висновки до третього розділу.....	162

РОЗДІЛ 4. ВИРОБНИЧА ДІЯЛЬНІСТЬ СБЗ: ДОСЯГНЕННЯ І	
ПРОРАХУНКИ.....	164
4.1. Особливості організації праці та проведення договірної	
кампанії.....	164
4.2. Формалізм і винахідництво у виробничій діяльності.....	183
4.3. Матеріальне і моральне заохочення праці студентів.....	192
Висновки до четвертого розділу.....	206
ВИСНОВКИ.....	207
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ.....	216
ДОДАТКИ.....	250

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

- АЕС – Атомна електростанція
- БАМ – Байкало-Амурська магістраль
- БУ – Будівельне управління
- ВНЗ – Вищий навчальний заклад
- ВСБЗ – Всесоюзний студентський будівельний загін
- ДАХО – Державний архів Харківської області
- ЗСБЗ – Зональний студентський будівельний загін
- КПІ – Київський політехнічний інститут
- КРУ – Контрольно-ревізійне управління
- КПРС – Комуністична партія Радянського Союзу
- ЛСЗ – Лінійний студентський загін
- ЛЕП – Лінії електричних передач
- Мінвуглепром – Міністерство вугільної промисловості
- Міненерго – Міністерство енергетики
- Мінтрансбуд – Міністерство транспортного будівництва
- Мінсільбуду – Міністерство сільського будівництва
- МТС – Машинно-тракторна станція
- МОЗ – Міністерство охорони здоров'я
- НДР – Німецька Демократична республіка
- НФаУ – Національний фармацевтичний університет
- ПМК – Пересувна механізована колона
- ПНР – Польська Народна Республіка
- РРФСР – Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка
- РСС – Районна споживча спілка
- СБЗ – Студентські будівельні загони
- СМЗ – Студентський механізований загін

СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік

ТБ – Техніка безпеки

УНР – Угорська Народна республіка

УРСР – Українська Радянська Соціалістична Республіка

ФАП – Фельдшерсько-акушерський пункт

ХАДІ – Харківський автомобільно- дорожній інститут

ХДУ – Харківський державний університет

ХІБІ – Харківський інженерно-будівельний інститут

ХІКБ – Харківський інститут інженерів комунального будівництва

ХІРЕ – Харківський інститут радіоелектроніки

ХІМЕСХ – Харківський інститут механізації та електрифікації сільського господарства

ХМІ – Харківський медичний інститут

ХНУМГ – Харківський національний університет міського господарства

ХПІ – Харківський політехнічний інститут

ЦДАГО – Центральний державний архів громадських об'єднань

ЦК ВЛКСМ – Центральний Комітет Всесоюзної Ленінської Спілки Союзу Молоді

ЦК КП(б)У – Центральний комітет Комуністичної партії (більшовиків) України

ЦК ЛКСМУ – Центральний комітет Ленінської Комуністичної спілки молоді України

ЧССР – Чехословацька соціалістична республіка

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Студентські будівельні загони були створені і використовувалися керівництвом СРСР для вирішення соціально-економічних проблем, насамперед у системі будівництва та у сільському господарстві. Використання некваліфікованої робочої сили при мінімальній оплаті було вигідним як на будівництвах гігантських підприємств, так і при створенні інфраструктури, окрім того, студентство залучалося до будівництва та ремонту гуртожитків і корпусів інститутів. СБЗ стали частиною командно-адміністративної системи в СРСР, керівництво ними здійснювалося безпосередньо партійними та комсомольськими органами, а також створеними спеціальними відділами, притаманними епосі пізнього тоталітаризму. З ліквідацією СРСР, крахом радянського тоталітарного режиму і планової економіки зникла і потреба у СБЗ.

Залучення молоді до розв'язання народногосподарських завдань сприяло формуванню у майбутніх фахівців професійних і лідерських навичок, освоєнню ними якісно нових соціальних ролей, оскільки студенти отримали можливість розширювати сферу своєї соціальної взаємодії. СБЗ стали ефективним засобом формування лідерів молодіжного руху, лояльних до компартійного режиму. Вони ставали соціальним ліфтом для молодіжних лідерів, які пізніше вливалася в компартійну номенклатуру. Після розпаду СРСР частина «комсомольських вожаків» з успіхом використала набуті лідерські і професійні навички для комерційної діяльності та підприємництва.

Оскільки останнім часом у різних країнах пострадянського простору, у тому числі і в Україні, постійно здійснюються спроби трансформувати СБЗ, актуальним є критичний аналіз історії виникнення, розвитку і занепаду руху студентських будівельних загонів Харківщини з другої половини 50-х до початку 90-х років ХХ століття на основі репрезентативної джерельної бази і нових методологічних підходів.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дослідження виконувалося в рамках проблематики, затвердженої Рішенням Вченої ради Харківського національного університету міського господарства імені О. М. Бекетова від 30 серпня 2014 року «Про збереження минулих і сучасних свідоцтв діяльності» та відповідно до Розпорядження № 46 від 12 вересня 2016 року «Про ювілейні заходи з нагоди 60-річчя студентських будівельних загонів ХНУМГ ім. О. М. Бекетова».

Мета дослідження – на підставі ґрунтовного аналізу джерел, здобутків історіографії та сучасної методології висвітлити історію зародження, генезу та причини занепаду студентських будівельних загонів, що формувалися на Харківщині.

Для реалізації поставленої мети визначено наступні завдання:

- здійснити історіографічний аналіз стану наукової розробки та рівня джерельного забезпечення теми, обґрунтувати методологічні засади дисертаційного дослідження.
- розкрити витоки руху СБЗ на прикладі формування студентських будівельних загонів Харківщини та визначити основні мотиви участі студентів у них;
- охарактеризувати особливості організації, структури, утворення нових форм СБЗ та трансформацію принципів їхнього формування від добровільних до планово-обов'язкових;
- проаналізувати організацію підготовки до виробничої діяльності та налагодження роботи служб студентських будівельних загонів, зокрема системи техніки безпеки, медичного обслуговування та професійної підготовки студентів до участі в літньому трудовому семестрі;
- дослідити особливості проведення договірної кампанії та досягнення і прорахунки у виробничій діяльності студентських будівельних загонів.

Об'єктом дослідження є історія руху студентських будівельних загонів.

Предмет дослідження – діяльність студентських будівельних загонів Харківщини з другої половини 50-х до початку 90-х років ХХ століття.

Хронологічні межі дисертаційного дослідження охоплюють другу половину 1950-х –1991 роки. Нижня хронологічна межа обумовлена тим, що саме у цей час розпочалося формування добровільних загонів студентів, у тому числі й будівельних, які допомагали освоювати цілинні землі і вирішувати інші народногосподарські завдання.

Верхня хронологічна межа – 1991 р., рік розпаду СРСР. Процеси системної дезінтеграції, що відбувалися в країні, призвели до занепаду народного господарства, а отже і до незатребуваності діяльності будзагонів та до ліквідації партійних і комсомольських органів, які були основними організаційними і керівними структурами СБЗ.

Територіальні межі дослідження визначаються діяльністю студентських будівельних загонів Харківщини протягом досліджуваного періоду.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що

уперше:

- ґрунтовно досліджено історію становлення студентських будівельних загонів Харківщини, особливості їхньої організаційної структури, визначено закономірності та особливості діяльності загонів Харківщини як складника всесоюзного руху студентських будівельних загонів;
- охарактеризовано трансформування принципів лінійних студентських загонів, заміну добровільного підходу плановим, що спричинило перші прояви кризових явищ у СБЗ;
- виявлено прояви корупції, завищення командирами загонів та керівниками штабів СБЗ показників та спотворення звітності, приховування фактів порушень техніки безпеки, розкрадання матеріалів;
- проаналізовано причини появи та діяльності «диких» загонів;
- встановлено недоліки договірної кампанії, проаналізовано причини невиконання зобов'язань та умов договорів;

- доведено зв'язок між появою обмінних студентських загонів і зовнішньою політикою СРСР щодо країн членів РЕВ;
- всебічно досліджено стан техніки безпеки та медичного обслуговування, проаналізовано причини травматизму, смертельних випадків у студентських будівельних загонах.

Подальшого розвитку набуло дослідження:

- джерельної бази проблеми. До наукового обігу залучено значну кількість архівних матеріалів в тому числі і розсекречених документів та проведено інтерв'ювання учасників руху СБЗ Харківщини, що значно розширило наявне коло документів;
- мотивації участі студентів у русі СБЗ, до яких уперше віднесено можливість проявити лідерські якості та отримати керівні посади на виробництві й у партструктурах;
- ефективності конкурсного відбору бійців і його позитивний вплив на якість навчання студентів;
- стосунків науково-педагогічних працівників і студентства стосовно формування, керівництва та недопущення порушення принципу організаційної самостійності у діяльності СБЗ під час літнього трудового семестру;
- виникнення та розвитку кризових явищ у студентському будівельному русі.

Практичне значення одержаних результатів дослідження полягає в тому, що вони можуть бути використані при написанні узагальнених праць з історії України, історії молодіжних рухів, освіти, краєзнавства, в процесі підготовки навчальних посібників, при розробці навчально-методичних комплексів з історії України ХХ століття у вищих і середніх навчальних закладах.

Апробація результатів дисертаційного дослідження. Результати досліджень доповідались і були схвалені на 13 Всеукраїнських і Міжнародних наукових конференціях, семінарах, зокрема, на I, II та III

науково-практичних конференціях «Спадщина університету: Історія. Освіта. Наука. Культура. Особистість» (м. Харків, 2015–2017 рр.), 22 Всеукраїнській науково-практичній конференції «Сучасні проблеми виховання молоді у вищому навчальному закладі» (м. Харків, 2016), Міжнародній науковій конференції «XVII Кирило-Мефодіївські читання» (Харків, 2017 р.), VII та VIII Міжнародній науково-теоретичній інтернет-конференціях «Місто. Культура. Особистість: Цивілізація» (Харків, 2017 р., 2018 р.), IV Всеукраїнській науково-практичній конференції (м. Суми, 2017), на двох Міжнародних науково-методичних конференціях «Слобожанський гуманітарій – 2017», Слобожанський гуманітарій – 2018» (Харків, 2017 р., 2018 р.), XIV міжнародній науково-практичній конференції «Суспільні науки у 2018 році» (м. Вінниця, 2018), Міжнародній інтернет-конференції «Стратегія розвитку міст: інноваційний ліфт» (м. Харків, 2019 р.), Міжнародній науковій конференції «Польсько-українська культурна спадщина на Слобожанщині: національна специфіка і взаємні впливи» (м. Харків, 2019 р.).

Окрім того результати досліджень доповідались та обговорювалися на: IV Всеукраїнському науково-теоретичному семінарі на тему «Життя “по радянськи”: проблеми вивчення та інтерпретації» (м. Вінниця, 2016 р.), XV Міжнародній методичній школі-семінарі «Сучасні педагогічні технології в освіті» (м. Харків, 2018 р.), Всеукраїнському науковому семінарі за підтримки Програми імені Ковальських Канадського інституту українських студій «Праця як цінність і практика (1917–1991 рр.): візуальні образи, символи, тексти» (м. Харків, 2018 р.).

Публікації. Основні матеріали та твердження дисертаційного дослідження викладені в 14 публікаціях. Серед них дві статті у фахових виданнях МОН України, одна стаття опублікована в наукових збірниках, що індексуються міжнародними науко-метричними базами даних, одна стаття у зарубіжному журналі у співавторстві з докторкою історичних наук,

професоркою О. Л. Рябченко. Результати додатково відображені в доповідях та публікації тез до десяти наукових конференцій.

Структура дисертаційного дослідження відповідає визначеній меті та спрямована на розв'язання основних завдань дослідження. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку джерел та літератури, додатків. Загальний обсяг дисертаційної роботи 276 сторінки (із них: 198 – основний текст, 34 – список джерел і літератури (357 найменувань); 26 – додатки (18 позицій).

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія проблеми

Обраний предмет дисертаційного дослідження – студентські будівельні загони Харківщини від їх утворення до занепаду у заявлених хронологічних межах – дає змогу згрупувати наявні наукові праці в три великі блоки за проблемно-хронологічним принципом. Вони відрізняються спрямованістю досліджень, джерельною базою та загальними підходами.

До першого блоку належать роботи радянських дослідників у різних галузях науки – історії, психології, соціології тощо, які побачили світ упродовж 1960-х – 1980-х рр., коли на теренах СРСР зародився та діяв широкий рух студентської молоді, унікальний за своєю формою та змістом, – студентські будівельні загони.

Другий блок становить сучасна українська історіографія, поява якої зумовлена інтересом до історії молодіжних рухів у ХХ столітті. Після нетривалого періоду забуття й непопулярності теми СБЗ в історичній науці, зокрема й українській, посилювався інтерес до неї, особливо «у зв'язку з ювілеями виникнення руху, які різні навчальні заклади відзначали, виходячи з своєї власної точки відліку» [299].

До третього блоку належить сучасна зарубіжна історіографія, в основному представлена роботами російських істориків, які фактично відродили на пострадянському просторі вивчення обраної нами тематики. На сьогодні він становить значний науковий доробок, який у переважній більшості має ностальгічний характер.

У кожному блоці виокремлюються основні проблеми, які аналізувалися дослідниками, а також роботи тих науковців, які подають узагальнювальну характеристику цьому періоду історії УРСР у складі СРСР.

У них розкрито головні тенденції соціально-економічного розвитку тогочасної радянської держави. Ці дослідження, на нашу думку, дають змогу створити широкий історичний контекст, долучивши до нього рух студентських будівельних загонів як суспільно-політичне явище, показати, що воно було вагомим складником життя тогочасного студентства, встановити, наскільки ефективно державно-компартійне керівництво зуміло його використати для вирішення, по-перше, нагальних народногосподарських проблем, по-друге, для залучення молоді до діяльності на так званому «ідеологічному фронті».

Прикметною ознакою радянської історіографії є цілковита концептуальна залежність від партійної парадигми. Аналізуючи результати досліджень радянських істориків, необхідно виокремити два періоди залежно від ідеологічних засад компартійно-радянської влади. Перший – від початку 1960-х до середини 1980-х рр., коли побачили світ роботи з історії виникнення та різних напрямів діяльності СБЗ у світлі беззаперечної «героїчної боротьби» у всіх сферах життєдіяльності суспільства [259, с. 5]. Здебільшого у цих роботах акцентувалося на комуністичному вихованні студентської молоді, одним із інструментів якого й були студентські загони. Другий – із середини 1980-х рр., коли в СРСР розпочалася «Перебудова», за висловом видатного українського філософа М. Поповича, – «епоха краху спроб реформування казарменого (командно-адміністративного соціалізму)» [276, с. 813]. У цей час автори публікацій дещо змінюють риторичну й зосереджуються, окрім іншого, і на проблемах студентського руху, які раніше замовчувалися і стали відображенням системних кризових явищ радянського тоталітаризму. До того ж, варто уточнити: оскільки значний масив наявної літератури цього блоку відрізняється подібним змістом, вважаємо за доцільне виокремити так звані «маркерні» роботи.

Першими публікаціями, присвяченими участі студентської молоді в народногосподарському будівництві, стали дослідження, які висвітлювали проблеми освоєння цілинних земель. Участь молоді у цьому процесі

фактично можна вважати витокami руху студентських будівельних загонів, оскільки активність і масовість останніх була значною, а мотивація участі – подібна до мотивації участі студентства у СБЗ. Серед масиву літератури варто звернути увагу на дві роботи, які побачили світ одна за одною. Зокрема у книзі Ю. М. Топиліна наголошено на активній участі та ефективності використання саме студентства в соціально-економічних перетвореннях у країні [319, с. 139]. Ф.К. Михайлов та І. Ш. Шамшатов акцентують увагу на «неоціненній допомозі», яку молодь надавала цілинникам [259, с. 94]. Фактично, автори показали, наскільки важливим був виховний момент залучення молоді до освоєння цілинних земель.

Про участь молоді в народногосподарському будівництві як «великій школі життєвого гарту» наголошено на Першій республіканській науково-теоретичній конференції, присвяченій 50-літтю ЛКСМ України, що відбулася в Одесі 19–22 травня 1970 р. [224, с. 19]. Тоді ж були опубліковані й перші науково-популярні видання, такі собі погляди студентів «із середини» щодо їхньої участі в цілинній кампанії [166, с. 112].

Невіддільним складником офіційної державної політики, покликаної сформувати нову радянську людину, було виховання студентської молоді. Тому ця проблема активно досліджувалася науковцями, зокрема, Є. С. Ольховським [265, с. 161]. Автор доходить до висновку, що «третьій семестр» виокремив серед студентської маси «талановитих лідерів», сформував почуття відповідальності за свою роботу [266, с. 73-74]. Про важливе значення «третього семестру» (цей концепт стає важливим метафоричним образом будівельного руху), що з кожним роком стає більш масовим, наголошувалося у роботах В. С. Липицького, який розвивав тезу про важливість участі у СБЗ для формування майбутніх спеціалістів [238, с. 1]. Ще більше, студентські загони, замінюючи на селі нестачу робочих рук, приміром будівельників, були покликані зводити об'єкти різного призначення «допомагаючи, виконувати завдання <...> державної

ваги» [238, с. 22]. В іншій роботі цього автора розглянуто міжособистісні стосунки студентів усередині СБЗ [239].

Як наслідок, аналіз публікацій, присвячених напрямам виховної роботи серед молоді, дає змогу відстежити саме форми виховної роботи, яка не в останню чергу впливала на мотивацію участі студентства в СБЗ. Зокрема, у статті В. М. Косташа зазначалося, що у ВНЗ чільне місце відводилося трудовому вихованню [227, с. 85].

Радянські дослідники піднімали питання участі у СБЗ молодіжних загонів країн соціалістичного табору – Польщі, Румунії, Болгарії, Чехословаччини та ін. У складі будівельних загонів виїздили за кордон до країн РЕВ студенти радянських ВНЗ. В той час ця проблема не могла трактуватися інакше, як «школа інтернаціонального виховання молоді», «розширення братської дружби» та «зміцнення світового соціалістичного табору» [199, с. 113; 259, с. 95].

Саме цим питанням на прикладі діяльності СБЗ України присвячено видання О. І. Клепікова, на сторінках якого розглянуто форми виховання, динаміку зростання чисельності СБЗ в українських навчальних закладах, участь у СБЗ іноземних студентів [217, с. 26]. Автор дійшов висновку, що «студентські загони грають значну роль у зміцненні братерських зв'язків між радянською і зарубіжною молоддю» [217, с. 26]. Зауважимо, що описаний міф про значення СБЗ для «інтернаціонального» виховання продовжує активно використовуватися і сучасними дослідниками.

У зазначений період з'являються роботи, у яких автори намагаються розкрити образ студентства 1970-х рр., його головні риси, напрями діяльності СБЗ, їхні проблеми й перспективи [197]. Зокрема, В. А. Житеньов, надаючи високу оцінку участі студентів ХПІ у роботі будзагонів, охарактеризував їх «школою змушніння», що також став одним із широко вживаних метафоричних образів [197, с. 47]. Важливою проблемою досліджень стає

також аналіз заробітної плати, яку отримували студенти у різних регіонах і на різних виробництвах [197, с. 48].

На зламі 1970–1980-х рр. вийшли роботи Є. Ф. Артем'єва – одного з перших в СРСР дослідників руху студентських будівельних загонів. На їх сторінках чи не вперше було узагальнено наявний фактичний матеріал про участь молоді у русі СБЗ [163]. У них, зокрема, наголошено на злагодженій та результативній роботі СБЗ Харкова у розробці нафтових родовищ, зокрема в Тюменській області [163, с. 105]. Водночас автор розкрив низку характерних для багатьох регіонів СРСР проблем, яких зазнавали студенти, прибуваючи на свій «третій семестр». Серед них – несвоєчасність підготовчих робіт, відсутність будматеріалів, транспортних засобів, «подрібнення» загонів на малі бригади тощо [163, с. 105].

Є. Ф. Артем'єв вперше зафіксував значне зростання чисельності студентів у СБЗ [162, с. 262]. Зауважимо, що в цій та низці інших робіт, характеризуючи географію їхнього походження, автори зазначають міста РРФСР – Москву, Ленінград, Томськ, Казань тощо, натомість будзагони із союзних республік подано узагальнено – «з України, Білорусії, Узбекистану». Це, зі свого боку, ускладнює пошук інформації щодо діяльності саме харківських СБЗ.

У ще одній роботі Є. Ф. Артем'єва проаналізовано витoki та передумови виникнення СБЗ [161], ініціатором створення та організатором яких вбачався комсомол. На 1984 р. ця книга стала одним із перших узагальнювальних видань, у якому відтворено історичну ретроспективу діяльності будівельних загонів, а цифровий матеріал згруповано у 8 таблиць [161, с. 206-215].

Зростання руху СБЗ і його трансформація вимагали правового регулювання, роз'яснення серед студентства законодавчих норм трудового права та специфіки його застосування щодо діяльності СБЗ. Ґрунтовно ці питання були досліджені Л. В. Нікітінським, який проаналізував алгоритм

формування загону, укладання господарського договору, значення отримання трудової книжки, норми оплати праці, виплати преміальних коштів, розв'язання трудових суперечок, питання дисципліни у загоні тощо [264]. Окремо автор розглядає заробітну плату студентів, яка, за даними тогочасних соціологічних опитувань, не була головним мотивом участі молоді у СБЗ. Л. В. Нікітінський був одним із перших, хто наголошував, що «про неї не варто забувати, оскільки одне з найважливіших завдань заробітної плати – стимулювання до висококваліфікованої праці [264, с. 41].

Радянськими дослідниками піднімалася також проблематика охорони праці та дотримання норм техніки безпеки на різних типах виробництва, оскільки студентство працювало майже в усіх галузях економіки – від сільського господарства до розробки нафтових родовищ. Серед перших узагальнювальних видань можна назвати колективну роботу «Охорона праці в студентському будівельному загоні», яка побачила світ у 1975 р. [159]. П'ять видань витримала книга С. О. Анфімова, присвячена різним аспектам охорони праці СБЗ: по-перше, на будівництві, по-друге, пожежна профілактика, по-третє, заходи з охорони праці у самому загоні [159, 160].

На підставі чинних на той момент програм «Охорона праці в студентських загонах» та «Охорона праці на збиральних роботах» науковцями було узагальнено та систематизовано нормативний матеріал із питань охорони праці студентів на будівництві та в сільському господарстві [173; 241; 257]. Цікавим є також висновок щодо значення будзагонів: оскільки студентство є «транзитною» соціальною групою, то своєю участю в СБЗ воно «мовби програє реальні обставини, з якими зіткнеться після закінчення вишу» [241, с. 25]. Загалом, роботи з тематики охорони праці здебільшого дублювали твердження нормативної бази та коментарі до неї.

Феномен руху СБЗ вивчали також психологи та соціологи, визначаючи його особливості й закономірності. Приміром, у роботі Л. Я. Рубіної, на підставі соціологічних опитувань студентства різних ВНЗ

тогочасного Свердловська показано, якою соціальною групою насправді було студентство, наскільки воно відображало соціальну структуру уральського регіону [290]. Перспективи подальшого розвитку зазначеного виду діяльності молоді з погляду тогочасної соціологічної науки вбачалися в поглибленні його професійної спрямованості, коли будуть створюватися спеціалізовані загони з урахуванням профілю отримуваного у виші фаху; постійного розширення сфери діяльності студентів не лише в галузях матеріального виробництва та будівництва, але й освіти, охорони здоров'я, громадського порядку, обслуговування [290, с. 201].

Криза радянської політичної системи, курс на перебудову, демократизацію й економічні реформи, викриття негативних явищ, що виникли внаслідок застійних процесів суспільно-економічного життя [174], дали поштовх для публікування робіт більш об'єктивного та критичного спрямування щодо діяльності СБЗ. Значущими в цьому аспекті є дві роботи соціального психолога, викладача Ленінградського університету Ю. П. Платонова. Вперше увага зверталася на соціально-психологічні аспекти керівництва загонами [274], умови створення сприятливого психологічного мікроклімату в студентському колективі, стилі управління, вимоги до керівника студзагону тощо. Автор цілком обґрунтовано наголошував, що від моделі поведінки командира загону залежить як успішність виконання визначення виробничих завдань, так і дружня атмосфера та сприятливе психологічне середовище загалом для різних за психотипом студентів. Важливими видаються й пошуки способів подолання конфліктів у загонах.

У іншій роботі Ю. П. Платонова, який певний час був командиром СБЗ, окрім іншого, узагальнено і власний досвід, надано психологічний нарис керівництва студентських будівельних загонів [275]. Окрім практичних рекомендацій керівнику, важливими видаються і акценти, подані щодо оцінки політики попереднього керівництва КПРС щодо СБЗ. Автор

наголошував, що поступово втрачався найважливіший принцип – «принцип добровільного формування загонів». У гонитві за загальною цифрою «охоплення» комсомольські організації почали застосовувати «добровільно-примусовий» принцип формування загонів [275, с. 4-5].

Негативні тенденції, які почали з'являтися у русі СБЗ, були відображенням кризових змін у суспільстві. На необхідності перебудови стилю й форм роботи комсомолу, відмови від «гуртового підходу», який довго використовувався в тогочасних умовах, наголошувалося у монографії В. В. Бовкун. За кілька десятиліть молодь, а особливо студентство – головні учасники СБЗ, зазнали певних трансформацій, змінився спосіб їхнього життя [174]. Із огляду на це в останні роки існування СРСР було здійснено глибокий аналіз соціального обличчя молоді Української РСР [309], зроблено висновок щодо переорієнтації життєвих орієнтирів молоді, коли першочерговими стали сімейно-побутові та відпочинково-дозвілєві цінності при одночасному зменшенні значущості суспільно-виробничих факторів у структурі їхньої життєдіяльності. Молодь 1980-х рр. більше цікавила матеріальна винагорода, тоді як молодь 1960-х рр. була здебільшого орієнтована на «функціональний зміст праці» [309, с. 83].

У 1980-ті рр. з'явилися перші дослідження, в яких йшлося про проблеми студентів під час «третього семестру» [164, 270]. Започатковується дослідження психолого-педагогічних особливостей роботи комісарів в СБЗ [325] та управлінської психології, важливої для керівника загону [349]. Подальшого аналізу зазнають питання охорони праці в будівельних загонах та надання першої домедичної допомоги [252].

Однією з перших робіт, присвячених ювілею СБЗ окремо взятого навчального закладу, можна вважати нарис В. А. Лепехіна з історії СБЗ Московського державного університету імені М. Ломоносова. На думку автора, саме студзагін цього навчального закладу став піонером і «зачинателем» руху студентських будівельних загонів [237]. Він наголосив,

що 1962 р. став початком «тріумфальної ходи студентських будівельних загонів», коли вони починали діяти не тільки в Казахстані, але й по всьому СРСР [237, с. 32]. Щобільше, автор розробив періодизацію історії будівельних загонів університету упродовж 1950–1980-х рр., виокремивши чотири умовні періоди. До певної міри її можна спроектувати і на весь студентський будзагонівський рух, а з деякими корективами – і на історію СБЗ Харкова: перший – від зародження до середини 1960-х рр. – «стихійний постійно наростаючий патріотичний неформальний рух» і другий – від середини 60-х рр. до кінця 70-х рр. – «рух формалізується, створюється будзагонівська піраміда <...> СБЗ розглядається як загальнодержавна справа», а відтак цей рух узято під державний контроль. Це – «роки найбільш плідної діяльності будзагонівського руху». Характерними рисами стало «переплетення романтики і самовіданності з намаганням збагатитися, поривів душі – з підпорядкуванням державним рішенням ще не передвіщають кризи руху». Третій – кінець 1970-х – 1980-ті рр. – «у СБЗ посилюються, а потім досягають апогею формалізм і «принудилівка», загони втрачають своє первісне призначення як будівельні <...> усе це призводить до кризи духовності в СБЗ, знижується професійний рівень <...> втрачаються традиції» [237, с. 34].

У другій половині 1980-х рр. опубліковані праці викладачки МДУ імені М. Ломоносова О. О. Зорової, присвячені проблемі трудового виховання студентів з огляду на морально-етичні фактори [202], взаємодію зазначених факторів у вихованні, зокрема, і учасників СБЗ [201]. Нові методологічні підходи щодо організації трудового виховання, зумовлені перебудовчими процесами, розробила С. О. Губіна [187]. Про важливість формування у молоді глибокої поваги та готовності до добросовісної і, головню, спрямованої на суспільне благо праці під час «третього семестру» наголошував у своїй роботі О. Б. Безбородов [171]. Рефреном звучала думка, властива багатьом тогочасним публікаціям: «Нині без студентських загонів

неможливо уявити суспільно-політичну та культурну діяльність сучасних навчальних закладів» [171, с. 5].

Натомість О. М. Голубчик на прикладі аналізу діяльності СБЗ Мордовського університету метафорично зауважував, що вже «тьмяніє ореол романтики», з'являється тенденція до зменшення популярності студентських загонів, зростає практицизм та матеріальний розрахунок [132, с. 104].

Отже, з середини 1980-х рр. науковці починають акцентувати на проблемах в організації та діяльності студентських будівельних загонів, критично осмислювати мотиви участі у них молоді.

Тематика діяльності СБЗ в СРСР була також предметом дисертаційних досліджень радянської історичної науки. Пригадаємо тільки два, які безпосередньо стосуються діяльності студбудівців Української РСР. Це роботи Т. В. Фінікова [328] та Л. А. Марченка [253], цінність яких полягає перш за все в уведенні до наукового обігу нового фактологічного матеріалу.

Ці та інші автори низку наукових розвідок присвятили діяльності СБЗ України, серед яких цікавими видаються ті, що вийшли саме у 1980-ті рр. Наприклад, у монографії Л. А. Марченка та О. М. Стояна проаналізовано питання керівництва студентськими будівельними загонами [254]. Серед керівних органів, які всіляко допомагали студентам, позитивно оцінено роботу й Харківського обласного штабу, який «предметно займався СБЗ» [254, с. 22]. Зверталася увага на зміну гендерного складника членів загонів: на 1985 р. у складі СБЗ було вже 40 % дівчат проти 29, 8 % у 1970 р., наголошуючи, що це зумовлювалося широким розгортанням діяльності небудівельних загонів [254, с. 38].

У цей період вперше згадуються публікації про СБЗ у європейській пресі, яка негативно відгукувалася про літню працю студентів, називаючи її «трудоим обов'язком» [254, с. 31]. Зарубіжна публіцистика, в якій йдеться про діяльність обмінних будівельних загонів, до сьогодні не стала предметом окремого дослідження.

Наступним питанням, яке активно досліджувалося у цей період, була участь українського студентства в освоєнні цілинних земель [327, 328, 291, 330] та у спорудженні народногосподарських об'єктів у північних регіонах СРСР [179]. Зокрема у статті Т. В. Фінікова виокремлено участь СБЗ ХАДІ, ХПІ та ХАІ, які отримали державні нагороди за скерування студентства на цілинні будови Казахстану [330, с. 48-50]. Ще одна публікація цього автора стосується участі СБЗ УРСР у роботах на будівництві сільських шкіл, будинків для вчителів, спортивних споруд упродовж 1969–1970-х рр. [331].

Не обійшли увагою дослідники такий проєкт радянського керівництва, як будівництво Байкало-Амурської магістралі, розмах ідеологічної спрямованості якого можна порівняти з освоєнням цілинних земель. СБЗ брали активну участь у цій «будові століття», отже для цього дослідження цінними є роботи О. П. Данильченка, у якій відтворено широку картину участі у спорудженні БАМу мешканців Української РСР [190]. В іншій статті автор звертає увагу на участь молодіжних колективів України в цій будові, але у висновку цінність цієї участі вбачає перш за все у виховній площині, у створенні можливості для формування у молоді «соціальної свідомості та активної громадянської позиції» [191].

У десятому томі фундаментального на той час видання з історії Української РСР наведено факти участі українського студентства у будовах СРСР, зокрема БАМу, будовах на території України тощо. До того ж традиційно СБЗ вважаються основною формою трудового виховання майбутніх спеціалістів [206, с. 471-472].

Публікації, присвячені внеску українських СБЗ у спорудження народногосподарських об'єктів у різних куточках СРСР перш за все є цінними з погляду наявного у них фактичного матеріалу [179; 332]. Недолікам в роботі СБЗ на сторінках цих праць майже не відводиться місця,

лише окремі проблеми в стосунках з будівельними організаціями було розглянуто у статті І. Шкурко [351].

У низці робіт О. І. Клепікова проаналізовано процес формування особистостей учасників будівельних загонів [218, 219]. Відмінною рисою охарактеризованих робіт є наявність багатоджерельної бази, проте висновки зроблено у дусі часу про СБЗ як школу життя для молоді, участь у роботі якої сприяє зростанню морального й духовного складників, змушує пройти своєрідний гарт – і «під час трудового семестру підтвердити свою громадянську зрілість» [218, с. 213].

Взагалі проблема впливу СБЗ на виховання студентської молоді залишається пріоритетною для досліджень радянського періоду [270]. Зокрема у монографії В. Й. Бузало на підставі аналізу участі молоді в ударних комсомольських будовах у різних регіонах СРСР охарактеризовано взаємини студентів різних республік, проте наголошується лише на наявності дружніх стосунків, проявах інтернаціоналізму у процесі трудової діяльності, ідейно-політичному вихованні «молодих будівельників» [178]. В. Г. Врублевський з пієтетом визначає досвід роботи Українського республіканського студентського загону, який кожного нового трудового семестру «називав десятки імен юних ентузіастів», удостоєних високих державних нагород [183, с. 29].

Таким чином, аналіз першого історіографічного блоку дає змогу стверджувати, що в радянській історіографії була широко представлена тематика СБЗ, а більшість авторів безпосередньо пройшли цю школу «студентського гарту». Проте діяльність студентських будівельних загонів висвітлювалася переважно з позицій марксистсько-ленінської методології. Пріоритетними проблемами дослідження були питання виховної діяльності, також акцентувалася увага на виробничій діяльності, підкреслювалася особлива роль партії та комсомолу в керівництві СБЗ. Інші проблеми, такі як налагодження системи техніки безпеки та медичного обслуговування,

здебільшого дублювали твердження нормативної бази та були коментарями до неї. Незважаючи на безліч цитат класиків марксизму-ленінізму, що було обов'язковим для наукових (і не тільки) праць, вони містять значний фактологічний матеріал, цікаві висновки. Зауважимо, що підходи до вивчення цієї тематики зазнали трансформації, як і саме радянське суспільство упродовж 60–80-х рр. минулого століття. Натомість лише в окремих роботах можна віднайти розрізнені матеріали про СБЗ навчальних закладів Харківщини.

Сучасна українська історіографія розпочинається із проголошення у 1991 р. незалежності України. Певний час тривав процес становлення власне україноцентричної історичної науки на нових методологічних та світоглядних засадах. Головну увагу дослідників як академічних історичних інституцій, так і наукового загалу й авторів численних дисертаційних досліджень було звернуто на державотворчу тематику періоду Української революції 1917–1921 рр., заборонену в часи СРСР трагічну історію України, тоді як дослідженню історії молодіжних рухів у ХХ ст. в Україні приділялося дуже мало уваги. Це стосувалося й руху студентських будівельних загонів, у яких узяло участь близько 14.5 млн осіб [283, с. 6].

Сучасні підходи світового історіописання передбачають збільшення інтересу до сюжетів, які стосуються повсякденного життя, тому зазначена тематика має усі підстави стати одним із важливих сторінок новітньої вітчизняної історії молодіжної субкультури, представником якої було й залишається студентство. Крім того, сьогодні важливим завданням постає не лише руйнація радянських догматичних схем, а й використання й упорядкування багатого джерельного матеріалу попередніх напрацювань.

Популярним протягом 1990-х рр. було питання вітчизняних молодіжних рухів. Одною з перших узагальнювальних робіт, присвячених цій проблемі, є праця В. А. Головенька [184]. Шляхом історико-політологічного аналізу період радянської державності він оцінює як тоталітарний, а комсомол вважає єдиною нав'язаною згори партією, формою

молодіжного руху, виокремлюючи й негативні сторінки його історії [184, с.70, 82]. Автор переконаний, що саме ця організація робила все можливе, «щоб виховувати не тільки своїх членів, а й усю молодь країни в комуністичному дусі, формувати відповідну, таку, що підходила їм та їхнім формам діяльності регулятивну та інформаційну підсистеми» [184, с. 89]. Разом з тим, продовжували виходити книги, написані в дусі радянської історіографії, пафосно, часом із повтореннями штампів минулої епохи стосовно характеристики тогочасної молоді, взаємовідносин у суспільстві, сприйнятті влади тощо. Приміром, як героїчну, «пліч-о-пліч зі своїми братами – росіянами й казахами» охарактеризовано участь української молоді в освоєнні цілинних земель [225, с. 242].

У перших дослідженнях із цієї тематики науковці збирали та опрацьовували накопичений фактологічний матеріал. Так, про внесок України в розвиток сільського господарства Казахстану, окрім іншого і участі студентства в освоєнні цілинних земель говориться в статті В. Л. Павленка та А. В. Донця [270].

Аналізуючи наявний прошарок наукової літератури, що безпосередньо стосується історії СБЗ України, можна дійти висновку, що більшість досліджень цього явища зосереджуються навколо двох міст – Києва і Харкова, міст, які в радянські часи були провідними центрами студентської освіти. Дослідники у Києві першими звернули увагу на зазначену проблему, підготували перші узагальнювальні роботи, тут було захищено перші дисертаційні дослідження, у яких обґрунтовано науково-теоретичні засади подальшого вивчення цього різнобічного питання.

У статті професора І. А. Коляди [223], присвяченій становленню СБЗ в УРСР, проаналізовано передісторію студентських рухів починаючи з 1920-х років. Автор на підставі ретроспективного аналізу визначив передумови, наслідком яких і стала поява СБЗ, як дозволеного різновиду молодіжного руху, що існував у межах тогочасного формату радянської держави. Це були

«соціально-економічні передумови, що склалися в СРСР, та прагнення радянського державно-партійного керівництва використати ентузіазм молоді, її віру в можливість реалізації комуністичної перспективи. Сама ініціатива була не стільки економічною, скільки соціальною в широкому розумінні цього слова, оскільки її прямі та дотичні наслідки цієї ініціативи виходили далеко за економічні рамки» [223, с. 141-150].

Історик також висвітлює один із дискусійних моментів: визначення початкової межі виникнення руху СБЗ [223, с. 166]. Дискусія щодо цього питання продовжена у наступній науковій розвідці І. А. Коляди, який у співавторстві з Р. С. Ралко розглядає студентські будівельні загони в контексті патріотичного руху молоді УРСР [222]. Цікаво, що участь студентства у народногосподарському будівництві в СРСР автори розглядають як певну «трудова триєдину піраміду», кожний складник якої відрізняється як певною хронологією, так і мотивацією трудової діяльності молоді. І. А. Коляда та Р. С. Ралко відстоюють думку, що «перші «трудова семестри» у радянських студентів розпочалися влітку 1924 р., після того як ВЦРПС і Народний комісаріат праці та освіти СРСР розробили спеціальну інструкцію щодо практики студентів у період літніх канікул» [222, с. 141]. Передвісником зародження руху СБЗ вони вважають масову участь студентів у повоєнній відбудові та в зборі цілинного врожаю [222, с. 143], а початок саме студентського будівельного руху пов'язують з виробничою діяльністю в Казахстані студентського будівельного загону Московського державного університету імені М. Ломоносова [223, с. 166].

Ще одна проблема, на якій також акцентують увагу автори, стосується чинників, що вплинули на створення СБЗ. Одним із основних вважається формування нового покоління радянської молоді, яке «свідомо прагнуло принести користь своїй радянській батьківщині» [223, с. 166]. На підтвердження цієї тези наведено інтерв'ю з О. П. Реєнтом, доктором історичних наук, професором, членом-кореспондентом НАН України,

заслуженим діячем науки і техніки України, заступником директора з наукової роботи, завідувачем відділу історії України XIX – початку XX ст. Інституту історії України НАН України, головою Національної спілки краєзнавців України, який під час навчання в Київському державному педагогічному інституті імені М. О. Горького став одним із перших командирів СБЗ [222, с. 144, 148].

У низці статей Р. С. Ралка висвітлено процес становлення та діяльності СБЗ навчальних закладів Києва [282, 285], особливості джерельної бази дослідження тощо [284]. Результатом наукових пошуків Р. С. Ралка стала захищена у 2018 р. кандидатська дисертація, що є фактично першою в Україні роботою, присвяченою проблемі становлення та діяльності студентського будівельного загону вищих навчальних закладів Києва протягом 1962–1991 рр. [283]. Ключовими проблемами, висвітленими в дослідженні, є становлення руху студентських будівельних загонів; формування правових засад діяльності та організаційна структура студентських загонів; діяльність першого студентського будівельного загону Києва; виробнича діяльність та географія студентського будівельного загону; агітаційно-пропагандистська та суспільно-корисна діяльність студентських будівельних загонів як форма радянської соціалізації молоді. Крім суто «класичного» викладу матеріалу, автор зосереджує увагу на студентському повсякденні, як одному з нових і ще не достатньо вивчених напрямів вітчизняної історичної науки. В останньому параграфі третього розділу «Дозвілля та повсякденне життя» [283, с. 168-179].

Р. С. Ралко спробував відтворити життя в студзагоні «до та після» виконання трудових завдань, дійшовши висновку, що «повсякденне життя студентів у СБЗ організовувалося на досить високому рівні, але значною мірою залежало від самих студентів та керівного складу загону, від їхнього вміння до само організації та самодисципліни, творчості, ініціативності, вміння вирішувати практичні проблеми, а також знаходити спільну мову з

керівництвом вищого рівня як партійних, так комсомольських і господарських органів» [283, с. 177].

Для усвідомлення місця та ролі СБЗ Харківщини в загальнореспубліканському русі будівельних загонів важливим є висновок автора про місце у ньому саме СБЗ Києва, столичного міста, де кількість вищих навчальних закладів була значною. «Студентський будівельний загін ВНЗ м. Києва (1962–1991 рр.) – один із перших загонів, що відіграв значну роль у русі будівельних загонів України, став важливим елементом у структурі будівельних загонів не тільки республіканського рівня, а й союзного. Він вирізняється значною кількістю бійців порівняно з іншими студбудзагонами ВНЗ як УРСР, так і СРСР, широтою географії та високою результативністю виробничих показників» [283, с. 189].

Проблематиці студентського повсякдення в Україні упродовж 1950–1960-х рр. присвячено низку робіт Н. М. Хоменко. Фактично її кандидатська дисертація є чи не першим узагальнювальним дослідженням студентського повсякдення у перші повоєнні десятиліття [287]. Важливим для цього дослідження є твердження авторки, що «ВНЗ України були «кузнями» нових комуністичних кадрів, тому студенти перебували під особливим ідеологічним контролем влади. Незважаючи на такий чинник, реальні суспільно-політичні настрої студентської молоді становили різноманітний спектр поглядів, ідей, прагнень, які формувалися на підставі надходження потоку інформації з офіційних джерел і «джерел-табу». Невіддільними факторами впливу на формування свідомості та громадянської позиції студентства 1950 – 1960-х рр. були як внутрішньополітичні чинники, так і зовнішньополітичні» [339, с. 18].

Надзвичайно важливим для розуміння поведінкових моделей молоді 50 – 60-х рр. ХХ ст., її суспільно-політичних настроїв, морально-психологічного стану є розділ цієї авторки в колективній монографії, підготовленій в Інституті історії України НАН України і присвяченій

соціальной стратифікації українського радянського соціуму [338]. Вона відзначає, що на формування поведінки молоді безпосередньо впливала дихотомія, притаманна радянському періоду, – нав'язування реальності, сформованої ідеологічною пропагандою, та сприйняття реальності на підставі власного життєвого досвіду [338, с. 49].

Місце студентства у соціальній структурі радянської України висвітлено в роботі Н. М. Хоменко, опублікованій у колективній монографії із соціальної історії України в середині 40 – 50-х рр. минулого століття [337]. Серед розглянутих аспектів – матеріально-побутові умови життя та навчання студентської молоді; суспільно-політичні настрої та морально-психологічний стан студентства; дозвілля студентів України. На підставі опрацьованого фактологічного матеріалу авторка справедливо стверджує, що студентські літні канікули, які називалися «третім трудовим семестром», були однією з ознак епохи [337, с. 18].

В інших наукових розвідках Н. М. Хоменко звертається до тематики матеріально-побутового становища студентів вишів України [338], суспільно-політичних настроїв студентства у 50-ті роки [290], ставлення студентів до навчального процесу у ВНЗ [340], проблеми студентського дозвілля [341].

Сучасні автори також наголошують на ролі СБЗ у житті українського студентства [180], аналізують способи успішної соціалізації молоді в студентських будівельних загонах, визначають її значення для формування особистості [303], напрямки та форми роботи студбудівців з дітьми та підлітками під час «третього семестру» [304, с. 162-169], умови становлення руху СБЗ ВНЗ Української РСР у 60-ті рр. [305, с. 41-48]. Зауважимо, що досить часто у таких дослідженнях ігнорується сучасна українська історіографія. Так, для підтвердження «патріотичних настроїв студентства, намагання бути у процесі будівництва нового суспільства» [305, с. 42], стосовно студентів ВНЗ України С. В. Сечка посилається на «факти й документи» лише з автореферату російської дослідниці Н. В. Лізіної

«Партійне керівництво діяльністю вузів Західного Сибіру з поєднання навчання студентів з виробничою працею (1928–1937 рр.)» [305, с. 45].

Останнім часом у Харкові, як одному із провідних центрів вищої освіти України, проведено низку досліджень, що стосуються історії руху СБЗ. Серед перших видань – нарис історії студентського будівельного руху Харківщини «Это наша с тобой биография...» [353]. Із його сторінок постає історична ретроспектива студентських будівельних загонів багатьох вищих навчальних закладів Харкова. Проте книга містить значну кількість фактографічних помилок, зокрема про початок та закінчення руху СБЗ [353, с. 20-23].

У 2012 році на базі музею ХНУ імені В. Н. Каразіна розпочався збір усних спогадів учасників студентського будівельного руху (1964–1980-х рр.) [232]. Особливості збору та обробки такої інформації висвітлює у своїй статті О. І. Красько. Авторка наголошує, що «аналіз усних спогадів учасників СБЗ дав змогу виявити значний масив інформації, присвячений ціннісно-мотиваційним орієнтирам, повсякденним практикам студбудівців» [232, с. 271]. Щобільше, встановлено, що особлива студбудівська субкультура в кінцевому результаті так і не була створена [232, с. 272].

Цікавлять сучасних дослідників і візуальні ознаки СБЗ. Зокрема, у монографії Є. Рачкова проаналізовано емблеми та символи, прослідковано їх еволюцію [287]. До того ж, автор зауважує, що важливе місце серед символів і емблем, які супроводжували життя представників університетів (насамперед студентів) у 1960–1980-х роках займала символіка СБЗ. Головним її елементом була куртка кольору хакі з різноманітними значками, нашивками й шевронами. Проте традиція використовувати символіку будівельних загонів у повсякденному житті не прижилася, її використовували тільки під час так званого «третього трудового семестру» [287, с. 199].

До 50 ти-річчя створення СБЗ у деяких ВНЗ Харкова було зроблено спроби узагальнити й подати історичну ретроспективу цього руху. Зокрема, на сторінках монографії «Студентські будівельні загони: вчора, сьогодні, завтра» під редакцією професорки В. І Астахової уміщено матеріали з історії будівельних загонів 16 ВНЗ Харкова [315]. У колективній монографії подано окремі сюжети з історії створення й розвитку системи СБЗ як СРСР загалом, так і Харкова зокрема, протягом усього періоду їхнього функціонування, проблеми мотивації студентства Харківщини до участі в СБЗ, причини занепаду руху, нові тенденції й форми сучасних студентських трудових загонів.

Була також проаналізована необхідність появи цієї книги, яка визначена кількома чинниками. Серед них зазначається негативне ставлення окремих українських дослідників до радянської історії, зокрема до історичного досвіду комсомолу. Також акцентується, що досвід СБЗ необхідний і для здійснення сучасної молодіжної політики в Україні, і для виховання сучасної молоді [315, с. 272].

У 2015 р. було опубліковано нарис діяльності СБЗ Харківського політехнічного інституту, присвячений 50-річчю цього руху [324]. Книга, незважаючи на заявлене авторами науково-популярне спрямування викладу матеріалу, підготовлена на основі архівних матеріалів із історії будівельних загонів ХПІ, що зберігаються у фондах ДАХО, музеї та особистих архівах авторів [324, с. 12]. У нарисі висвітлюються загальні питання виникнення, становлення та розвитку студентського будівельного руху в Радянському Союзі та безпосередня діяльність СБЗ ХПІ. Крім того, у дослідженні вміщено багато таблиць, що кількісно ілюструють напрями роботи СБЗ. У додатках подано ілюстративний матеріал, спогади студентів – учасників будзагонівського руху, широко розповсюджені в харківському студентському середовищі того часу будзагонівські вірші й пісні, авторами яких є й колишні вихованці ХПІ.

Різним аспектам діяльності СБЗ присвячено низку наукових розвідок харківських істориків, які, у свою чергу, дають поштовх до проведення ґрунтовного дослідження окресленої тематики. Це і труднощі з підбором керівництва загонів [262], і участь в багатьох індустріальних проектах СРСР [271, 322]. Особливості участі студентів Харкова в освоєнні Тюменського краю коротко висвітлив у своїй статті В. В. Петровський [271].

У низці досліджень О. Л. Рябченко проаналізовано різні аспекти руху студентських будівельних загонів, піддано критиці відому в історіографії тезу про початок руху СБЗ у 20–30-ті роки минулого століття. Авторка наголошує, що тогочасний рух студентської молоді варто розглядати як мобілізаційний [300]. А витoki руху СБЗ, що є досить дискусійним питанням, слід вбачати в участі студентства в освоєнні цілинних земель – новому комуністичному проекті, покликаному забезпечити СРСР зерном [297]. О. Л. Рябченко показала різні види мотивації участі студентів в СБЗ, наголошуючи на важливості усноісторичного дослідження, оскільки цілком зрозуміло, що партійні директиви, сухі цифри статистики бажаючих, ідеологічні за змістом статті в періодиці не можуть об'єктивно передати прагнення молоді [297, с. 47]. У ще одній статті О. Л. Рябченко акцентовано увагу на ролі СБЗ у вихованні лідерських навичок у молоді [294].

Серед сучасних наукових праць, які подають узагальнену характеристику радянської держави упродовж 1960-х – кінця 1980-х рр. спеціальних досліджень не так і багато. У цьому контексті справедливим є зауваження професора В. М. Литвина: «Що ближче до нашої доби, то менше маємо монографічних праць з основних питань вітчизняної історії» [240, с. 229]. Уже в публікаціях кінця існування СРСР період середини 60-х – початку 80-х рр. охарактеризовано як «період втрачених можливостей, ідеологічного догмату, застою, який спричинив суспільну кризу...» [234, с. 108].

Важливим є аналіз постійно зростаючих негативних тенденцій в економічному та соціальну житті радянського суспільства, про що йдеться, зокрема, у 13 томі «Україна в умовах системної кризи (1946–1980-ті рр.)» 15-ти томного видання «Україна крізь віки» [169, с. 229-304]. У іншій колективній монографії «Соціальні трансформації в Україні: пізній сталінізм і хрущовська доба», опублікованій в Інституті історії України НАН України, одним із ключових є розділ В. М. Даниленка, присвячений, по-перше, аналізу змінювання політико-правових і соціально-економічних пріоритетів у повоєнному суспільстві, по-друге, змінам в етнічній структурі суспільства, а отже, і студентства, по-третє, соціокультурному становищу українців [189]. Автор доводить, що головною ознакою радянської людини був колективізм, важливий фактор успішного існування СБЗ упродовж кількох десятиліть [189, с. 50-136].

Комуністичного експерименту – конструюванню «радянської людини» в УРСР у 1953–1991 рр. присвячена монографія Ю. Каганова [212], у якій автор на ґрунтовній джерельній базі реконструював складові системи прищеплення цінностей «будівника комунізму»: освіту, засоби масової інформації та масову культуру. Важливим є також його аналіз опору ідеологічній та культурній уніфікації суспільства, зокрема з боку молоді.

Значну увагу сучасні історики приділяють промахам партійного керівництва в аграрній політиці, зокрема щодо освоєння цілинних земель, що вичерпувало ресурси України та послаблювало сільське господарство. Про це, зокрема, йдеться у II томі ґрунтовного дослідження С. В. Кульчицького «Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі» [233, с. 185]. Характеристику «брежнєвської епохи», на яку припав пік діяльності СБЗ, подано в колективній праці харківських дослідників [272]. Економічні перетворення в Україні, комплекс проблем, яких зазнали українські підприємства різних галузей, що негативно впливало й на роботу

студентів у СБЗ, проаналізовані у другому томі «Економічна історія України: історико-економічне дослідження» [195].

Соціально-побутові умови життя населення України, проблеми забезпечення житлом та побутового обслуговування проаналізувала у своїх працях Л. В. Ковпак [220, 221]. Важливим дослідженням соціально-політичних, соціально-виробничих, соціально-побутових, соціально-культурних явищ в українському селі впродовж 1950–1980-х рр. стала монографія І. М. Романюка [288]. Фактично автор зобразив діяльність СБЗ у сільській місцевості, зокрема необхідність залучення студентства до розбудови культурно-побутової сфери села.

Розвиток Харкова у 1960–1980-ті рр. як одного з провідних республіканських центрів формування СБЗ досліджено в колективних ювілейних виданнях, підготовлених харківськими істориками [210-334].

Отже, лише окремі аспекти історії СБЗ знайшли своє висвітлення в працях сучасних вітчизняних істориків. Переважна більшість публікацій з цієї тематики відрізняються здебільшого фактологічним спрямуванням, що зумовлено необхідністю заповнити дослідницькі пробіли в історії окремо взятого ВНЗ. Узагальнювальної роботи наукового спрямування з історії студентських будівельних загонів УРСР на сьогодні не існує, що і актуалізує вивчення заявлену проблему.

Третій блок становить закордонна історіографія, яка представлена здебільшого напрацюваннями дослідників Російської Федерації. Пошук інформації в цьому напрямі ускладнився об'єктивними негативними факторами, зокрема неможливістю збору матеріалу для дисертаційної роботи у провідних бібліотеках та архівах РФ, що зумовлено окупацією цим державним утворенням Кримського півострова, розв'язанням у Донбасі неоголошеної війни, розгортанням антиукраїнської істерії в інформаційному просторі. Основними джерелами інформації стали, по-перше, поодинокі видання, які до 2014 р. все ж іноді надходили до українських бібліотек, та статті й автореферати дисертацій, розміщені в мережі Інтернет.

Фактично першим, хто відновив на нових методологічних засадах вивчення історії студентського будівельного руху, став московський дослідник В. О. Приступко, який у 1998 р. захистив кандидатську дисертацію за цією тематикою. На підставі історичного досвіду радянської держави й суспільства у справі залучення молоді до участі у вирішенні народногосподарських завдань упродовж 1959–1990-х рр. автор відтворив історію становлення всесоюзних студентських загонів. Ця робота стала визначальною для всіх наступних досліджень [279]. Крім того, свої напрацювання з інтервалом у десять років історик опублікував у двох книгах, присвячених узагальненню досвіду студентського руху в СРСР [276, 278].

У книзі С. П. Іваненкова та І. Є. Сазонова проаналізовано досвід діяльності та перспективи розвитку студентських будівельних загонів [203]. Автори доводять, що однією з основних характеристик руху є значна кількість його учасників. За 25 років – з 1959 по 1983 рр. – школу будзагонів пройшли 10 311 000 студентів і учнів, а загалом до 1986 р. у всесоюзних студентських загонах працювало 12 757 975 осіб. Важливим висновком є твердження про зацікавленість всіх державних структур рухом СБЗ упродовж усього періоду його існування. Центральний штаб СБЗ скеровував студентів на об'єкти понад 50-ти міністерств і відомств СРСР і РРФСР. На підставі проаналізованої радянської нормативної бази вони визначали засадничі принципи організації студентських загонів: планове формування, розподіл загонів і державна звітність про їх діяльність; договірний характер відносин між студентським загonom і господарською організацією; пільги й переваги членам загонів як особливій категорії тимчасових працівників; добровільність участі та самоврядування в студентському загоні; поєднання господарської діяльності з ідейно-політичною роботою; фінансування організації, підготовки та оснащення студентських загонів коштом підприємств, що використовували їхню працю [203].

У статті В. А. Яровікової, на прикладі СБЗ Алтайського краю можна відтворити організаційну структуру та систему управління загonom. Авторка

визначила загальні риси, притаманні студбудівському руху: динамізм, розмах, ініціативність, безперервне зростання кількості соціально-економічних об'єктів, у будівництві яких брала участь молодь [355, с. 215].

Починаючи з 2000-х рр. автореферати вирізняються значною кількістю регіональних досліджень, подібністю фактичного матеріалу, методологічних акцентів. Це спонукає нас обмежитися окремими роботами, які й дають змогу скласти уявлення про ступінь вивченості в російській історіографії зазначеного суспільного явища. Приміром, дисертаційне дослідження С. О. Шликової присвячене історії СБЗ Красноярського краю упродовж 1959–1990 років [351], Т. В. Хорошилової – історії студентських будзагонів Далекого Сходу [343], діяльності СБЗ навчальних закладів Ленінграду – А. В. Забродіна [198], Москви – А. В. Андріянова [158]. Варто погодитися з висновком, що у 1990-х рр. історичні дослідження руху всесоюзних СБЗ практично не проводилися, що було обумовлено втратою інтересу до їхньої діяльності з боку держави, суспільства і, як наслідок, дослідників. Висновки ж стосовно того, що сучасні СБЗ, які, як і раніше, ефективно забезпечують економічний розвиток окремих територій країни і галузей народного господарства, свідчать про повернення до ідеологем радянської доби [351, с. 10-11].

Таким чином, російська історіографія проблеми представлена, головню локальними дослідженнями, які на підставі місцевих джерел формують уявлення про процес створення, діяльність, проблеми, перспективи СБЗ в різних регіонах СРСР.

На сторінках узагальнюючих зарубіжних досліджень, зокрема науково-популярних, які витримали низку перевидань, період історії СРСР 1960–1980-х рр. зображено як період тотального контролю з боку партії всіх сторін життя. Приміром, британський історик Дж. Хоскінг говорить про створення в країні «суспільства однієї організації» [345, с. 229]. Зі свого боку італійський історик Дж. Боффа у найменших дрібницях дослідив особливості побудови

соціалізму в СРСР, формування нового партійного класу, а також «стрімкі метаморфози» керівництва М. Горбачова в часи «Перебудови» [177]. Причини постійних збоїв в економіці СРСР проаналізував французький дослідник Н. Верт, акцентуючи на відсутності горизонтальних зв'язків, що стало причиною багатьох труднощів, які зберігалися аж до розпаду СРСР [180, с. 180-181]. Спроби ж реформування цієї системи були невдалими.

Таким чином, проаналізувавши три історіографічні блоки та віддаючи належне дослідженням науковців як високого рівня, так здобувачам кандидатських ступенів, що започаткували вивчення окресленої тематики, необхідно зазначити відсутність у вітчизняному науковому просторі наукового дослідження, присвяченого становленню, діяльності та занепаду студентського будівельного руху ВНЗ Харкова. Крім того, певне зміщення історичних пошуків українських істориків у бік вивчення повсякденних практик окремих соціальних груп відповідно до нових методологічних засад зумовлює необхідність появи такого дослідження.

Радянська історіографія на підставі марксистсько-ленінського вчення як єдино правильної методологічної ідеології вважала історію створення студентських будівельних загонів беззаперечною заслугою комуністичної партії і комсомолу. Основний масив літератури насичений партійними гаслами та ура-патріотичними прикладами. Лише оновлення всіх сторін життя у середині 1980-х рр. дало змогу дослідникам цієї тематики критично проаналізувати це явище.

Українська (як і російська) сучасна історіографія віднедавна вивчає окреслену тематику на нових методологічних засадах і нині триває процес накопичення емпіричного матеріалу. Захищені останнім часом дисертації, видання з історії СБЗ окремих ВНЗ, низка статейних публікацій свідчать про зростання інтересу до студентського руху 1960–1980-х рр. минулого століття. Отже, на часі створити цілісне, науково обґрунтоване за новими методологічними принципами дослідження з історії СБЗ Харкова як одного із провідних центрів вищої освіти СРСР і сучасної України.

1.2. Джерельна база дослідження

Студентські будівельні загони діяли в різні періоди стратегічних змін у суспільстві. Їх заснування пов'язано з перехідним періодом «хрущовської відлиги», а занепад – із розпадом СРСР. Суперечливі соціально-економічні й політичні процеси впливали як на рішення керівних органів щодо студентського руху, так і на світогляд, ставлення до нього самих учасників і пересічних громадян. Для аналізу джерел застосовувалися загальноісторичні вимоги [172] та класифікація, запропонована сучасними українськими дослідниками О. М. Богдашиною, Я. С. Калакурою та іншими [175, 213].

Студентська молодь сприймалася органами влади не тільки як резерв трудової сили, а і як політично-пропагандистський інструмент комуністичної ідеології. Це чудово репрезентують численні комплекси документів. Використані для висвітлення проблеми джерела переважно не опубліковані, що є додатковим підтвердженням наукової новизни й значення дослідження. Під час підготовки дисертації використано документи й матеріали, представлені у фондах двох архівних установ: Центрального державного архіву громадських об'єднань України та Державного архіву Харківської області (фонди: П-14 «Харківський обком ЛКСМ України», П-6 «Харківський міський комітет ЛКСМ України», П-9526 «Харківський міський комітет ЛКСМ України, Харківський ордена Леніна політехнічний інститут імені В.І. Леніна, м. Харків (з правами райкому комсомолу) 1952-1991 рр.», П-9328 «Комітет ЛКСМ України. Харківський інститут механізації та електрифікації сільського господарства, м. Харків (з правами райкому комсомолу) 1958-1968 рр.») Важливою є інформація стосовно розвитку руху СБЗ, виявлена у фонді 7 ЦДАГО України, де зосереджені документи ЦК ЛКСМУ. Переважна більшість документів містить факти, які засвідчують ентузіазм і добровільне бажання студентів брати участь у масштабних новобудовах. [3, 4, 6, 9, 11, 21, 22, 24, 25, 47]. Архівні документи свідчать про

те, що цей рух у 1960-х роках ще не був заформалізованим. У них прослідковується різка критика «знизу» центральних органів управління загонами [11, арк. 13, 22; 63, арк. 41–50; 87, арк. 8, 9, 29–30; 88, арк. 32–39].

Тільки зараз доступними стали розсекречені матеріали, які раніше не аналізувалися дослідниками. Вони виявлені і у ЦДАГО України, і у ДАХО. Приміром, фонд П-14 ДАХО містить розсекречені матеріали про грубі порушення фінансової дисципліни, приписки, завищені дані та випадки хабарництва, розкрадання коштів і матеріалів [5, арк. 13–24; 70, арк. 3].

Цінними є матеріали про утворення й діяльність обмінних студентських будівельних загонів. У відкритому доступі раніше були лише ті документи, у яких зазначалися переваги діяльності таких загонів, їх значення для політичної пропаганди соціалістичного ладу [8, арк. 95]. Розсекречені документи проливають світло й на інші проблеми, приміром, на ставлення іноземних студентів до участі у СБЗ [5, арк. 7].

Основну інформацію стосовно особливостей формування будівельних загонів Харківської області було виявлено у фонді П-14 ДАХО. Шляхом аналізу архівних документів було встановлено, що організаційна структура загонів вищих навчальних закладів м. Харкова здебільшого відповідала загальноприйнятій, хоча були й певні регіональні відмінності, зокрема утворення кущових загонів і штабів [43, арк. 11]. У документах ДАХО містяться факти, які доводять, що студентські загони м. Харкова вирізнялися серед інших загонів України за багатьма показниками, зокрема за кількістю учасників та обсягами освоєних капіталовкладень [43, 48, 264]. Командири загонів, штабів, бійці Харківських СБЗ були активними ініціаторами багатьох нововведень, приміром, підписання річних договорів, утворення жіночих загонів та ін. Вони виступали проти формалізації цього руху, зокрема доводили, що відхід від добровільного принципу формування загонів спричинить негативні наслідки для всього руху [24, 25].

Значна частина документів міститься в музеях вищих навчальних закладів і не систематизована. Не всі джерела рівнозначні за інформативними

можливостями для вивчення історії СБЗ.

Джерела, використані авторкою у дисертації, можна поділити на такі групи: 1) документи та матеріали офіційного походження; 2) джерела особового походження; 3) періодика; 4) усні свідчення; 5) візуальні джерела та предметно-речові пам'ятки.

Першу групу джерел складають документи офіційного походження. Для більш ґрунтовного їх аналізу варто виокремити наступні підгрупи: а) нормативно-правові та законодавчі документи; б) справочинна документація управлінь освіти та штабів СБЗ різного рівня; в) інформаційно-аналітичні джерела.

Уся організаційна робота студентських будівельних загонів була підконтрольною та підзвітною місцевим комсомольським органам, тому **першу підгрупу** становлять постанови уряду, циркуляри, резолюції, накази, інструкції; нормативно-правові акти студентського будівельного руху – постанови, рішення, методичні рекомендації центрального, обласного штабів. Такі документи визначали загальну для всього Радянського Союзу організаційну структуру управління, систему техніки безпеки й охорони праці, медичного обслуговування [14, 16, 29, 43]. Ці джерела достатньо інформативні, вони розкривають зміст і особливості державної політики щодо організації і розвитку руху СБЗ, різноманітних ініціатив, зокрема запровадження науково-творчих товариств для розроблення й утілення раціоналізаторських винаходів, створення загонів безоплатної праці та залучення до них студентів [25, арк. 18–21; 40, арк. 12]. Документи цієї підгрупи уможливають відтворення подій з офіційної точки зору. Значна частина офіційних документів епохи вже опублікована чи введена до наукового обігу дослідниками. Нормативно-правові документи, що визначали основні організаційні принципи та управління будзагонами, друкувалися у збірниках документів та офіційних періодичних та академічних виданнях [96-139].

Важливо відтворити реальну картину підготовки бійців СБЗ, умови

їхнього життя й праці, простежити виконання численних наказів і постанов під час «третього трудового семестру», реакцію молоді на порушення принципів організаційної та виробничої самостійності [18, 65, 73].

Щоб виявити суб'єктивні причини поведінки студентів, наприклад їхнє ставлення до «сухого» закону, недотримання правил техніки безпеки, розпорядку дня, було використано другу підгрупу джерел – справочинну документацію управлінь освіти різних рівнів, штабів студентських будівельних загонів та вищих навчальних закладів стосовно формування та діяльності будзагонів [28, 29, 58, 59, 60, 71, 120, 121, 122, 124, 130, 132, 321]. Ці джерела засвідчують особливості системної взаємодії органів влади, штабів СБЗ та окремих ВНЗ, механізми реалізації завдань цих органів на місцях. Важливими для реалізації мети нашого дослідження є ті накази та інструкції, які надавалися навчальним закладам, наприклад, стосовно кількості студентів, яких потрібно було направити в СБЗ. Нівелюючи принцип добровільного формування студентських будівельних загонів, Центральний штаб запроваджував плановий підхід і вимагав виконання кількісних показників щодо залучення молоді до студентського будівельного руху. Звіти Харківського обласного штабу свідчать про те, що така політика негативно впливала на якість навчального процесу. Незважаючи на корективи й обґрунтування, які надавали керівники вишів та комсомольських організацій, їм «спускали» зверху плани, які іноді перевищували чисельність всіх студентів навчального закладу [25, арк. 13–19].

Історія СБЗ обґрунтована документально, оскільки обов'язковою була звітність про результати трудового семестру, що дало змогу проаналізувати динаміку якісного та кількісного складу студентів у загонах, динаміку самих загонів, особливості їх формування у Харківській області на підставі статистичних відомостей про соціальний, статевий, віковий склад студентів можна побачити динаміку зростання участі у СБЗ бійців жіночої статі та неповнолітніх. У звітах детально аналізуються критерії відбору, підготовка до сезону, професійне навчання та проведення інструктажів з охорони праці і

техніки безпеки. Окремо розглядаються медичне обслуговування, раціоналізаторство, соцзмагання, культурно-просвітницька робота та інші напрями діяльності [14, арк. 2; 29, арк. 13, 52–53]. Звіти командирів загонів та штабів надають багато фактів щодо виробничої діяльності. Детально описується договірна кампанія, результати освоєння капіталовкладень, кількість зданих об'єктів, а також аналізуються грубі порушення договорів щодо створення умов проживання, забезпечення будматеріалами, організації підвезення та технічної підготовки будівельних майданчиків [7, 13, 22, 24, 33, 36, 43, 47, 55, 56, 75, 83]. Беручи до уваги те, що партійні органи розглядали СБЗ як інститути політичної соціалізації молоді, у фондах містяться документальні матеріали стосовно громадсько-політичної та ідеологічної роботи, яка проводилася серед студентів безпосередньо під час виробничої діяльності [14, 16, 20, 23, 26, 31, 32–34, 40, 46, 50].

До **третьої підгрупи** джерел, використаних у дисертації, належать стенографічні звіти пленумів ЦК ЛКСМ обласних та республіканських конференцій, стенограми засідань штабів та всесоюзних зльотів студентських будівельних загонів [38, 42, 44, 48, 52, 63, 68, 78, 82, 86–90]. Вони дають змогу проаналізувати діяльність, досягнення, труднощі й проблеми, які виникали в загонах, та відслідкувати ставлення місцевого компартійного керівництва, керівництва ВНЗ, командирів загонів, комісарів до вирішення цих питань. Зважаючи на можливі ідеологічні викривлення, у системному аналізі результативності діяльності загонів для народного господарства СРСР, процесі формування молодіжних колективів та особистісних професійних, лідерських якостей студентів, надзвичайно цінними є документи саме цієї підгрупи. Стенограми дають змогу почути «живе» слово делегатів зльотів. Тексти промов представників влади, виступи під час дискусій, обговорень, коментарі пересічних учасників є важливим джерелом інформації, засвідчують небажання визнавати офіційно чи «замовчування» негативних фактів, як приміром, існування «диких» загонів, наявність травматизму й летальних наслідків, порушення правил техніки безпеки,

безоплатне використання робочої сили студентів тощо [36, арк. 3–4]. Виступи студентів, які містили різку критику, не стенографувалися за вказівкою керівництва. Про це свідчать записи у стенограмах та спогади учасників [8, арк. 48; 87, арк. 8; 19, арк. 29–30].

Варто, однак, зазначити, що значний масив документів стосовно діяльності Харківських студентських будівельних загонів втрачений, а протягом першого періоду існування цих загонів взагалі не існувало обов'язкової архівації документів [128, с. 26]. Також багато інформації, яка передавалася до вищестоящих органів, була викривленою, або мала недостовірну інформацію [77, арк. 2–6].

Отже, перша група джерел допомогла дослідити, усбічно розглянути та охарактеризувати історію виникнення будівельних загонів ВНЗ м. Харкова, трансформування цього руху в масовий та визначити причини припинення його існування.

До другої групи джерел належать документи особового походження: мемуари, листи, анкети.

У дисертації широко використовуються спогади учасників СБЗ. Як правило, у них висвітлюються ті події, які залишили найяскравіший слід у пам'яті учасників. Спогади Б. К. Зеленського [143], А. Г. Рудя [293], М. В. Яцюка [146], спогади учасників студентського будівельного руху Харківщини, надруковані в монографії «Студенческие строительные отряды: вчера, сегодня, завтра» [315] та в нарисах історії студентського будівельного руху Харківщини «Это наша с тобой биография» [353], засвідчують непідробне бажання бійців СБЗ відповідально та з ентузіазмом відгукнутися на заклик влади щодо участі студентів у розбудові народногосподарського комплексу держави.

Спогади відрізняються певною суб'єктивністю, оскільки факти подаються через особисте сприйняття й розуміння подій автором, тому не можуть характеризувати рух загалом. Не завжди можна виявити мотиви, що спонукали того чи іншого автора мемуарів взятися за перо. Однак вони

містять цікаву інформацію, якої немає в інших джерелах, дозволяють відчувати настрій та сприйняття автором епохи у цілому, виявити ставлення окремих учасників СБЗ до конкретних подій. Приміром, Б. Зеленський описує погані умови проживання у корівнику, де стояв неприємний запах, а зручності були мінімальними [143, с. 56–58]. Його однокурсник В. Доля, який також жив у цьому корівнику, вбачав романтику в тому, що через дірявий дах світили зорі, а висушене сухе листя з осики, на якому доводилося спати, створювало особливий аромат у приміщенні [140, с. 23] (Додаток А-1).

До другої групи джерел належать і листи студентів додому із гігантських новобудов народного господарства, вони передають психологічну атмосферу, яка панувала серед учасників студентського будівельного руху, а також характеризують особисті захоплення, переживання, досягнення чи проблеми, які виникали у бійців загону.

Приміром, за допомогою цього джерела дослідження деталізовано мотивацію студентів щодо їхньої участі у конкурсі на зарахування до студентських будівельних загонів. Незважаючи на чіткі вказівки керівництва штабів щодо створення належних умов праці й проживання, ці джерела свідчать про випадки неналежного харчування, відсутність необхідного житла, наявність інфекційних захворювань, професійних хвороб та виснаженість молоді через перевтому.

Третьою групою джерел є періодичні видання, які у відповідності до загальноприйнятої класифікації розподіляються на центральну, республіканську, регіональну періодику та відомчі видання. Із центральних періодичних видань використовувалися газети «Комсомольская правда», «Комсомольское Знамя», «Известия»; із республіканських – «Правда Украины» та ін., які друкували матеріали в реальному часі. Дуже корисними для дисертаційного дослідження є підсумкові звіти керівників загонів цього періоду, які публікувалися у пресі, інтерв'ю, репортажі та дописи кореспондентів із новобудов [168, 293]. Велике значення для вивчення історії СБЗ Харківщини мають регіональні періодичні видання, такі як «Ленінська

змiна», «Красное знамя», «Соціалістична Харківщина» [193, 200].

Особливе місце посiдає вiдомче видання «Мы – строители». Ця газета випускалася протягом лiтнього семестру Республiканським штабом цiлинних будiвельних загонiв України i повнiстю була присвячена дiяльностi СБЗ [275]. Видання було люб'язно надане П. Г. Краснящих, копiї зберiгаються в музейному комплексi ХНУМГ iм. О. М. Бекетова.

У перiодичних виданнях систематично публiкувалися постанови партiйних i державних органiв з питань органiзацiї та дiяльностi студентських будiвельних загонiв. У публiцистичних нарисах, iнформацiйних довiдках, статтях також висвiтлювалися рiзні аспекти пiдготовки та дiяльностi будiвельних загонiв, зокрема, прийом у члени загону, органiзацiя виробничої дiяльностi на мiсцях, особливостi проведення соцiальної роботи та дозвiлля, фiнансово-побутовi умови. Однак матерiали перiодичних видань радянського перiоду були значно заiдеологiзованими, тому вони використовуються в комплексi з iншими видами джерел, щоб уникнути однобiчностi оцiнки.

До четвертої групи належить iнтерв'ю, якi бралися у колишнiх учасникiв студентських будiвельних загонiв.

Усноiсторичнi дослідження – поширений на сьогоднi напрям соцiально-гуманiтарних досліджень. Жоднi дослідницькi технологiї та методики, навiть сучаснi, не можуть бути унiверсальними i не вичерпують всiєї багатомiрностi й складностi iсторичного явища. Усна iсторiя вiдкриває великi можливостi, особливо для iндивiдуального аналізу дослідження масових процесiв, для досягнення об'єктивної оцiнки iсторичних подiй.

Велике значення для осмислення проблеми мала моя участь в усноiсторичному проєктi ХНУМГ iм. О. М. Бекетова з iсторiї СБЗ, метою якого був збiр усних спогадiв бiйцiв будзагонiв. Проєкт було розпочато в 2011р. (керiвник – д-р iст. наук, проф. О. Л. Рябченко). Активними його учасниками були студенти, викладачi та працiвники музею унiверситету.

Для проведення iнтерв'ю було розроблено спецiальну анкету. Iнтерв'ю

записувалися на диктофон, одночасно відбувалася відеофіксація. Безпосередній контакт із респондентом уможлилював корегування запитань, зважаючи на одержані відповіді, можна було поставити додаткові запитання, уточнювати відповіді, забезпечуючи отримання більш глибокої інформації. Крім того, відеозйомка забезпечила фіксацію не лише змісту відповідей, а і їхнього «підтексту» – емоційного забарвлення, особливостей інтонації, жестів, зовнішньої реакції. У анкетуванні взяли участь понад 20 учасників будівельного руху. Серед них організатори, командири, працівники обласних штабів та безпосередньо бійці будзагонів. Усі вони пройшли в студентських будівельних загонах справжню школу професійної майстерності та набули організаторського досвіду. Особливо цікавими та цінними для нас були розповіді Л. М. Шутенка – першого командира об'єднаного інтернаціонального загону імені Червоної армії [157], П. Г. Краснящих – командира Кустанайського зонального студентського будівельного загону [154], А. М. Гарькавця – командира студентського будівельного загону Харківського інституту інженерів комунального будівництва [149].

Також були використані результати усноісторичного проєкту ХНУ ім. В. Н. Каразіна з історії СБЗ Харківського університету на Півночі, (керівник – д-р іст. наук, проф. В. В. Петровський, науковий редактор – д-р іст. наук, проф. С. І. Посохов, авторська група – В. Ю. Іващенко, О. І. Красько, Є. С. Рачков). Ці матеріали мають велике значення для ґрунтовного дослідження географії СБЗ та умов праці в малодоступних і важких кліматичних умовах [232].

Таким чином, у процесі роботи джерельна база розширювалася завдяки цим інтерв'ю, зібраним відео та предметно-речовим матеріалам.

Остання п'ята, але не менш важлива група джерел – це візуальна документалістика та предметно-речові пам'ятки. Різноманітний ілюстративний матеріал фіксує образ епохи. Проаналізувати різні аспекти діяльності студентських будівельних загонів можна як на підставі ілюстрацій

у періодичних виданнях, так і за альбомами, присвяченими їхній діяльності. Прикладом цього можуть слугувати фотоальбоми «Студенческие строительные отряды. Альбом» [317], «История ВЛКСМ в фалеристике» [228]. У нагоді також стали фотографії та альбоми, які зберігаються в особистих архівах, містяться в музеях вищих навчальних закладів Харківщини і засвідчують насиченість життя і самовідданість праці студентів 60 – 80 років ХХ століття. Індивідуальні та колективні фотографії дають змогу відтворити зовнішній вигляд студентів і викладачів, їхнє оточення.

До цієї групи джерел належать грамоти, свідоцтва, студентські та членські квитки, посвідчення, вимпели, емблеми, значки, одяг та інші речові пам'ятки, які були зібрані в процесі усної історичних проєктів та уможливили різнопланове й усебічне дослідження історії СБЗ Харківщини.

Таким чином, наявний комплекс джерел є репрезентативним і забезпечує усебічний розгляд специфіки організації та діяльності студентських будівельних загонів Харківщини.

1.3. Теоретико-методологічна база дослідження

Дисертація базується на загальнонаукових принципах історизму, об'єктивності, системності, детермінізму та антропоцентризму.

Головним принципом дисертаційної роботи є принцип історизму, застосування якого дало змогу дослідити діяльність студентських будівельних загонів Харківщини, беручи до уваги особливості суспільно-політичної та економічної ситуації в СРСР кінця 50-х – початку 90-х років ХХ століття. Цей принцип забезпечив можливість описати й проаналізувати явища з огляду на їхній розвиток та з дотриманням хронологічної послідовності [1, 3, 5, 6, 18, 21, 69, 82].

Принцип системності уможливив комплексне вивчення й аналіз усіх процесів, які відбувалися під час формування, підготовки, організації, діяльності студентських загонів виконання ними народногосподарських

завдань, та реалізації урядової політики по організації трудових семестрів студентства [321, 324, 329, 351, 355].

Принцип детермінізму дав змогу вивчати діяльність студентських будівельних загонів Харківщини у поєднанні з подіями, що відбувалися у країні, відповідно до головних тенденцій у молодіжному студентському середовищі та взаємозв'язку з подіями, які відбувалися у світі. Із огляду на це виникла необхідність детального аналізу впливу політичної ситуації в країні на появу обмінних студентських загонів – із країнами РЕВ та співставити кризові явища в студентському будівельному русі з причинами поширення молодіжних протестних явищ наприкінці 1980-х – початку 1990-х років [192, 227, 299, 295].

Водночас важливим для нашого дисертаційного дослідження є принцип об'єктивності, адже різні суб'єктивні думки й висновки можуть спричинити викривлення історичних фактів щодо діяльності СБЗ, тому дослідження базується на фактичному матеріалі, що не викликає сумнівів.

Оскільки у центрі нашого дослідження знаходиться студентська молодь, в роботі застосовується принцип антропоцентризму, який дозволяє побачити в студентах активних суб'єктів історії. Антропоцентристський підхід уможливлює поєднання соціальної, професійної діяльності, взаємовідносин, соціально-психологічних особливостей молоді, яка брала участь у русі СБЗ, для відтворення об'єктивної картини та усвідомлення значення цього руху для соціально-економічного розвитку держави.

Для реконструкції процесів формування і генезису СБЗ Харківщини було використано загальнонаукові методи дослідження.

Індуктивний метод полягає у фіксуванні емпіричних даних, та аналізі та систематизації й узагальненні. Цей метод передбачає також перехід від спостереження за одиничними явищами до їх узагальнення. Зокрема, наявність однотипних фактів дала нам змогу виявити закономірності у діяльності лінійних, зональних, обласних і всеукраїнських студентських загонів. Приміром, застосування цього методу уможливило порівняння

фактів травматизму бійців у різних загонах та визначення головних причин порушення техніки безпеки й охорони праці [196, 247].

Дедуктивний метод сприяв виокремленню із загальних ознак масового всесоюзного студентського руху структурних і організаційних особливостей діяльності загонів саме вищих навчальних закладів Харківщини. Приміром, новою структурною одиницею СБЗ у всесоюзному масштабі були зональні загони, тоді як у Харківському обласному штабі розпочали роботу зі створення «кущових» загонів» [15, арк. 2; 43, арк. 6].

Важливим для цього дослідження був метод соціокультурного аналізу, який застосовувався для аналізу спадковості традицій, що формувалися в СБЗ, та їхньої адаптації до нових соціальних умов, які формувалися у вищих навчальних закладах м. Харкова, особливо під час Перебудови, наприкінці 80-х років ХХ століття [245]. Іншим завданням було виявлення інтересів, потреб, ідеалів і цінностей не лише окремих бійців студентських загонів, а й усієї соціальної групи, дослідження принципів організації діяльності й формування стосунків усередині цієї групи. Цей метод дав змогу дійти висновку про відстоювання молоддю принципів організаційної та виробничої самостійності, а також допоміг відслідкувати вплив на рух СБЗ конфліктів, що виникали між традиційними радянськими цінностями й новими суспільними поглядами, спричиненими новими ринковими відносинами та політичним устроєм, що стали наслідком розпаду СРСР [192, 217].

Для вивчення індивідуального досвіду бійців СБЗ важливим було використання локального методу аналізу, який дозволив здійснити мікроісторичний аналіз і створити єдину систему взаємозв'язків, об'єднати окремі «історії» у цілісну картину. Застосування цього методу дозволило сконцентрувати увагу на вивченні досвіду студентських будзагонів Харківщини. Приміром, цей метод використовувався під час роботи з таким джерелом, як спогади учасників студентського будівельного руху, що забезпечило цілісний опис і аналіз умов праці студентів, створення житлово-побутових умов, започаткування і підтримання традицій зокрема в

Харківських студентських будівельних загонах [142, 143, 146]. Аналізуючи анкети студентів, протоколи засідань центрального, обласного штабів, виступи на з'їздах, зборах, порівнювалася інформація, яка була типовою, що дало змогу відстежити не лише перебіг таких важливих для життя студентів процесів, як організація трудового семестру, форма оплати, конкурсний відбір бійців загонів, а й виокремити локальні особливості, прослідкувати, як реагували на події різні категорії молоді [21, 29, 61, 85, 92]. У переважній більшості випадків була можливість порівняти отримані результати з іншими джерелами, наприклад звітами керівників студентських будівельних загонів [7, 15, 16, 20, 24, 26, 31, 33, 35, 36, 39, 46, 55, 57, 69, 83]. Метод мікроісторичного дослідження допоміг виокремити унікальний, індивідуальний досвід студентів як учасників історичного процесу, звернути увагу на окремі епізоди їхнього життя [159, 166, 174, 179].

Під час вивчення таких документів, як стенограми конференцій, зборів тощо, застосовувалася методика аналізу фокус-групи. У процесі детального вивчення записів щодо реакції присутніх у залі на виступи було зроблено висновок про те, що зауваження чи прояв емоцій (аплодисменти, гул, вигуки з місць) спростовують інформацію доповідачів, і навпаки, коментар членів Президії чи вимога головуючого припинити обговорення «болючого» питання є спробою приховати реальні проблеми тощо [42, 62, 63, 86, 92].

Під час дослідження застосовувалися й такі традиційні конкретно-наукові методи, як історико-генетичний та проблемно-хронологічний.

Історико-генетичний (ретроспективний) метод сприяв використанню для вивчення минулого сучасних знань, надав можливість показати зміни, які відбувалися в студентському середовищі. Приміром, прослідкувати зміни форм організації загонів (від літніх до цілорічних), зміни методів їхнього формування – від добровільних до обов'язкових. Історико-генетичний метод дав змогу встановити причинно-наслідкові зв'язки й закономірності історичного розвитку руху, а отже поринути в минуле й визначити

першопричини та витоки руху студентських будівельних загонів Харківщини [223, 297, 315].

Проблемно-хронологічний метод допоміг у хронологічній послідовності дослідити проблеми зародження, генезису й припинення діяльності студентських будівельних загонів на Харківщині та на підставі комплексного вивчення джерельної бази зробити висновки щодо витоків СБЗ. У дисертації заперечуються висновки попередніх дослідників стосовного того, що цей рух виник у 20-ті роки ХХ століття, оскільки ні загальні мобілізації студентів на будівництво народногосподарських об'єктів, ні менш кардинальні заходи не визначалися головними, притаманними цьому рухові принципами добровільності, організаційної і виробничої самостійності [297, с. 44, 46]. Доведено, що студентський будівельний рух, зокрема на Харківщині, зародився у 1956 році. Формування студентських загонів у цей час найбільше відповідало їхньому призначенню як будівельних, вони організовувалися і діяли за основними принципами цього руху.

Структурування роботи в цілому, а також її окремих складників – розділів і підрозділів, відбувалося за допомогою аналітико-логічного методу. Цей метод допоміг прослідкувати динаміку певних змін і виявити нові особливості руху, зокрема його перетворення з поодиноких студентських загонів окремих вищих навчальних закладів на всесоюзний рух студентської молоді. Обов'язковими до застосування під час дослідження теми були методи аналізу та синтезу. Особливе значення для цього дослідження має усноісторичний метод, за допомогою якого документувалися свідчення наших сучасників сучасників – колишніх бійців СБЗ [147–157]. Інтерв'ю дає змогу глибше й усебічно висвітлити актуальні проблеми минулого та сьогодення, скорегувати традиційні погляди на певні суспільно значущі процеси та явища. Вони компенсують дефіцит джерельної бази проблеми та є її важливим доповненням. Також інтерв'ю дає змогу отримати інформацію та дослідити емоційно-психологічний стан учасників СБЗ.

Центральними категоріями дисертаційного дослідження є концепти «студентські будівельні загони», «спеціалізовані студентські загони», «всесоюзний студентський загін», «лінійний студентський загін», «боєць студентського будівельного загону», «літній трудовий семестр».

Концепт «студентські будівельні загони» розглядається у дисертації як добровільне об'єднання студентської молоді, що створювалося комсомольськими організаціями, вищими навчальними закладами та, отримавши комсомольську путівку, укладало договори з організаціями й підприємствами стосовно побудови народногосподарських об'єктів чи виконання інших завдань. Студентські будівельні загони, окрім будівельного, мали й інші профілі діяльності, тому створювалися «спеціалізовані студентські загони». Усі загони, створені на території СРСР, утворювали єдиний «всесоюзний студентський загін». Базовою структурною одиницею «всесоюзного студентського будівельного загону» є «лінійний студентський загін». Студенти, які пройшли конкурсний відбір, виявили бажання стати членами студентського будівельного загону називалися «бійцями студентського будівельного загону». Формування й підготовка загонів розпочиналася і велася протягом навчального року, а діяльність тривала під час канікул, тому в побуті використовували термін «літній трудовий семестр».

У дисертації також використовуються такі ключові поняття, як «обмінні загони», «кущові загони й штаби», «зональні загони й штаби», вводиться поняття «дикі» загони.

Обмінними називалися загони, які формувалися для обміну між вищими навчальними закладами СРСР і соціалістичними країнами РЕВ.

Для виконання різних завдань на одній території або для реалізації одного договору в Харківській області формувалися «кущові загони». Для координування їхньої діяльності створювалися «кущові штаби» штаби, які, стали прототипами «зональних загонів» і «зональних штабів».

«Дикими» називали загони й молодіжні формування, які нелегітимно отримували комсомольські путівки на участь у студентському будівельному русі. Офіційної назви таких загонів не існувало.

Отже, методологічний інструментарій, використаний у дисертаційній роботі, дав змогу дослідити зародження, генезу й занепад руху студентських будівельних загонів Харківщини, вплив результатів діяльності СБЗ на вирішення народногосподарських проблем СРСР.

Висновки до першого розділу

Вивчення руху студентських будівельних загонів є важливим і актуальним завданням сучасної історичної науки. Враховуючи значний масив матеріалу з досліджуваної проблеми, були виділені три історіографічні блоки. До першого належать роботи радянських науковців, які побачили світ упродовж 1960-х – 1980-х рр. У ньому виокремлено два періоди відповідно до ідеологічних засад компартійно-радянської влади. Перший – від початку 1960-х до середини 1980-х рр. Другий – із середини 1980-х рр. до початку 1990-х рр. Другий блок становить сучасна українська історіографія. До третього блоку належить сучасна зарубіжна історіографія, в основному представлена роботами російських істориків.

Велика кількість досліджень радянського періоду була присвячена вивченню досвіду партійних і комсомольських структур, як основних органів утворення й керування СБЗ, діяльність яких висвітлювалися переважно упереджено й політизовано. У сучасній історіографії з'явилися наукові дослідження цієї проблеми, зокрема на регіональному й місцевому рівнях, проте, предметом їхнього розгляду є історія окремого навчального закладу чи загону. Науковці також зосереджують увагу на вивченні окремих питань, таких як мотиви участі студентів, їхнє повсякденне життя, виробнича діяльність тощо. Багато проблемних питань потребують додаткового дослідження, серед них трансформування принципів формування загонів,

забезпечення профілактичного та медичного обслуговування, утворення системи безпечної праці й професійної підготовки, використання раціоналізаторських, креативних здібностей молоді для підвищення економічної ефективності руху, утворення цілодобових, обмінних та інших форм загонів, формалізм та інші кризові явища, які привели до занепаду СБЗ.

Для успішного дослідження та розв'язання визначених завдань використовувалася багата й різноманітна джерельна база, яка представлена п'ятьма групами і складається з різних за походженням документів – офіційних документів і матеріалів, джерел особового походження, матеріалів періодики, усних свідчень, візуальної документалістики та предметно-речових пам'яток. На особливу увагу заслуговують матеріали архівів, які вперше вводяться до обігу. Серед цих матеріалів нещодавно розсекречені, що спонукало до глибокого й усебічного дослідження теми. Використані для висвітлення проблеми документи переважно не опубліковані, що є додатковим підтвердженням наукової новизни й значення дисертації. Різноманітність джерельної бази стала основою всебічного вивчення заявленої теми.

Методологічний інструментарій склали загальнонаукові принципи історичного дослідження: історизму, об'єктивності, системності, детермінізму, антропоцентризму. Для аналізу застосовані як загальнонаукові методи – індуктивний, дедуктивний, соціокультурного аналізу, так і традиційні конкретно-наукові методи, зокрема історико-генетичний та проблемно-хронологічний. Обрана методологія є оптимальною для повного розкриття теми, дозволила уникнути упередженості, а використані методи допомогли здійснити науковий аналіз процесів зародження, генезу й занепаду руху студентських будівельних загонів Харківщини.

РОЗДІЛ 2

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК РУХУ СТУДЕНТСЬКИХ БУДІВЕЛЬНИХ ЗАГОНІВ НА ХАРКІВЩИНІ

2.1. Передумови виникнення і формування перших студентських будівельних загонів Харківщини

Проблема формування перших студентських будівельних загонів у СРСР загалом і в Україні зокрема сьогодні є однією з найбільш дискусійних. Ідея використання цієї категорії молоді для роботи в різних сферах народного господарства виникла у радянського державно-партійного керівництва з утвердженням більшовиків при владі. Приміром, групи студентів успішно використовувалися на будівництві тих навчальних закладів та гуртожитків, де у майбутньому вони навчалися й жили. Молодь відривалася від навчання і відряджалася на зведення гігантів перших п'ятирічок, для добування вугілля чи на сільськогосподарські роботи. Ентузіазм, постійна необхідність пізнавати й відкривати щось нове і водночас бажання самореалізуватися, відчуття корисності від своєї праці – є природнім станом студентства. Ці якості, підкріплені ідеологічними партійними настановами, у підсумку давали бажаний для партійного керівництва результат і вміло ними використовувалися.

Якщо головними в періодизації руху СБЗ вважати критерії самопожертви та ентузіазму, то можна погодитися з проф. В. І. Астаховою стосовно того, що витоками цього руху є участь молоді в трудових кооперативах ще наприкінці XIX століття з метою надання допомоги малозабезпеченим [315, с. 7]. Однак, необхідно віднайти витoki не молодіжного добровільного руху загалом, а саме того, що увійшов в історію під назвою «Студентські будівельні загони», і головний акцент зробити на появі змістової відповідності суті студентського руху й назви «СБЗ». Саме тому проф. О. Л. Рябченко заперечує твердження сучасних істориків –

проф. І. Коляди, Р. Ралка та інших, що цей рух зародився в 1920-х рр., «із залученням студентської молоді СРСР до будівництва важливих народногосподарських об'єктів...» [223, с. 166; 283, с. 66–67]. Заперечується і висновок авторів науково-популярного нарису «Трудові семестри політехніків» [324], зазначається, що СБЗ не можна вважати продовженням «ударних трудових справ молоді 20-х – першої половини 50-х рр. у галузі промислового будівництва» [324, с. 74]. Крім того, абсолютно неприпустимо ототожнювати їх із сумнозвісною «легкою кавалерією», оскільки одним із її головних завдань було «виявлення антирадянських елементів» в студентському середовищі» [297, с. 44, 48].

Протягом 1920–1930-х рр. участь студентів у будь-яких видах робіт, зокрема й будівельних, була примусовою внаслідок мобілізаційного складника. Студенти використовувалися як внутрішній, майже дармовий резерв країни, у них не запитували, хочуть вони чи ні брати участь у тих або інших процесах [300, с. 90]. За наказом партійних органів їх відривали від навчання й скеровували на ліквідацію так званих «проривів», зокрема й на будівництво промислових гігантів. Майже щодня приходили до навчальних закладів обіжники з вимогою негайно знімати студентів із навчання, зазвичай у великій кількості [296, с. 112]. Як результат порушувалася навчальна робота вищих навчальних закладів, а керівництво деяких інститутів у розпачі зверталося до ЦК КП(б)У з проханням припинити мобілізацію [297, с. 45].

На відміну від мобілізаційних заходів залучення студентської молоді до освоєння цілинних земель стало набувати добровільного спрямування. Будівельний рух, зокрема на Харківщині, розпочинається з 1956 р., коли на офіційне звернення ЦК ВЛКСМ перші загони студентів-цілинників були сформовані з добровольців, щоб не тільки допомогти зібрати багатий цілинний урожай, а й розпочати будівництво житлових, промислових і сільськогосподарських об'єктів. Приміром, 2 липня 1956 р. у Ніжинський радгосп Рузаєвського району Кокчетавської області відбув трьохтисячний загін студентів Харкова, зокрема й 94 посланців Харківського інституту

інженерів комунального будівництва на чолі з секретарем комітету комсомолу Олегом Скітським та головою профкому студентів Борисом Шаповаловим. Саме ці 94 студенти й склали перший загін, якому було доручено завдання винятково будівництва різних об'єктів [297, с. 49]. Б. Зеленський зазначав: «Як майбутніх будівельників нас швидко призначили в радгоспну будівельну бригаду й завантажили роботою. Ми ремонтували корівники, вичищуючи їх від гною, робили із гравію, що видобувався в Ішимі, підлогу та ремонтували діряві плоскі покрівлі. На березі Ішима за допомогою волів місили глину, додавали соломі й робили саман (за габаритами шлакоблоків)» [143, с. 56, 58].

До 12 серпня 1956 р., коли в СРСР вперше відзначався День будівельника, загін рапортував про дострокове виконання прийнятих зобов'язань: було побудовано й здано в експлуатацію клуб, їдальню, ощадну касу, дитячий садок, пошту, бібліотеку та інші заклади [297, с. 49–50].

До витоків студентського будівельного руху можна віднести і створення у 1956 році Харківського обласного вільного будівельного загону, який був зобов'язаний виконати завдання щодо збільшення потужності вугільної промисловості, подальшого розвитку Донецького басейну та будівництва в найкоротші терміни 35 шахт пришвидшеними темпами. На будівництво двох шахт – «Харківської комсомольської-1» і «Харківської комсомольської-2» відбув загін у складі 4 000 осіб замість 1300, до якого увійшли й студенти Харківського гірничого інституту (нині ХНУРЕ), Харківського інженерно-будівельного інституту та учнів технікумів м. Харкова й Харківської області. Працювати доводилося у важких умовах, без електричного освітлення, при багаттях, під проливним дощем і в мороз. Поступово серед голого степу виростали нові будови й метр за метром створювалися гірничі вибірки (копальні). У травні 1957 р. було побудовано дев'ять чотириквартирних й два двоквартирні будинки та молодіжний клуб на 250 місць. Студенти Харківського гірничого інституту

організували бригаду прохідників із 24 студентів, яка працювала за постійної загрози підтоплення у чотири зміни. У жовтні 1957 р. перші вагонетки, завантажені чорним золотом, пішли нагору з ударної шахти-новобудови «Харківська-комсомольська-2» [315, с. 220].

У 1958 р. продовжилося формування загонів зі студентів-добровольців переважно для будівництва різних об'єктів на цілинних землях. Молодь із Харкова й Москви була відправлена, наприклад, у Петропавловську область у радгосп Москворецький [143, с. 60], а студенти з ХПІ, ХІБІ, ХПКБ та фармацевтичного інститутів працювали в Північноказахстанській області [151, арк. 9].

Сьогодні неможливо з точністю визначити, скільки всього було сформовано студентських будівельних загонів чи бригад на початковому етапі освоєння цілинних земель, не існувало ще й самого поняття «рух СБЗ». Є лише дані лише про окремі зағони. Їхні досягнення в цей період, як зазначали радянські дослідники, були досить значущими: з 1958 по 1960 рр. в Казахстані було побудовано 1 тис. будинків культури, понад 600 бібліотек, 1110 культурно-побутових об'єктів [264, с. 225]. Незважаючи на те що основні принципи студентського будівельного руху формально ще не були оформлені, із самого початку вони активно використовувалися в роботі.

Початком масового руху студентських будівельних загонів в УРСР багато дослідників небезпідставно вважають червень 1962 р, оскільки саме тоді добровільні починання були нормативно закріплені в Постанові ЦК ВЛКСМ «Про участь комсомольських організацій вишів міст Москви, Ленінграда, Києва в будівництві на цілинних землях» [130, с. 259; 283 с. 5].

Такий порив патріотизму, ентузіазму, відчуття особливої місії та можливості долучитися до грандіозних ударних комсомольських будівництв панували й у харківських ВНЗ тож цю ініціативу відразу ж тут підтримали [324, с. 81]. Групи студентів прагнули виїжджати на будівництво, організувавши свій загін. Проте у 1963 р., незважаючи на згоду обласного комітету комсомолу, ЦК ЛКСМ України не підтримав ініціативу студентів

Харківського політехнічного інституту щодо виїзду на цілину. Ключову роль у вирішенні цього принципового питання відіграв тодішній секретар комітету комсомолу ХПІ А. Бойко. Саме він терміново виїхав до Києва й у максимально стислі терміни зумів переконати комсомольське керівництво республіки дати згоду на створення в ХПІ цілинного загону будівельного напрямку. За спогадами В. Клепікова, повернувшись зі столиці, А. Бойко сказав: «Питання вирішене, формуємо загін до Карасуського району Кустанайської області <...> Але поставлено умову – загін має бути укомплектований добровольцями, що погоджуються з положеннями Статуту студбудзагонів, майстрами, що мають досвід роботи на будівництвах, оснащені інструментами, забезпечені формою, а також пройшли навчання з техніки будівельних робіт і безпеки» [324, с. 89].

Після узгодження з Києвом, у ХПІ дуже швидко було сформовано окремий будзагін. Коли про цю ініціативу стало відомо в місті, багато студентів інших навчальних закладів виявили бажання приєднатися до політехніків. У підсумку, Харківський політехнічний загін перетворився на загальноміський. Командиром першого міського цілинного будзагону, створеного всього за кілька днів, став студент ХПІ Володимир Клепіков. Він згадував, що перший цілинний загін Харківщини був сформований більше ніж на половину зі студентів політехнічного інституту, 50 осіб – із Харківського державного університету, по 10 студентів із ХІБІ та ХАІ і чотири лікарі – із медичного [315, с. 32].

10 червня 1963 р. із Харкова на новобудови Карасуського району Кустанайської області виїхав перший СБЗ, бійцями якого стали 215 студентів Харківських ВНЗ. Отже, на нашу думку, саме цю дату варто вважати початком організованого руху студентських будівельних загонів Харківщини. Завідувач прес-центром обласного штабу СБЗ Л. Кучер, підсумовуючи результати діяльності СБЗ за два роки, писав: «1963 рік. Літо. Створено перший ударний загін харківських цілинників з 215 студентів-комсомольців. За літній семестр ними збудовано в Карасуському районі

Кустанайської області 18 об'єктів на загальну суму 420 тис. карбованців, прочитано 30 лекцій для жителів цілинного радгоспу, дано 10 концертів» [235].

Цілина на багато років стала головним напрямом руху СБЗ СРСР, зокрема і Харкова. Наступного року з Харкова на цілину виїхав другий загін, до складу якого входило 1390 студентів [235].

За підрахунками Є. Артем'єва всього в 1964 році у складі будзагонів у Казахській РСР працювали студенти із 178 ВНЗ СРСР загальною чисельністю понад 30 тис. осіб [164, с. 225–231], зокрема з Харкова – 2936, а вже у 1965 році – 40 тис., із Харкова – 3452 [203, с. 36].

Таким чином, у 1960-х роках рух СБЗ стрімко став масовим. Хоча виникають сумніви щодо вірогідності усіх цифр, оскільки переважна більшість архівних документів, особливо початкового періоду, була або втрачена, або не передавалася взагалі в архіви [251, с. 26].

Один із перших українських дослідників руху СБЗ В. Т. Фініков зазначав, що в період найбільш активного освоєння цілинних земель (з 1962 р. до 1974 р.) на спорудженні 6 769 народногосподарських об'єктів були задіяні 63 507 студентів українських ВНЗ. Ними було освоєно 206,4 млн крб капіталовкладень [327, с. 144–145]. З початку 1970-х років Казахстан перестає бути пріоритетним напрямом руху СБЗ, у 1970 році туди виїжджали всього 9,3 % загальної їх кількості [283, с. 146].

З початку 1960-х років окреслюються два інші важливі напрями діяльності СБЗ: роботи на території Харківщини і України та в північних районах СРСР. У 1964 р. у 10 районів Харківської області виїхало 10 СБЗ загальною чисельністю 1 440 осіб. З цього часу вони постійно були задіяні на електрифікації та на будівництві доріг і культурно-житлового фонду Харківщини [3, арк. 29]. Крім того, важливою стає роль СБЗ і в розбудові міста Харкова та на внутрішньо-інститутських будовах.

Перший СБЗ виїхав на Північ, у Мурманськ у 1964 році. Усього студентами харківських ВНЗ того року було освоєно 3,1 млн карбованців,

прочитано 800 лекцій, дано 450 концертів, організовано 11 піонерських таборів-супутників [235].

Як зазначає В. В. Петровський, 1964 р. можна вважати точкою відліку для студентського будівельного руху і у Тюменській області, оскільки того року 300 студентів із Харкова були відряджені допомагати в освоєнні нафтових і газових родовищ [271, с. 91]. А наступного року у Тюменську область прибув об'єднаний український СБЗ чисельністю 1 660 осіб, у складі якого було 297 студентів ХПІ. У газеті «Соціалістична Харківщина» з гордістю зазначалося, що в 1965 році харківські студентські загони розширили свою географію завдяки «Північному ударному студентському загону – первістку на будовах Тюменської області» [235].

Молодь працювала на будівництві та благоустрої селищ Сургут, Урай, Нафтоюганськ і Салехард [271, с. 91]. «Протягом трудового семестру було побудовано десятки будинків, магазинів, дитячих садків та багато інших об'єктів на 528 тис. крб. [235]. Трудовий семестр 1965 р. став першим трудовим успіхом «північних» СБЗ.

З другої половини 1960-х рр. Західний Сибір став важливим напрямом руху СБЗ Харкова, оскільки саме тут постійно оголошувалися всесоюзні ударні комсомольські будови, а головним об'єктом будівництва став Уренгой, саме його жартома й називали «газовою цілиною» [271, с. 91]. Аналіз звітів про роботу українських студентських будівельних загонів у Тюменській області, свідчить про збільшення чисельності студентів у цих місцях дислокації і відповідно зростання освоєних капіталовкладень. Приміром, у 1967 р. вже було сформовано восьмитисячний студентський будівельний загін, який переважно складався зі студентів ВНЗ Української РСР і яким було освоєно капіталовкладень на 23 млн карбованців. Загін здав в експлуатацію 457 об'єктів, 837 квартир, 9 шкіл на 3122 місця, 3 дитячих садки і 2 будинки культури [283, с. 147].

Далекі маршрути завжди користувалися особливою популярністю. Кожного року Харків проводжав студентські ешелони в Красноярський край,

Камчатську область, Якутію, Іркутську, Магаданську області, Хабаровський край та на Чукотку [353, с. 13].

На початку 1960-х рр. розпочався також обмін студентськими будівельними загонами між вищими навчальними закладами СРСР і соціалістичними країнами РЕВ. Такі загони стали називатися «обмінними». Попри розбіжності в історіографії стосовно точної дати започаткування такого обміну зазначимо, що в архівних документах вказано 1965 р. [299, с. 35].

Саме цього року студенти Харківського політехнічного інституту «проклали першу міжнародну трудову трасу – загін із 24 осіб працював на будівництві заводу синтетичного каучуку у Чехословацькій соціалістичній республіці, а загін чехословацьких студентів успішно працював у складі нашого цілинного загону» [41, арк. 7].

Зараз важко сказати, з якою саме метою було здійснено перший обмін студентами. Ця ініціатива відразу ж була схвалена ЦК ВЛКСМ, і наступного – 1966 року була прийнята Постанова ЦК ВЛКСМ «Про обмін студентами між вузами СРСР і низкою соціалістичних країн» [254, с. 45].

Ідея взаємного обміну студентськими загонами була використана для пропаганди принципу так званого «соціалістичного інтернаціоналізму», який став ширмою для зростання політики гегемонізму СРСР. Студентські будівельні загони радянські дослідники не випадково називали одним із найефективніших засобів формування комуністичної переконаності та ідейної стійкості [156, арк. 4]. Це сприяло стабільності режиму, допомагало уникнути опору та критики і демонструвало західним країнам домінуючі в соціалістичних країнах настрої [192, с. 9].

З цього часу обмін студентами для участі у СБЗ став масовим і плановим, він був організований з Чехословаччиною (ЧРСР), Угорщиною (УНР), Німеччиною (НДР) та Польщею (ПНР) [12, арк. 5]. У обміні брали участь студенти із 22 українських вищих навчальних закладів [8, арк. 5]. У свою чергу, студенти із перелічених країн були закріплені за навчальними

зкладами УРСР у складі СБЗ. Найбільше таких загонів формувалося у вишах Харкова (10), решта – у Львові, Одесі й Києві. Надалі обмін відбувався і з іншими країнами. У 1971 р., приміром, в об'єднаному СБЗ імені Червоної Армії працювали «обмінні загани» в'єтнамських студентів [20, арк. 63].

А у 1972 р. комісар Харківського обласного студентського будівельного загону С. Ібрагімов підкреслив, що «особливого значення заслуговує робота з Югославською делегацією із Сербії» [49, арк. 34]. Деякі українські виші обмінювалися загонами із Болгарією [26, арк. 12].

Таким чином, до кінця 60-х рр. ХХ ст. студентський трудовий рух будівельного напрямку набув чіткої градації і передбачав: 1) участь СБЗ у так званих «далеких будовах» – масштабних ударних будовах країни; 2) працю студентів на «близьких будовах» (для студентів навчальних закладів Харківської області це були Харків і Харківська область, регіони України та окремі області Росії); 3) активну участь у внутрішньоінститутському будівництві; 4) обмін СБЗ із країнами Ради Економічної Взаємодопомоги. Загани, що працювали на «далеких» і «близьких будовах» ще називали «виїзними».

Процес підготування загонів до роботи був складним і потребував чіткої організації. Стосовно організаційної структури СБЗ, то вона була чітко розписана у Статуті і досить добре висвітлена у публікаціях як радянських, так і сучасних дослідників [164, 238, 241, 253, 283]. Масштабність молодіжного руху СБЗ обумовила необхідність створення єдиного керівного органу. У липні 1966 р. при ЦК ВЛКСМ було організовано центральний спеціальний орган, що був зобов'язаний здійснювати організацію та керівництво студентськими будівельними загонами. А вже 30 січня 1967 р. бюро ЦК ВЛКСМ прийняло постанову про організацію Центрального штабу студентського будівельного загону. Відповідні штаби створювалися й при ЦК ЛКСМ союзних республік, обласних, крайових комітетах комсомолу. Зміна функцій та назви Центрального штабу пов'язана з прийняттям 3 липня 1973 р. Постанови ЦК ВЛКСМ «Про штаби студентських будівельних

загонів», згідно з якою Центральний, республіканські, крайові та обласні штаби почали функціонувати на правах окремих відділів відповідних комітетів комсомолу. А через десять років, 2 квітня 1984 р., ЦК ВЛКСМ знову прийняв рішення про зміну назв штабів загонів. Вони стали називатися штабами студентських загонів, тобто з назви зникло слово «будівельний». Це пояснюється розширенням сфери залучення студентських будзагонів до різних галузей народного господарства [222, с. 141–150].

Загальна структура управління по всьому Радянському Союзі була ідентичною, і вона наведена в схематичній таблиці (Додаток Б). Створенням і діяльністю СБЗ Харківщини керував штаб Харківського обкому і міському ЛКСМУ, в різні часи його очолювали перші секретарі Харківського обкому комсомолу А. А. Горшков, В. М. Арестов (1965 р.), І. П. Сухов (1966–1970 рр.), М. І. Мигур (1971–1975 рр.), Л. І. Рябко (1976–1983 рр.), І. А. Божинський (1984–1986 рр.), В. Ф. Золотарьов (1986–1992 рр.) [315, с. 6].

Організаційна структура всесоюзного студентського загону була стабільною, а її основною структурною одиницею був лінійний загін – трудовий колектив студентів, які виконували спільні виробничі завдання на підставі господарського договору із підприємством (організацією) і забезпечували реалізацію програми ідейно-виховної та суспільно-політичної роботи у період «трудового семестру» в місцях дислокації [222, с. 143].

Загони будівельного та небудівельного профілю, місцеві та виїзні, що працювали на території одного чи декількох районів, області, краю, республіки, утворювали районні чи зональні, обласні, крайові, республіканські студентські загони, керівництво якими здійснювали відповідні штаби [222, с. 146].

Звернімо увагу на те, що в офіційних документах не відображено такий важливий складник, як зональні студентські загони, які утворювалися за потреби. У документах їх здебільшого ототожнюють із районними. Перші

зональні студентські загони формувалися із лінійних «виїзних», вони мали розміщуватися на відстані транспортної доступності один від одного.

Такий загін формувався для виконання певного завдання, реалізації договору на певній території. Приміром, уже з перших виїздів на цілину харківські лінійні загони увійшли до складу Кустанайського обласного будівельного загону [11, арк. 23]. У 1965 році для будівництва нових залізниць і автотрас, що мали з'єднувати малозаселені й віддалені населені пункти тайги, був створений Тюменський зональний будівельний загін «Транспортний», що складався переважно з харківських будівельних загонів [271, с. 90–91].

Для успішної підготовки, оперативного вирішення нагальних питань, координації, розроблення та реалізації заходів щодо підтримки діяльності зональних загонів були створені зональні штаби студентських загонів (далі – ЗШСЗ). До компетенції ЗШСЗ входили питання формування загонів, пошук виробничих об'єктів, їхній розподіл між вищими та середніми спеціальними навчальними закладами [66, арк. 1–20].

У Харківській області прообразом зональних загонів стали утворені в 1968 році кущові загони, управління якими здійснювали створені «кущові штаби». Усього «кущових штабів» тоді було чотири, у кожному по 400 – 700 осіб. До Північно-західного «кущового штабу» належали Ново-Водолазький, Валківський, Богодухівській, Краснокутський, Дергачівський, Золочівський райони, до Східного «кущового загону» – Великобурлуцький, Дворічанський, Шевченківський, Куп'янський, Ізюмський, Борівський райони, до центрального «кущового загону» – Вовчанський, Чугуївський, Харківський, Первомайський райони і до Південного – Барвінківський, Близнюківський, Лозівський, Сахновщинський, Кегичівський, Красноградський, Зачепилівський, Балаклійський райони [43, арк. 12].

Керівний склад штабів підбирався дуже ретельно. До зональних штабів входили досвідчені організатори студентського руху, такі як В. Махуренко (Східний зональний загін), О. Костюков (Північно-західний зональний загін),

П. Колесніков (Південний зональний загін), І. Верещакін (Центральний зональний загін) [15, арк. 2].

Детальний аналіз звіту Північно-західного зонального загону Харківського обласного загону за 1971 рік свідчить про те, що оперативна діяльність зональних штабів була дійсно дієвим засобом покращення організації роботи лінійних загонів, що працювали за межами вищих навчальних закладів Харкова. Зональний штаб детально вивчав усі проблеми й надавав обласному штабу пропозиції щодо покращення цієї роботи на наступний рік [17, арк. 1–22].

У зв'язку зі збільшенням обсягу робіт, що виконували СБЗ на внутрішньоінститутських об'єктах і міського будівництва, обласний штаб з 1972 року створює штаб внутрішньовузівських та міських будівництв, який координував діяльність таких загонів, підтримував тісні зв'язки з комсомольськими, партійними та господарськими організаціями [25, арк. 1, 2].

Доцільним вважалося створення зональних штабів після появи та активного розширення сфер діяльності загонів небудівельного профілю. Приміром, багато утворень сільськогосподарського спрямування потребувало від Харківського обласного штабу створення окремих зональних штабів цього напрямку. У 1974 році було створено два сільськогосподарських зональних штаби із досвідчених керівників СБЗ та студентів старших курсів Харківського сільськогосподарського інституту імені Докучаєва для керівництва сільгоспзагонами Харківсько - Роганського та Харківського спецтресту овочево-молочних радгоспів, до яких увійшло 6,5 тис. студентів [25, арк. 1–2].

Із розширенням географії та завдань, які постали перед студентськими будівельними загонами Харківщини, кількість зональних штабів у 70-ті роки зросла від 4 до 13 [15, арк. 2; 57, арк. 6; 64, арк. 3; 69, арк. 3; 72, арк. 8; 74, арк. 2], хоча прослідковується і незначне зменшення їхньої кількості у 80-ті роки. Така тенденція співпадала із загальносоюзною. Приміром, І. Коляда

зазначає, що кількість зональних штабів студентських загонів у СРСР коливалась від 554 у 1971 р. до 1083 у 1977 році. У 1985 р. їх залишалося лише 842 [222, с. 146].

З середини 1960-х рр. першочерговими в діяльності штабів різного рівня стають питання підготування студентських будівельних загонів до «трудового семестру». Особливу роль в успішній роботі загонів відігравав зв'язок лінійних загонів із місцевими комсомольськими організаціями. У підготовчий період зональний штаб, лінійні штаби, райкоми комсомолу й місцеві комсомольські організації розробляли плани спільної роботи і на цій підставі будували всю організаційно-політичну діяльність.

Для якісного проведення заходів підготовчого періоду відповідні штаби щорічно розробляли і затверджували плани. Наведена нижче хронологія визначена на підставі документів і звітів Центрального штабу СБЗ та Харківського обласного штабу студентських будівельних загонів [83, арк. 1–2]. У вересні-жовтні всі загони підводили підсумки літнього «трудового семестру». Саме в цей час розпочинається формування й комплектування лінійних студентських загонів. До складу загонів зазвичай входили студенти молодших, базових курсів, тобто тих, що мали влітку вільні від виробничої практики двомісячні канікули, а також студенти-старшокурсники, що за дозволом адміністрації могли суміщати практику з роботою в СБЗ [28, арк. 5].

Офіційне зарахування юнаків та дівчат до складу будівельних загонів відбувалося у грудні, Але часто списки студентів – бійців будівельних загонів корегувалися і у квітні-травні та навіть напередодні від'їздів. До лютого відбувався підбір, навчання та затвердження керівних лінійних і районних (зональних) будівельних загонів.

З середини лютого розпочиналася договірна кампанія, яка мала закінчитися не пізніше 1 квітня [61, арк. 4]. Це надзвичайно важливий етап, адже підписані з відповідними організаціями договори допомагали зрозуміти, до яких кліматичних умов проживання і праці необхідно

готуватися, якою є санітарно-епідемічна ситуація на місцях дислокацій, визначено об'єкти й види робіт, а отже, можна було розпочинати новий етап підготовки загонів: ознайомлювати студентів СБЗ з технікою безпеки та робочими спеціальностями (профпідготовка) а також медико-санітарними профілактичними заходами [29, арк. 31]. Усю підготовчу роботу потрібно було завершити до початку заліково-екзаменаційної сесії.

З лютого у загонах розпочиналася також підготовка до проведення в місцях дислокації ідейно-політичної роботи. У кожному загоні створювалися лекторські групи, агітколлективи, спортивні команди, редколегії і тощо [14, 16, 27, 50].

У травні підводилися підсумки підготовчого періоду – перевірялася готовність студентських будівельних загонів та приймальних організацій. У рамках цього етапу проводилася паспортизація таборів та огляд їх санепідемстанціями на місцях дислокацій. У разі виявленні серйозних недоліків підготовки до прийому загонів, створення побутових та житлових умов штаби СБЗ могли прийняти рішення про їхню передислокацію в інші, більш підготовлені організації [45, арк. 3].

За десять днів до від'їзду базового загону на місце дислокації відправлялися квартал'єри [76, арк. 4]. Вони повинні були забезпечити створення необхідних побутових умов, тобто облаштування табору, кухні, їдалень, спальних місць тощо. [24, арк. 6]. Вирішуючи специфічні й комплексні завдання щодо підготування загону до «трудового семестру», ця категорія студентів набувала організаторських та вольових якостей, які інтегрувалися в підприємливість на якій базується сучасний менеджмент.

Таким чином, виконання заходів щодо дотримання календарного планування під час підготування загону забезпечувало уникнення багатьох проблем у «трудоному семестрі». Про наполегливе намагання дотримуватися календарного планування підготовчого періоду у всіх навчальних закладах свідчать щорічні звіти лінійних, районних, обласних, крайових та центрального штабів СБЗ [6, 9, 11, 16, 24, 27].

Найбільш чітко організація підготовчого періоду відповідно до календарного планування прослідковується у звітах Харківського об'єднаного інтернаціонального загону імені Червоної Армії [20]. Варто зазначити, що всі загони республіки дотримувалися правила: «Успіх будь-якого заходу залежить від його підготовки» [4, арк. 4].

У звітах за кожен рік наводяться приклади якісних і кількісних показників щодо виконання планів. Аналіз показує, що недовиконання планів відбувалося здебільшого у тих загонах, у яких мали недоліки і зауваження спостерігалися вже під час організації підготовчого періоду [25, арк. 19–20].

Усі підготовчі роботи до виїзду будівельних загонів на місця дислокації мали завершуватися до травня, ступінь їхньої готовності до роботи визначався спеціальною комісією на оглядах. Дозвіл на від'їзд загону оформлявся лише після позитивного висновку комісії [45, арк. 23]. До від'їзду кожен загін обов'язково повинен був забезпечуватися формою, одягом, значками, емблемами та іншою атрибутикою.

У квітні-травні студентів – бійців СБЗ забезпечували екіпіруванням, проводили конкурси на кращу емблему тощо [49, арк. 76]. Спеціальна символіка стала невіддільним елементом студентських будівельних загонів. Відповідно до статуту кожен загін мав прапор червоного кольору. Іншим важливим атрибутом СБЗ була форма. Вона, як будь-який формений одяг, стала фактором посилення корпоративної єдності [356, с. 167]. Цьому питанню почали приділяти увагу від появи перших об'єднаних СБЗ. Проте усталеного зразка форми на той час не було. Про це свідчать і спогади, і збережені в музеях і приватних колекціях екземпляри. Формений одяг складався з куртки і брюк. У 1964 р., приміром, він був сірого кольору – і брюки, і сорочка [154, арк. 3]. Основним обов'язковим елементом форми була штормівка. Взуття до комплекту не входило. У окремих загонах були свої, властиві саме їм елементи форми, приміром, білі сорочки чи голубі берети [275]. Боець СБЗ Харківського державного університету 1964 року Я. П. Раковський зазначає, що спецодягом їм слугувала стара армійська

форма, яку забезпечував їхній комісар С. Давиденко [315, с. 385]. Те саме відзначав і будзагонівець із ХПКБу 1971 – 1972 рр. Є. М. Варламов [148, арк. 12]. Згодом популярним і уніфікованим кольором форми став хакі. Документи свідчать, що про форму турбувалося керівництво загонів, яке й замовляло її в ательє [149, арк. 6]. Крім того, студенти купували її за власні кошти. Районний штаб СБЗ збирав гроші з майбутніх бійців і надавав їх разом із заявками в обласний штаб. Відшивався одяг у ательє, що розміщувалося на сучасній площі Свободи у Харкові. Як відзначає П. Краснящих, «директор ательє сама із задоволенням брала участь» у цьому процесі [154, арк. 3–4]. Про інший одяг також мали завчасно потурбуватися самі загони. У документах Центрального штабу наявні рекомендації не відправляти у Північні райони студентів із Херсонської і Одеської областей, оскільки у них не було свого теплового одягу і взуття [33, арк. 3].

Пізніше здійснювалися спроби створити єдиний зразок форменого одягу будзагонівців. Замовлення мало робитися за заявками центрального та інших штабів СБЗ, виготовлятися на підприємствах легкої промисловості та постачатися на торгові бази у I кварталі, тобто заздалегідь, до виїзду загону на місце дислокації [17, арк. 6]. Відомо, що на початку 1970-х рр. форма стала єдиною для всіх СБЗ і узгоджувалася на найвищому рівні. Вище керівництво затвердило навіть парадний варіант – із аксельбантами. У рядових бійців такого одягу не було, також не замовлялася форма для загонів окремих ВНЗ, які перебували на роботі в межах області чи України. Обов'язковою вона була для тих загонів, які формувалися на рівні області з представників різних ВНЗ [148, арк. 5].

Як бачимо, ситуація із забезпеченням одягом в різні періоди існування СБЗ відзначалася, проте зовнішньому вигляду студентів з самого початку приділялася значна увага. Якщо протягом «трудового семестру» ще можна було цим не перейматися, то під час останньої лінійки потрібно було привести себе в належний вигляд, відповідно одягнутися. Приміром, коли на заключну лінійку, на яку прибуло керівництво ЦК Казахстану, вишикувався

загін бородатих, обірваних студентів, її відмінили, затримали на добу відправку додому і наказали привести себе в належний вигляд. «Довелося нам, вишикувавшись в шеренгу, відвідати солдатську лазню, відрізати бороди, постригтися й купити у місцевій крамниці китайські бавовняні білі сорочки та сині штани по 6 крб.» [152, арк. 2]. Наступного дня на лінійку вишикувався зразковий загін, студентів привітали з успішним завершенням будівництва й урочисто відправили додому. Бороду не можна було носити, за це карали й пізніше.

Вирізняльним знаком належності до СБЗ стали шеврони, нагрудні значки та емблеми, які пришивалися до форменої куртки. Серед них – знак «ВСБЗ» (Всесоюзний студентський будівельний загін, замінений пізніше на шеврон «ЛСЗ» – лінійний студентський загін), знаки регіональних об'єднань, шеврон «Центральний штаб студентських загонів», шеврони навчального закладу і відповідно загону [17, арк. 6]. Частина шевронів виготовлялася централізовано, деякі – окремо загонами або штабами. Крім того, кожен член загону був зобов'язаний носити на куртці значок члена ВЛКСМ. Емблема загону розміщувалася на лівому рукаві куртки.

Робота над створенням ескізів емблем розпочиналася з початку формування загону, і в цьому процесі брав участь весь загін. Підбиралися такі елементи емблеми, що характеризували саме цей загін. У художньому оформленні символіки відбивалися масштаби й значення майбутнього будівництва, майбутня професія студентів, особливості місцевості, навчального закладу, факультету, на базі якого формувався загін. Є. Варламов пригадував, що в їхньому загоні ХПКБу «Романтик» (1971 р.) на емблемі був зображений трамвай, тому що командир і більшість бійців цього загону навчалися за спеціальністю «міське електротранспорт», а наступного року основну частину загону «Промінь» склали енергетики, тому і зображена була високовольтна лінія [148, арк. 19–21]. Проте були й традиційні зображення, зокрема свердлова вежа на емблемах «північних» загонів чи іскра у загонах енергетиків. На значках і нарукавних емблемах

широко використовувалися радянські державні символи – серп і молот, п'ятикутна зірка, аббревіатура «ВЛКСМ». Ескіз емблеми загону затверджувався комітетом комсомолу навчального закладу і відбивав його символіку. Символіка мала агітаційно-пропагандистське значення та справляла емоційний ефект на зустрічах, парадах і лінійках.

Перший нагрудний значок – «Студентське цілинне будівництво», централізовано випускали протягом 1962 – 1973 років. Значок відображав головні символи руху: кельму – символ якості, цеглу – символ будівельного спрямування загонів. Надалі саме ці символи стали основою для так званого «Студентського знаку якості» й використовувалися на багатьох інших знаках студентського руху [287, с. 79]. З 1968 по 1972 рр. випускали значок «Студентські будівельні загони», а з 1973 по 1992 рр. – «Всесоюзний студентський загін». Значки свідчили про те, скільки разів та чи інша людина побувала у СБЗ, оскільки вони випускалися із зазначенням року і вручалися урочисто. Отже, як підкреслював Є. М. Варламов, коли зустрічали бійця, то за кількістю значків відразу було видно, скільки разів він побував у будівельних загонах [148, арк. 23].

Традиції повсякденного використання символів будівельних загонів не виникло, їх використовували тільки під час так званого «третього трудового семестру» [287, с. 113].

Назва загону – один з найважливіших атрибутів СБЗ. Вони були різноманітними: на честь учених, професій, навіть романтичні – «Бригантіна», «Романтика», «Луч», «Корчагінський», «ХПКБ'янка», «Короїди», «Тайга», «Вихор» тощо. Зазвичай, назва була результатом творчості всієї команди [17, арк. 4–6]. Склад загонів щорічно оновлювався, поповнювався новачками, але назва зазвичай залишалася, засвідчуючи кращі традиції попередніх років. Подекуди зі зміною керівників і членів змінювалася і назва, проте кожному лінійному загону вона завжди присвоювалася за рішенням комітету комсомолу навчального закладу.

Проводи й зустрічі – ще одна урочиста та традиційна подія в житті майже всіх СБЗ. Їх почали практикувати ще з часів перших виїздів на цілину. Обов'язковими елементами були мітинги, короткі промови з привітанням чи напутніми словами керівників, грім духового оркестру, масовість проводжаючих чи зустрічаючих, квіти. Згодом вони стали традиційними церемоніями відкриття трудового сезону, на яких в урочистій обстановці загонам вручали спеціальні паспорти-дозволи на роботу, комсомольські путівки та значки [324, с. 65].

Студентські загони, що не змогли з різних причин (фінансових чи організаційних) до моменту від'їзду виготовити форму та символіку, не допускалися до участі в урочистому загальному параді.

Перелічені символи та традиції студентських загонів підтримували ентузіазм, підвищували організованість і дисципліну. Розмаїття емблем, вимпелів, транспарантів, значків Харківських студентських будівельних загонів подано в додатку (Додаток В).

Таким чином, витоками руху СБЗ варто вважати 1956 рік, коли студенти масово й добровільно почали виїжджали на освоєння цілинних земель та будівництво шахт Донецького басейну. До 1962 року відбувалося становлення руху й напрацьовувалися головні засади нормативно-правового регулювання діяльності студентських будівельних загонів.

У 60-х роках ХХ ст. студентський рух набуває масовості, і навіть жорсткі умови конкурсного відбору не змінили його активності. З одного боку за допомогою студентів вирішувалися економічні проблеми в різних галузях народного господарства. Використання молоді робочої сили, ентузіазм, бажання студентів змінити на краще своє майбутнє і майбутнє країни забезпечували надію на швидкий соціально-економічний розвиток. Розгалужена географія СБЗ свідчить про дефіцит робочої сили в усіх галузях народного господарства. Студенти стають важливою рушійною силою в освоєнні цілинних земель, розробки нафтових родовищ Західного Сибіру, активними будівельниками БАМу, газопроводу «Уренгой-Центральний»

тощо (Додаток Г). Оскільки загони були задіяні на об'єктах різних міністерств, активно створювалися спеціалізовані загони небудівельного профілю.

Масовість руху потребувала координації дій студентських загонів, організацій, підприємств та вищих навчальних закладів і органів влади. Для вирішення цього питання була створена чітка організаційна структура і система управління СБЗ. Були утворені штаби різного рівня та проводилися заходи щодо виконання календарного плану організації діяльності СБЗ. Поступово системність роботи дала позитивні результати. Загони виїжджали після проходження комплексу підготовчих заходів, велика увага при цьому приділялася символіці та екіпіруванню. Незважаючи на те, що вся система здебільшого була стабільною, а також дотримувався принцип чіткого підпорядкування загонів по вертикалі знизу доверху, існували й певні відмінності. Вони стосувалися і створення специфічних органів керівництва, таких як «кущові» та зональні штаби. Відмінності спостерігалися і в умовах праці, і в оплаті роботи бійців загонів. Відрізнялися особливою підготовкою, насамперед ідеологічною, «обмінні» загони, які створювалися з метою пропаганди «соціалістичного інтернаціоналізму» в країнах РЕВ.

2.2. Основні мотиви участі студентів до роботи під час третього трудового семестру. Створення спеціалізованих загонів

Тисячі студентів харківських ВНЗ щороку влітку, під час так званого «трудоного семестру» перетворювалися на будівельників. Вони працювали в незвичайних кліматичних умовах, їхня праця була важкою, але, незважаючи на це, бійці СБЗ зводили школи, ферми, будинки та інші об'єкти. Уся ця інфраструктура була необхідною тисячам людей, які приїжджали на цілину чи в північні райони з усього СРСР.

Доцент ХНУ ім. В. Н. Каразіна, а в минулому – активний учасник студбудзагонів В. Палехін зазначав: «Ми не шкодували себе, працювали не з

примусу, знали, за що працюємо, тому ніхто не рахувався ні з часом, ні з умовами праці» [347].

Що ж змушувало студентів їхати працювати, замість того, щоб спокійно проводити літні канікули вдома чи, приміром, у туристичних мандрівках? Якими були мотиви участі у будівельному русі? Відповіді на це запитання допомагають різні джерела, насамперед соціологічні дослідження та усні розповіді.

Мотивація участі студентів у СБЗ була різною і відповідала нагальним потребам молоді в той чи інший період. Інтерв'ю засвідчують, що для студентів 1950-х рр. головним було побачити країну, разом з друзями допомогти зібрати багатий урожай: «Чому їхали? Та нам було цікаво подивитися на нашу країну, великий Казахстан і ознайомитися з освоєнням цілинних земель, а заробітки не були головними» [297, с. 46]. Романтика й надалі залишилася одним із головних чинників, які приводили молодь у СБЗ. Приміром, дані соціологічних досліджень у 1968 році показали, що «82 % опитаних прагнули романтики та спільного життя і праці з товаришами по навчанню [308, с. 285]. Для студентів із незаможних сімей це була єдина можливість побувати у найвіддаленіших місцях СРСР. Студентка 1966–1971 років ХПКБу С. С. Бондаренко згадує: «Я навіть не знаю, що для нас було головним: і заробити хотілося і романтики. Ми потрапили в тайгу, я вперше летіла на літаку, а на гвинтокрилі було ще цікавіше. Річку Об ми більше ніколи не побачимо» [147, арк. 7].

Зазначимо, що зустрічалися студенти, які їхали у будівельні загоны за компанію. Приміром, улітку 1956 року А. Грабченко – студент ХПІ з групою товаришів вирішив піти в турпохід по Криму. Купив рюкзак, фотоапарат та інше обладнання. Напередодні від'їзду його зустрів товариш і сказав: «Який Крим! Сьогодні було звернення ЦК ВЛКСМ до радянської молоді з проханням допомогти зібрати багатий врожай на цілині!». Ось так і потратив студент А. Грабченко, а нині професор, завідувач кафедри НТУ «ХПІ» на цілину [123]. Аналогічні факти наводять й інші [286, с. 80].

Питання мотивації участі студентів у СБЗ завжди цікавило дослідників, зокрема соціологів. Анкетування, проведене лабораторією соціологічних досліджень Чернівецького державного університету засвідчує, що в 1960-х рр. пріоритетними для студентів були: бажання відвідати нові місця, змінити обстановку – 33 %; бажання бути корисними суспільству, побачити результати своєї праці – 19 %; матеріальні чинники – 31 %; романтичні – 15 %; бажання освоїти нову професію – 7%; інші – стало звичкою, відсутність можливості організувати свій відпочинок влітку (по 5 %), поради друзів (4 %), намагання бути незалежними, оцінити свої можливості (по 3 %) [170, с. 166].

Результати цього соціологічного дослідження засвідчили, що у студентів з'явився такий важливий чинник участі в СБЗ, як можливість добре заробити. В. Горюшко, колишній студент ХПІ, згадував, що їх не зупиняло ні погане харчування, ні відсутність одягу (спецодягу на початковому етапі ніхто не видавав і він «пробігав», незважаючи на ранні заморозки з травня по вересень, майже босоніж – у сандалях), бо це того вартувало. Він отримав за роботу на цілині два мішки борошна, «від чого мати й батько були у захваті, а на отримані гроші – 150 карбованців придбав радіоприймач ІЕФ «Акорд» і з'їздив в Ялту покупатися в морі» [353, с. 9].

Та все ж під час перших цілинних поїздок були студенти, які, за свідченням Б. Зеленського, майбутні заробітки навіть не обговорювали [143, с. 55]. Будзагонівці 1960-х, а особливо 1970-х рр. уже говорили: «Щоб не казали, а зарплата – вона всьому голова. Усі тоді були жебраками в повному розумінні цього слова [154, арк. 20].

Зазначимо, що учасниками будівельних загонів були, здебільшого, діти із малозабезпечених родин. Зокрема, А. Гарькавець підкреслював: «Студенти, батьки яких мали достатньо коштів, на ці два місяці їхали на море, а хто не мав цих засобів, заробляв» [149, арк. 3]. Саме тому можливість заробити для багатьох була пріоритетною.

У 1971 році на Всесоюзній науково-практичній конференції, присвяченій проблемам СБЗ, значну вагу матеріальних чинників пояснювали насамперед прагненням молодих людей покращити своє матеріальне становище шляхом придбання деяких предметів культурно-побутового призначення [308, с. 286]. Радянські дослідники не заперечували того факту, що «в поїздках студентів на літні будови був присутнім елемент матеріальної зацікавленості» [306, с. 85], проте вони схильні були розцінювати його як «грамоту», що підтверджує визнання заслуг молоді [297, с. 46].

Для студентів участь у будівельних загонах була чудовою можливістю насамперед покращити матеріальне становище не лише своє, а й родини. Приміром, С. С. Бондаренко за рахунок грошей, зароблених в Тюмені, допомогла батькам зробити в будинку парове опалення, а також «купила собі пальто, светр жовтий та інший одяг, відвідала ресторан» [207, арк. 6].

Як засвідчують документи, між офіційною і усною історією стосовно мотивів участі немає істотних відмінностей. Вони виявляються насамперед, в інтерпретації фактів [297, с. 47]. Крім того, у деяких анкетах взагалі були відсутні питання про матеріальні мотиви участі в СБЗ [128, с. 131–144]. Окрім романтики й заробітків важливими студенти вважали згуртованість колективу та бажання бути корисними суспільству [260, с. 124].

Одним із пріоритетних завдань будівельного загону вважалося формування у його «бійців» почуття творчого колективізму, товариськості та згуртованості, взаємодопомоги і взаємопідтримки, командного духу. Починаючи з підготовчого періоду, для членів майбутнього загону організовувалися спільні суботники й недільники, туристичні походи, вечори відпочинку, надавалася допомога товаришам, які не встигали у навчанні, організовувалися спортивні змагання. Напередодні «трудового семестру» комітети комсомолу навчальних закладів або райкоми комсомолу за місцем дислокації будзагонів видавали кожному заgonу так зване «ленінське завдання» на виконання певних справ, які стосувалися суспільно-корисної праці: шефство над ветеранами, ремонт пам'ятників, шефство над

неповнолітніми, що стоять на обліку в кімнатах міліції тощо. Крім того, кожен студентський будівельний загін безкоштовно виконував будівельні, ремонтні та інші роботи під час проведення суботників, недільників, днів ударної праці тощо [40, 60, 80]. Існували й загони безкорисливої праці зі студентів, про що йтиметься далі.

На нашу думку, велике значення тогочасна молодь надавала кар'єрному росту за комсомольською і партійною лініями. На цьому питанні дослідники раніше не акцентували увагу. Однак аналізуючи ідеологічний складник формування керівних кадрів на підприємствах, у комсомольських і партійних організаціях, можна стверджувати, що добровільна участь комсомольця в студентському будівельному загоні, якісне виконання завдань КПРС щодо розбудови народного господарства були вагомими чинниками для подальшого кар'єрного росту молоді людини. Зазвичай, ніхто відверто й прямо не вказував саме на таку причину своєї участі в СБЗ, однак молодь розуміла, що особливе місце і становище (як, до речі, і відповідальність) належать комсомольським лідерам. Восени в комсомольських організаціях відбувалися перевибори й на чолі комсомольські бюро й комітети ВЛКСМ очолювали ті, хто особливо відзначився в СБЗ [82, арк. 11].

Можна припустити, що саме тому з 400 студентів, які пройшли анкетування у 1971 році, на питання щодо співвідношення моральної і матеріальної винагороди за роботу в СБЗ 48 % надали перевагу пункту «отримати увагу й схвалення керівництва щодо роботи в загонах» [251, с. 27].

Та сама думка фіксується і в щорічній звітності будівельних загонів. Приміром, у звіті про роботу ударного студентського цілинного будівельного загону вишів міст України, Молдови й Кустанайської області на будівництві цілинних радгоспів Кустанайської області зазначалося, що «робота студентів на цілині є чудовою школою комуністичного виховання, іспитом на зрілість. Цілина – це справжня школа підготовки комсомольських кадрів, майбутніх

секретарів комітетів комсомолу, членів бюро, комсоргів <...> вона готує бойову армію комсомольського активу [128, с. 294].

Отже, для тих, хто планував зайняти керівні посади в організаціях чи в комсомольських або партійних органах і вважав, що має лідерські здібності, зазначений у біографії досвід роботи, отриманий у студентських будівельних загонах, був додатковим бонусом.

Приміром, у Кустанайській області на будівництві житла дуже добре себе зарекомендував випускник сантехнічного факультету Харківського інженерно-будівельного інституту В. Михайлов. Після закінчення інституту на прохання партійних органів Казахської СРСР він був скерований для роботи на посаді заступника керівника будівельного тресту. Через деякий час його призначили керівником тресту №13 у Кустанаї, а пізніше – заступником голови Кустанайського облвиконкому [353, с. 32].

Головою Кременчуцького міськвиконкому, а згодом головою Полтавської обласної державної адміністрації також став колишній випускник Харківського автодорожнього інституту, що був водієм автоколони в Кустанайській області у 1965 році – М. Залудяк [353, с. 38].

Юнаки й дівчата ставилися до лідерства дуже серйозно й відповідально. Під час участі в студентських будівельних загонах вони прагнули набути, розвинути, удосконалити свої організаторські здібності, які потім стали їм у нагоді не тільки в політичній, а й у професійній кар'єрі.

Без перебільшення можна стверджувати, що студентські будівельні загани стали для більшості учасників справжньою школою виховання лідерських навичок, організаторських якостей. Дослідники підкреслюють, що «керівники підприємств неодноразово відзначали професіоналізм командирів загонів, їхні керівні здібності. Пересічні бійці цих загонів після завершення навчання були більше підготовлені до виконання організаційних функцій, до прийняття самостійних рішень, були спроможними підтримувати здоровий морально-психологічний клімат у колективі. Такі якості, як взаємна відповідальність, вимогливість, уміння працювати в колективі, надавати

допомогу виховувалися в умовах, коли кожен вважав себе частиною цілого, колективу, усвідомлював відповідальність за результати [296, с. 2].

Яскравим прикладом формування лідерських якостей в історії ХНУМГ ім. О. М. Бекетова є біографія Л. Шутенка, який пройшов шлях від студента до ректора цього навчального закладу (1976–2011 рр.) і Голови ради ректорів Харківського вишівського центру (1994–2006 рр.), а організаторські навички він отримав насамперед у об'єднаному інтернаціональному загоні імені Червоної Армії, де був першим командиром [157, арк. 10].

За словами Леоніда Миколайовича, він мріяв стати військовим, тільки не знав, що обрати – стати льотчиком чи артилеристом. Та прислухався до поради батьків і з відзнакою закінчив будівельний технікум, а через кілька днів його зарахували студентом ХІКБ. Переддипломну практику в технікумі Леонід Шутенко проходив на будівництві заводу «Більшовик». Там же продовжив працювати і влітку. Коли дізнався про зарахування до інституту, подав заяву про відрахування, оскільки не хотів залишати улюблену справу.

Начальник ділянки умовляв: «Ти майстер. У тебе все добре виходить, залишайся. Вчитися, якщо вже дуже хочеш, можна й заочно [249, с. 58]. Вирішальну роль у долі молодого хлопця відіграв секретар приймальної комісії, який переконав його не залишати навчання. З тих пір Леонід Миколайович Шутенко присвятив усе своє життя ХНУМГ ім. О. М. Бекетова.

У 1971 р. студентом, який закінчував II курс, було доручено очолити об'єднаний інтернаціональний СБЗ «Червона Армія», що складався з 11 лінійних загонів. Під його керівництвом було зведено перші вулиці майбутнього радгоспу. Учасники цього загону згадують, що «труднощів було багато – відчувалася нестача монтажних кранів, екскаватора, бульдозера, іноді не вистачало лісоматеріалів. Незважаючи на погані погодні умови – виснажлива спека, часті зливи, люди показували справжні зразки трудової доблесті. Одного разу потрібно було вивантажити на станції Сватове вагон цементу – бійці працювали до третьої години ночі. Іншого разу до ранку

довелося вивантажувати в Рогані шифер» [167]. Ці труднощі потребували сміливості, уміння брати відповідальність за прийняті рішення, загартовували характер майбутнього керівника.

Після закінчення інституту ректор попросив випускника залишитися майстром в рідному ХПКБу і очолити студентський загін на будівництві нового навчального корпусу. Чотириповерхова споруда стала першим корпусом майбутнього величезного комплексу, створеного під керівництвом Л. М. Шутенка. Це лише деякі рядки з біографії, але за ними стоїть величезна праця, самовідданість, принциповість та приклад для наслідування [157].

Пов'язував свої здобутки з можливістю розкрити талант організатора саме у студентських будівельних загонах і відомий музичний і громадський діяч, доктор мистецтвознавства, професор, народний артист України В. Рожок, який у 2004–2018 рр. був ректором Національної музичної академії України імені П. І. Чайковського. У 1969 р., під час навчання у Харківському державному інституті культури він не раз очолював загони на цілині, в Тюмені, безпосередньо керував організацією роботи агітбригади протягом червня-серпня. У 22 роки його було обрано комсоргом інституту. Саме в СБЗ сформувалися такі якості його характеру, як відповідальність, організаторські здібності, уміння вирішувати складні стратегічні завдання і бачити їх реальний результат [336].

Таким чином, у студентських загонах молодь здобувала організаторські та лідерські навички. Керівники загонів мали певні завдання й обов'язки стосовно організації життя загону, що спонукало до прийняття відповідальних рішень [11, арк. 13]. У таких умовах швидше та глибше осягалася складна наука управління.

Принцип організаційної самостійності, який визначав життя СБЗ, сприяв тому, що керівні посади займали учасники «трудового семестру». Самостійність у вирішенні питань розташування загону, обрання об'єктів для роботи, підготовки й кадрових призначень та відповідальність, з якою молодь бралася до справи, були відмінними ознаками студентів 1960-1970-

х років. Відстоюючи принципи самоорганізації, студенти виступали категорично проти того, щоб на керівні посади в загони призначалися викладачі. Це сприймалося ними як обмеження їхньої самостійності і навіть спричиняло роздратування [11, арк. 13].

Саме можливість професійного та кар'єрного росту спонукала багатьох студентів до участі в СБЗ. Крім того, варто виокремити ще один із важливих чинників участі у СБЗ – прагнення закріпити теоретичні знання з будівельних спеціальностей, або отримати навички нових спеціальностей.

Відомо, що під час планування проведення професійної підготовки студентів керівні органи вимагали обов'язково враховувати їхні майбутні спеціальності [24, арк. 2]. О. Магда, випускник ХПІ, згадував, що виконання ремонту котельного та турбінного обладнання було хорошою практикою для майбутніх інженерів-електриків, давало змогу детально ознайомитися з технологією виробництва електроенергії на теплових електростанціях. Зокрема, він зазначає: «Мені пощастило чотири рази в складі СБЗ «Мегават» виїжджати на Запорізьку й Придніпровську ГРЕС. Двічі був його командиром» [263].

Мотивувало до участі у студентських будівельних загонах безумовно і те, що всі бійці загону на час «трудового семестру» зараховувалися до певних організацій, отримували трудовий стаж, а також до трудової книжки заносився робочий розряд, який вони отримували як спеціалісти. У спогадах учасників СБЗ наголошувалося, що під час «третього трудового семестру» можна було неодноразово підвищувати розряд. В. Клепиков, командир студентського будівельного загону 1963 року, зазначав, що приїхав він на будівництво різноробочим, а повернувся слюсарем 5 розряду [353, с. 89].

Звісно, спеціалістів із такими записами в трудовій книжці очікували на виробництві і вищі заробітні плати, і можливість використати набутий досвід на керівних посадах.

Участь у роботі студентських будівельних загонів безумовно відіграла позитивну роль у становленні майбутніх спеціалістів, керівників

виробництва: ректором Харківського автодорожнього інституту став начальник штабу автоколони Кустанайської області в 1964–1965 рр. А. Туренко, головним інженером Полтавського обласного тресту «Агрошлях» став водій автоколони при автобазі № 4 на будівництві залізниці Тюмень – Сургут, випускник цього ж інституту Г. Олійник [353, с. 38].

Під час обласного зльоту студентських будівельних загонів у 1973 році командир обласного штабу М. Мигур зазначив: «Серед керівників загонів вже сьогодні є хлопці, які можуть керувати будуправліннями, бути головними інженерами трестів. У нас в обкомі комсомолу є домовленість, що ці керівники загонів після закінчення інститутів будуть залишені в Харківській області і направлені на керівні посади інженерно-будівельного та промислового, транспортного напрямку діяльності» [52, арк. 3].

Досвід, отриманий у загонах, допомагав молодому спеціалісту у майбутньому швидше долучитися до трудового колективу, отримати визнання й авторитет. Практична діяльність у будівельних загонах зближувала, допомагала краще пізнати один одного. Під час «трудових семестрів» у студентів загартовувався характер, перевірялися на практиці й реалізовувалися знання, отримані на студентській лаві [294].

У звітах керівників СБЗ різних років зазначалося, що саме вони формують справжніх спеціалістів різних галузей народного господарства, культури, освіти, охорони здоров'я [46, арк. 12–30]. Самі бійці студентських будівельних загонів у своїх спогадах роблять висновки про те, що під час «трудового семестру» здобували найцінніший досвід організації й керування виробництвом і трудовими колективами [155, арк. 12].

Таким чином, архівні документи, усні розповіді та результати анкетування серед молоді, які були дуже популярними протягом 60–80 рр. ХХ ст., дають змогу погодитися з дослідниками СБЗ, які відзначають, що головними чинниками участі студентів у студентському будівельному русі були романтика, покращення свого матеріального становища, а також

бажання освоїти нову професію, бути корисним суспільству, побачити результати своєї праці [283, с. 136–139].

Окрім того, варто виокремити й інші чинники участі студентів у СБЗ: можливість виявити свої організаторські й лідерські здібності та піднятися по кар'єрних сходинках як на виробництві, так і в комсомольських та партійних структурах, отримати практичний досвід, трудовий стаж за майбутньою спеціальністю і робочий розряд спеціаліста.

2.3. Критерії відбору молоді та трансформування базових принципів формування будзагонів

Вступ до студентських будівельних загонів відбувався за принципом добровільності. Починаючи із першого виїзду на цілинні землі у 1956 р., охочих взяти участь у їхньому «підкоренні» було більше, ніж потрібно. Відповідно, стати бійцем СБЗ могли не всі, потрібно було пройти своєрідний конкурсний відбір. Студенти, які не потрапляли до списків, але прагнули побувати на цілині разом із іншими, могли поїхати таємно, без дозволу. Б. Зеленський, учасник перших виїздів на цілину, пригадував, як у 1956 році серед добровольців виявилися і двоє дівчат, яких не було в списках, які їхали «зайцями» [144, с. 2].

Аналогічні випадки спостерігалися в усіх загонах у різні періоди. Приміром, А. Волощенко, командир Київського (1962 р.) і Першого Українського (1963–1964 рр.) студентських цілинних будівельних загонів, зазначав: «Охочих їхати на цілину було так багато, що в результаті тривалого конкурсу до загону було зараховано менше половини їхньої загальної чисельності. А коли вже в дорозі перевірили списки бійців, то разом із 1 200 «штатними» виявилось 170 «зайців». Ну що з ними можна було вдіяти? Дівчата закликали на допомогу гарячі сльози, а хлопці відверто відмовлялися повернутися додому, до Києва» [182].

Документи засвідчують, що керівництво не було готове до того, що молодь з таким ентузіазмом і навіть самопожертвою візьметься за реалізацію поставленого завдання і тому на першому етапі актуальною була така проблема, як відбір студентів із величезної чисельності добровольців. Приміром, у 1965 році Харківський державний університет мав відправити на цілину 250 студентів у складі всеукраїнського загону. Відбирали дуже ретельно, але після відбору лише зі студентів-добровольців охочих все одно виявилось у три рази більше. Усі вони стали бійцями загонів і були відправлені на цілину [4, арк. 25].

Таким чином, потрапити до СБЗ спершу було доволі складно. Студенти мали пройти прискіпливий конкурсний відбір. Ця процедура згодом була прописана у основних програмних документах. Молодь мала обов'язково відповідати вимогам, визначених у п. 3 Положення про студентські загони, тобто успішно виконувати навчальну програму, ознайомитися з правилами техніки безпеки, визнавати й дотримуватися Статуту, не мати медичних протипоказань для виконання зазначених у господарському договорі видів робіт [241, с. 202].

До їхнього складу приймали лише успішних у навчанні та активних у суспільно-політичній роботі студентів. Це підтверджують і самі учасники будзагонів. Зокрема, комісар СБЗ ХПІ Г. Салов відзначав: «Щоб стати кандидатом на зарахування в студентський загін, необхідно було: 1. Встигати з усіх дисциплін. 2. Достроково здати, не гірше, ніж на «добре» сесію. 3. Мати хоча б одну будівельну спеціальність: електрик, тесля, тинькувальник, маляр, а краще – декілька. 4. Уміти ремонтувати побутову апаратуру: радіо, телевізори, праски. 5. Уміти співати, танцювати, малювати, фотографувати – бажано – в комплексі, або, обов'язково, що-небудь одне. 6. Бути комунікабельною, чуйною людиною, не занудою. Кожен кандидат повинен був мати максимально можливу кількість якостей, перелічених вище. Ось тому в загонах того часу перебувала студентська еліта. Інакше і не могло бути» [301].

Для того щоб відібрати студентів до загону на будівництво ЛЕП-500 під час будівництва лінії електропередач Сургут – Уренгой, у 1967 р. тричі засідала спеціальна комісія, визначаючи найбільш гідних, унаслідок чого до будзагону потрапили, приміром, державний стипендіат Д. Нікітенко, аспірант І. Романов, «ветерани» Півночі та цілини В. Манаєв і В. Василенко, студенти, які вступили до ХПІ після служби в армії або мали трудовий стаж, переважно заводчани. Тобто всі вони задовольняли встановлені критерії відбору [24].

У період становлення студентського будівельного руху, коли він був масовим і добровільним, успішність студента була головним критерієм при зарахуванні до СБЗ. Прагнення стати бійцем СБЗ спонукало молодь добре вчитися. Студенти згадують, що існував жорсткий відбір до цілинних будзагонів саме за цим показником, щоб потрапити до них, потрібно було скласти сесію винятково на «добре» та «відмінно», і тільки після цього заява приймалася до розгляду, а прізвище вносилося до списку кандидатів. Приміром, у ХПІ в 1970 році під час весняної екзаменаційної сесії на факультеті автоматизації та приладовиробництва середня успішність підвищилася до 4,38 балів, на інженерно-фізичному – від 4,05 до 4,08 балів. У кожному загоні збільшилася кількість відмінників. Сесію більшість бійців склали на місяць раніше [90, арк. 88, 90]. Харківський державний університет у своїх звітах також відзначав, що до загонів, які формувалися для виїзду на цілину, потрапляли тільки відмінники навчання та активісти [4, арк. 3–8].

Варто відзначити ще один важливий критерій відбору до СБЗ, особливо тих, які повинні були працювати в північних регіонах СРСР. М. А. Олійник, ректор Харківської державної академії фізичної культури (1995–2012 р.), пригадував, що в 1975 році йому вдалося пройти великий конкурс і бути зарахованим у будзагін, який відправлявся на копальню «Більшовик» Сусуманського району Магаданської області. Ці спогади свідчать про те, що головними причинами такого жорсткого й ретельного відбору були не лише успішність та ідейні переконання студентів, а і їхній стан здоров'я та фізична

підготовка, що давала змогу витримати надзвичайно важкі умови праці. А праця ця дійсно потребувала меж витривалості: «Доставляли на ношах цементний розчин вагою 150–170 кг на другий і третій поверхи, його, до речі, також виготовляли власноруч. За одну зміну доводилося переносити до чотирьох тонн цементу, не беручи до уваги воду й пісок. Перші дні були найважчими, ніхто не думав про заробіток, намагалися просто вижити протягом дня й після ввечері доповзти до наметів» [315, с. 378].

Після попереднього узгодження кандидатур протягом навчального року майбутні бійці СБЗ вивчали статут будівельного загону, слухали лекції з техніки безпеки та складали відповідний іспит, робили щеплення, проводили перші збори загону, виконували доручення штабу. Усе це їх надзвичайно дисциплінувало та стимулювало, адже весь підготовчий період вони залишалися лише кандидатами [207].

Рівень вимог до підготовки бійців СБЗ постійно підвищувався. Усе це вимагало від студентів значної витрати часу. Приміром, було підраховано, що в середньому для якісної професійної, політико-агітаційної підготовки та проходження техніки безпеки кожен студент повинен витратити не менше 90 годин. Час, який студент використовував на участь у загальнобудівельних заходах, становив близько 25 % навчального часу семестру. Для того щоб якісно підготуватися до трудового семестру, керівникам будзагонів потрібно було виїжджати на місця для підготовки бази, умов проживання й укладення договорів ще до початку робіт, тобто під час навчального року [214, с. 6–15].

Вищі навчальні заклади, які входили до об'єднаного загону міст України і готувалися до виїзду на цілину, зокрема й Харкова, починаючи з лютого 1965 року проводили навчання з будівельних спеціальностей, готували штабістів. А для підготовки фронту робіт у квітні в місцях дислокації перебувала група студентів, яка проводила підготовчу роботу й укладала договори, приміром із 154 колгоспами [4, арк. 3].

Одночасно підвищувалися вимоги до студентів під час навчання. Половина часу підготовчого періоду відводилася на заліково-екзаменаційні

сесії. Студенти повинні були одночасно відвідувати заняття, брати участь у заходах із підготовки загону до «трудового семестру» та готуватися до заліково-екзаменаційної сесії. Щоб молодь встигала здати сесію до від'їзду, з 1965 року в практику вводиться прискорена здача сесії [25, арк. 18–21].

Цілком логічно, що будзагонівці повинні були працювати в канікулярний період, саме тоді їхній лексикон поповнився поняттям «трудоий семестр». Закінчитися він повинен був не пізніше кінця серпня, щоб студенти вчасно повернулися на навчання. Проте траплялися випадки, коли їх залишали закінчувати будівництво об'єктів до жовтня-листопада [215, с. 42].

Уже на початку 1970-х рр. запізнення багатьох студентів із місць дислокацій до початку навчальних занять стало справжньою проблемою. «Іноді такі спізнення затягуються на весь вересень. Непоганий учасник СБЗ – не завжди гарний студент» [251, с. 30].

Колишні бійці СБЗ досить часто відзначали, що їх просили затриматися на місяць-другий, щоб завершити роботу. Приміром, В. Запашний – боєць загону «Північний меридіан», що працював у Тюменській області, пригадував: «На 49 день роботи до нас у Пижик прилетіли головний інженер тресту, начальник БУ і представник зонального штабу СБЗ із метою загітувати деяких бійців залишитися попрацювати до 15–20 вересня» [273, с. 210]. Тому, можна було зустріти студентів на об'єктах навіть «наприкінці вересня, коли летіли «білі мухи» – сніжок укривав поля [289].

Ректорат «закидував» телеграмами, що навчальний рік давно розпочався, а нас немає», – пригадував керівник загону автотракторного факультету А. Рославцев [353, с. 97].

З одного боку, принцип відбору до будівельних загонів кращих студентів, зокрема за успішністю, позитивно позначався на підвищенні якості навчання, а з іншого, недотримання меж трудового семестру протягом канікулярного періоду й продовження роботи студентів у будівельному загоні під час навчального року додавало труднощів та вимагало від бійців

додаткових зусиль, щоб наздогнати своїх однокурсників у навчанні і на наступний рік також мати право брати участь у конкурсі на зарахування до складу СБЗ. У 1970–1980-х рр. вимога центральних органів до лінійних загонів щодо виконання кількісних показників формування студентських загонів знівелювали цей принцип і до загонів зараховували молодь, незважаючи на показник її успішності у навчанні.

На початку руху СБЗ стати бійцями будзагонів було важко всім добровольцям насамперед тому, що охочих студентів (із різними мотивами) було набагато більше, ніж підприємства і радгоспи могли прийняти й організувати для них необхідний фронт робіт. Саме для упорядкування чисельності виїжджаючих студентів та задля належної організації роботи та створення умов для проживання поступово, з кінця 1960-х – на початку 1970-х рр. запроваджується плановий підхід до формування студентських будівельних загонів. Боець будзагону 1969 року, студент ХПКБу А. Гаркавець, наголошував, що дійсно, насамперед подавали заявки організації. І лише потім комітет комсомолу робив рознарядку по ВНЗ. [149, арк. 10].

Приміром, усі організації, які бажали прийняти СБЗ, подавали заявки на дві адреси: обкому, крайкому чи ЦК ВЛКСМ союзної республіки, де розміщувалася організація, та в керівну організацію за напрямом діяльності (трест, управління, об'єднання, головком, міністерство). Потім міністерства й відомства відправляли заявки в центральний штаб студентських будівельних загонів ЦК ВЛКСМ. На підставі затвердженого плану формування й дислокації Всесоюзного студентського будівельного загону ЦК ВЛКСМ, Міністерства вищої освіти союзних республік, крайкоми, обкоми комсомолу та відповідні ради ректорів, за погодженням із місцевими партійними та радянськими органами, затверджували дислокацію будівельних загонів кожному навчальному закладу з відповідною чисельністю учасників трудового семестру за спеціальностями [241, с. 73].

Як засвідчують документи, пропозиції ректоратів та комітетів комсомолу щодо формування загонів враховувалися тільки на початковому етапі розгортання СБЗ. У 1970-х роках чисельність учасників у лінійних загонів спускалися зверху, подані об'єктивні дані контингенту й чисельності бійців на наступний період від навчальних закладів до уваги не бралися. На це звертав увагу секретар Харківського обкому комсомолу А. Гордієнко. У 1972 році Харківський обком комсомолу надав свої пропозиції щодо формування студентських будівельних загонів на 1973 рік, у яких категорично заявив про те, що контрольну планову цифру, яку отримали від ЦК ВЛКСМ України (12680 осіб), можна виконати тільки «у разі серйозного порушення навчального графіка, порушення принципів добровільності й конкурентного відбору при зарахуванні до загонів» [25, арк. 18–21].

Однак тогочасне керівництво не зважало на здоровий глузд, розрахунки, статистичні дані та інформацію, що надходила з низів. І в 1973 році, і надалі продовжували спускатися завищені планові показники. Усе це в підсумку призвело до порушення принципу добровільності.

У 1973 році після завершення «трудового семестру» в кожному ВНЗ Харкова були проведені зустрічі, проаналізовано недоліки, визначено перспективи та обговорено можливості формування СБЗ на 1974 рік. За даними ректоратів, кількість вільних від навчального процесу студентів становила 13217 осіб, з них чоловіків – 7064. Враховуючи чисельність студентів, що мали вади здоров'я, не мали успіхів у навчанні і те, що з цієї чисельності формувався жіночий загін оздоблювальниць у кількості 800 осіб, обласний штаб у 1974 році направив до центрального штабу контрольну планову цифру обласного загону у кількості 8350 осіб. Однак у листопаді 1973 року обласний штаб отримав контрольну цифру, яка на 2 тис. осіб перевищувала подані планові показники й попри всі докази була затверджена в січні 1974 року у спільній постанові Колегії Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти УСРСР та Секретаріату ЦК ЛКСМ України, вона становила 10300 учасників [25, арк. 14].

Для виконання визначеного завдання ВНЗ були змушені зараховувати до СБЗ студентів без врахування їхньої успішності та результатів суспільно-корисної праці. Крім того, довелося змінювати навчальні плани таким чином, щоб студенти I–II курсів усіх ВНЗ Харкова були вільними від навчального процесу з червня до серпня і проводили навчальну практику в будівельних загонах (що було неможливим в разі відсутності небудівельних спеціальностей) [25, арк. 13].

Поступово планове формування розподілу загонів запроваджувалося в усіх галузях народного господарства. Відповідно до Постанови ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР від 26.05.1976 р. № 386 «Про заходи щодо подальшого поліпшення організації літніх робіт студентських загонів» [120, с. 354–358] було встановлено, що план формування студентських загонів мав розроблятися й затверджуватися ЦК ВЛКСМ і Міністерством вищої і середньо-спеціальної освіти СРСР щорічно, не пізніше, ніж за 6 місяців до закінчення навчального року. План повинен був враховувати пропозиції ректоратів і комітетів комсомолу вищих навчальних закладів та потреби відповідних економічних районів країни щодо трудових ресурсів. Розподіл студентських загонів за народногосподарськими об'єктами здійснювався за погодженням з Держпланом СРСР і за участю зацікавлених міністерств і відомств, зазвичай, відповідно до профілю підготовки студентів у вищому навчальному закладі [28, арк. 5].

Прояви споживацького ставлення до СБЗ обумовили зниження ентузіазму студентів, а надалі, при поступовій переорієнтації суспільства на ринкові відносини, серед молоді все більше виявляються тенденції до заробітчанства, тому партійне керівництво змушене було постійно зважати на ці тенденції та вживати заходів для вирішення певних проблем, щоб забезпечити виконання народногосподарських завдань щодо зведення гігантських будівель країни.

У СРСР за умов компартійної диктатури насамперед не допускалося можливості порушення принципів «демократичного централізму». Рішення

вищих органів були обов'язковими для виконання. Завдання, поставлені перед вишами й комсомольськими організаціями, потрібно було будь-якою ціною реалізувати в зазначені терміни. Відповідальні особи могли потрапити в «немилість» і бути суворо покараними, зокрема й за порушення плану формування студентського будівельного загону.

Як приклад, можна навести випадок з деканом факультету соціально-гуманітарних технологій НТУ «ХП» проф. А. Кіпенським, який був призначений командиром загону, що мав працювати на будовах Харківщини. Оплата роботи бійців такого загону зазвичай була або зовсім мізерною, або взагалі не видавалася. Перед керівником стояло важке завдання – залучити бійців і сформувати студентський будівельний загін. Поспілкувавшись із досвідченими учасниками цього руху, А. Кіпенський зрозумів: якщо загін зможе добре себе зарекомендувати, то на наступний рік потрапить на будівництво за межами області, а отже, зможе непогано заробити. З такою мотивацією він надіявся виконати це завдання легко й дуже швидко. Відклавши завдання на пізніше, він зайнявся своєю основною діяльністю. Та партійне керівництво мало іншу думку. Оскільки А. Кіпенський був безпартійним, то за недотримання термінів підготовки СБЗ його не могли належно покарати, його викликали до обласного штабу й відбулося таке: «Мені ще раз пояснили, хто я такий, що я повинен робити, які в мене терміни і <...> буквально через тиждень відправили на місяць працювати вантажником на базу будівельних матеріалів на Сортировку. Коли я повернувся на кафедру, пристрасті розпалилися до білого: літо невблаганно наближалось, будівельного загону не було, а винен у всьому був, звичайно ж, я. Після цього розпочався справжній пресинг» [325, с. 240].

Та попри все у звітах усе частіше з'являлися небажані цифри недовиконання планових показників по всій країні. Тоді в 1978 році з метою стабілізації ситуації була прийнята «Постанова ЦК ВЛКСМ з питань діяльності студентських будівельних загонів України» [28, арк. 5], у якій зазначалося, що в окремих випадках з дозволу міністерств і відомств по

підлеглості вишу необхідно допускати поєднання практики з роботою в СБЗ студентів молодших курсів, а також відправляти в загони лікарів і майстрів за умови, що об'єкт відповідатиме завданням навчальної практики. Якщо в 1960-ті рр. роботу СБЗ в період канікул рекомендувалося «розглядати як один з ефективних засобів трудового виховання молодих фахівців» і використовувати її як одну з форм виробничої практики лише в тих випадках, коли особливості роботи відповідали профілям спеціальностей, за якими навчалися студенти [124, с. 190–194], то у наступне десятиліття рекомендації ректорам щодо залучення студентів до будзагонів під час виробничої практики надавалися у відомчих постановках та рішеннях саме з метою виконання планових показників чисельності учасників СБЗ [28, арк. 3–4].

Однак це не змінило ситуацію кардинально ні наприкінці 1970-х, ні на початку 1980-х років. Про це свідчить звіт Харківського обласного штабу студентських будівельних загонів, який за планом 1983 року мав сформувати загони загальною чисельністю 14 450 осіб, тоді як всі ВНЗ Харкова змогли зібрати лише 13 839 студентів [34, арк. 5].

У 1985 році у звіті Українського республіканського студентського загону зазначалося, що Центральний Комітет ЛКСМ України розробив «Пропозиції щодо поліпшення діяльності студентських будівельних загонів і трудових об'єднань осіб, що навчаються» і запропонував звернутися до Мінвузу переглянути графік навчального процесу з метою надання всім студентам вищих навчальних закладів можливості працювати влітку в складі студентських будівельних загонів та вирішити проблему щодо залучення як керівників загонів студентів старших курсів, встановивши для них індивідуальний графік проходження практики [35, арк. 8].

Зміни в графіку навчання та запровадження планового формування загонів повинні були вирішити питання їхнього чіткого розподілу за галузями народного господарства. Водночас окремі організації Мінвуглепрому УРСР, Мінсільгоспбуду УРСР, Міненерго УРСР із року в рік

подавали завищені заявки на студентські колективи без врахування реальних потреб щодо них на місцях та можливостей приймальних організацій стосовно забезпечення їх фронтом робіт і матеріалами. Як засвідчують документи, багато організацій з метою перестрашування замовляли більшу чисельність студентів, бо не очікували від них швидкої, якісної, результативної роботи [34, арк. 5; 35, арк. 7]. «До таких темпів роботи, до такого розмаху будівництва ми не звикли», – зізнавався директор зернорадгоспу імені А. Чехова в Урицькому районі В. Шульц [353, с. 71], оскільки 50 студентів Харківського інституту радіоелектроніки побудували тут 4 корівника і двоквартирний будинок.

У результаті невідповідності в заявках кількості студентів реальним потребам, загони простоювали, змінювали дислокацію, не могли працювати на повну силу, і водночас створювався дефіцит робочої сили на інших об'єктах будівництва. Причинами цих явищ було халатне ставлення керівників підприємств і організацій та порушення ними умов договорів [10, арк. 43].

Безумовно, суб'єктивний фактор міг бути, але навряд чи зміг би спричинити такі масштабні порушення під час підготовки до прийому СБЗ. Головні причини полягали в іншому. На них указували ті керівники приймальних організацій, які відмовлялися укладати договори, пояснюючи свою відмову відсутністю гарантій щодо забезпечення СБЗ необхідними будівельними матеріалами, деталями, конструкціями, машинами, механізмами, інструментами тощо [35, арк. 7].

Економіка СРСР в період «застою» перебувала в кризовому стані. І якщо проблему нестачі робочої сили намагалися вирішити зокрема й через залучення студентських будівельних загонів до вирішення завдань народного господарства, то проблема відсутності матеріалів, інструментів і механізмів супроводжувала СБЗ на всіх етапах існування цього руху. Зокрема, перші бійці цілинного будівельного загону ХАДІ згадують, що в 1964 році везли з

собою велику кількість будівельного знаряддя. Список починався зі цвяхів і молотків, а закінчувався бетонозмішувачами [43, арк. 4].

Така ситуація щодо забезпечення будматеріалами і призводила до того, що, приміром, загін ХАІ, який у 1968 році працював на будівництві корівника в радгоспі «Шлях Леніна», мав до 50 % простоїв робочого часу [43, арк. 5].

Загін із 32 студентів ХПІ працював на будівництві бази Краснокутського РСС і мав загальні втрати часу з 8 липня по 18 серпня 1968 року близько 80 %. До того ж загін був дуже добре підготовленим і міг виконувати покрівельні, бетонні та інші види робіт. 18 серпня загін був розформований [43, арк. 6].

Окрім того, всі бійці загонів ВНЗ Харкова загальною чисельністю 996 осіб, які цього ж року працювали в системі комбінату «Харківжитлобуд», використовувалися тільки як підсобні робітники, оплата яких значно відрізнялася від оплати спеціалістів, на яких були подані заявки [43, арк. 5].

Звісно, у такій ситуації і студентів, і керівників штабів обурювали випадки, коли в системі Облміжрадгосбуду працювало багато найманих бригад, які мали змогу заробити непогані гроші. Виникали ситуації, коли на будівництві одного радгоспу працювали і СБЗ, і бригади найманих робітників. Це заважало будзагонівцям отримати той обсяг робіт, який міг виконати загін і, як результат, отримати відповідне матеріальне заохочення [43, арк. 6].

Часто студенти виявляли ініціативу і дива комунікабельності та винахідливості, щоб самим забезпечити загони всім необхідним, адже, як зазначає в інтерв'ю А. Гаркавець: «Ніхто не хотів їхати просто, щоб повалитися під деревом» [149, арк. 2].

В. Філатов, командир СБЗ 1976 року ХІРЕ (ХНУРЕ), пригадував, що для забезпечення загону продуктами харчування й механізмами та деталями він разом з п'ятьма товаришами віз двотонний вантаж через всю країну до Тарко-Сале поїздами, літаками й вертольотами. Та коли для будівництва в

Тарко-Сале кожному загону дозволили вивозити лише дві машини бруса, вони вигадали спосіб як утретє приїхати за брусом. Дуже швидко розвантажували свої дві машини й завантажувалися назвавшись іншим загonom. Цей обман так би і не виявили, якби не уважний комірник, який запримітив, що всі загони завантажуються спокійно години півтори, а ці літають кулею і вправляються за півгодини [353, с. 76].

Численні факти неготовності підприємств і завищені заявки на студентські будівельні загони змусили керівництво реагувати. Харківський обласний штаб СБЗ видає Постанову «Про підготовку і перевірку договірної кампанії» від 22 лютого 1979 року і наказує зональний штабам до 10 квітня провести перевірку доцільності заявок на СБЗ [81, арк. 12].

Однак загальна ситуація не поліпшувалася. Харківський обласний штаб СБЗ постійно бив тривогу, указуючи на те, що 50 % об'єктів, виділених організаціями в Тюменській області Міністерством транспортного будівництва, було змінено до початку робіт. Через неготовність організацій до прийому студентів було недоукладено договорів на 150 осіб [34, арк. 2].

У 1982 році організації Мінтрансбуд СРСР, МПБ, Мінсільбуду УРСР, Мінвуглепром УРСР, Міненерго СРСР продовжують подавати завищені заявки на студентські загони [34, арк. 8]. Як наслідок, незадовго до початку роботи загонів БУ-144, БУ-147, Трест «Південнозахідний трансбуд», трест Містобуд-1, БУ-ТУЦ-5 та трест Південоенергобуд Міненерго СРСР відмовилися від прийому студентських будівельних загонів. Не забезпечили належним фронтом робіт, будматеріалами, машинами й механізмами організації тресту «Чорноморгідробуд» Мінтрансбуду, Управління будівництвами Південно-Української АЕС Міненерго СРСР. Не створили відповідних житлово-побутових умов загонам у Ворошиловоградському й Дніпропетровському відділеннях Придніпровської залізної дороги МЗС [43, арк. 19–24].

Усе це призвело до того, що ті негативні тенденції, які з'являлися в діяльності будівельних загонів, поступово знівелювали основні принципи

організації СБЗ та згодом спричинили кризу цього молодіжного руху. До такого висновку приходять і самі учасники студентських будівельних загонів. Приміром, куратор штабу СБЗ в ЦК ВЛКСМ Л. Швецов зазначав: «Спочатку, у 1960-ті роки, коли з'явилися будзагони, головним принципом була добровільність, романтика, робота. Потім, коли побачили, що студенти на багато що здатні, почали цю робочу силу активно використовувати <...> Це призвело до того, що ентузіазм стали використовувати споживчо. Романтика відійшла на задній план, з'явилася рознарядка, примусова робота» [348].

Таким чином, студентські будівельні загони поступово втрачають принцип добровільності й участь у них стає обов'язковою для студентів усіх вищих навчальних закладів СРСР. Спонтанність, а звідси й неорганізованість першого етапу стали об'єктивними причинами запровадження планового формування СБЗ. Формалізм і бюрократизм періоду застою в питаннях підготовки та організації літньої кампанії спричиняють появу кризових явищ у студентських будівельних загонах.

Завищені планові показники та негативні тенденції в організації СБЗ у середині 1970-х – на початку 1980-х років призвели до зменшення популярності цього руху, а партійне керівництво було неспроможне вчасно реагувати на виклики часу й вирішувати нагальні проблеми. Якщо на першому етапі існувала проблема із відбором кращих студентів із великої кількості добровольців, то в 1980-х роках з'являється інша проблема – невиконання кількісних планових показників набору бійців СБЗ.

Отже, формальний підхід до формування будівельних загонів завдавав великої шкоди іміджу справи. Завищення планів призводило до простоїв і неефективного використання робочої сили. Виконати контрольні цифри при наявному контингенті студентів, вільних від навчального процесу, було нереально, а спроба виконати ці вимоги спричинила повну ліквідацію принципів добровільності й конкурсного відбору в загони та привела до серйозних порушень навчального процесу.

Висновки до другого розділу

Ґрунтовний аналіз джерельної бази дає підстави погодитися з загальноприйнятою періодизацією руху СБЗ і заперечувати твердження, що витокami студентських будівельних загонів були мобілізації студентів 1920-х років, адже вони мали інші завдання й принципи організації. На Харківщині перші СБЗ з'явилися в 1956 році, коли були сформовані загани студентів-добровольців для збору урожаю і будівництва житлових, промислових і сільськогосподарських об'єктів в Казахстані. Тоді ж студенти були спрямовані на будівництво шахт Донецького басейну.

Молодіжні об'єднання студентів, починаючи з 1956 року, характеризували такі головні принципи, як добровільність, організаційна та виробнича самостійність. Парти́йне керівництво активно використовувало ентузіазм молоді в умовах дефіциту робочої сили для вирішення комплексу проблем народного господарства.

Для координації дій студентських загонів, організацій, підприємств та вищих навчальних закладів і органів влади була створена чітка організаційна структура і система управління СБЗ, яка вимагала чіткого підпорядкування загонів по вертикалі знизу до верху. Утворення спочатку «кущових», а згодом зональних загонів давало можливість вирішувати оперативні завдання на одній певній території чи одного галузевого міністерства.

Студенти працювали на так званих «далеких» і «близьких» будовах, брали участь у внутрішньоінститутському будівництві та у обмінних СБЗ із країнами Ради Економічної Взаємодопомоги. Обмінні загани вирізнялися своєю ідеологічною підготовкою, створювалися з метою пропаганди «соціалістичного інтернаціоналізму», що сприяло стабільності режиму, допомагало уникнути опору та критики і демонструвало західним країнам домінантні в соціалістичних країнах настрої.

Головними мотивами участі студентів у будівельному русі були романтика, покращення матеріального становища, бажання освоїти нову професію, намагання бути корисними суспільству, задоволення результатами своєї праці. Однак ретельне дослідження цього питання дає підстави додати до визначеного переліку такі важливі мотиви, як можливість виявити свої лідерські якості та піднятися по кар'єрній драбині на виробництві і в комсомольських та партійних структурах. Важливим мотивом участі студентів була також можливість набутти практичного досвіду в освоєнні спеціальності та отримати трудовий стаж і робочий розряд спеціаліста.

На початковому етапі для зарахування студентів до будзагону існував жорсткий принцип відбору, зокрема, за успішністю. Але бюрократичний апарат заформалізував процес формування загонів і планові показники іноді перевищували чисельність студентів у ВНЗ. Для виконання таких завдань повністю були знівельовані принципи відбору і добровільності.

Кризові явища, які обумовили зниження ентузіазму студентів, споживацьке ставлення до СБЗ, поступова переорієнтація суспільства на ринкові відносини стала точкою розпаду СБЗ без зворотнього відліку.

РОЗДІЛ 3

ОРГАНІЗАЦІЯ ПІДГОТОВКИ ДО ВИРОБНИЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ТА НАЛАГОДЖЕННЯ РОБОТИ СЛУЖБ ПІД ЧАС ТРЕТЬОГО ТРУДОВОГО СЕМЕСТРУ

3.1. Професійна підготовка студентів до роботи під час третього трудового семестру. Створення спеціалізованих загонів

Дослідники, які аналізували різнобічну діяльність СБЗ, виокремили три основні завдання, що ставилися партійно-комсомольським керівництвом перед студентами, які вони повинні були виконати – виробничі, громадсько-політичні та виховні. Зазначимо, що такий поділ можна вважати дещо умовним, оскільки всі завдання були взаємопов'язані та взаємообумовлені [350, с. 14]. Основним для будівельних загонів було виробниче завдання і полягало воно в тому, щоб пришвидшити спорудження промислових, сільськогосподарських і культурно-побутових об'єктів [10, арк. 3].

Для цього під час підготовчого періоду обов'язково проводилося додаткове професійне навчання різним будівельним спеціальностям. А. Андропова, колишня будзагонівка, студентка ХІБІ у спогадах підтверджувала, що загони формувалися в навчальний період таким чином, щоб у весняному семестрі всі бійці СБЗ могли засвоїти масові будівельні професії, основи організації будівельного майданчика, підготуватися до безпечного виконання будівельно-монтажних робіт [353, с. 34].

Підготовка майстрів і бригадирів студентських загонів проводилася на базі будівельних вишів та технікумів по 60–100-годинній програмі. Це надавало змогу поглибити знання і потім застосовувати їх на практиці. Набагато гірше складалася ситуація з підготовкою до професійної діяльності у обласних будівельних загонах, адже не завжди можна було проводити такі навчання на базі середніх спеціальних чи вищих навчальних закладів будівельного профілю, тому в таких установах майбутні бійці СБЗ

отримували тільки теоретичні навички [24, арк. 8]. Саме щоб уникнути таких випадків, Центральний штаб делегував в області відповідних спеціалістів. Кожен такий будівельний загін обов'язково підкріплювався студентами інженерно-будівельних навчальних закладів [4, арк. 3].

Харківський обласний штаб приділяв величезну увагу саме професійній підготовці майбутніх будзагонівців і вживав усіх заходів, щоб кожен студент, який вперше брав участь у студентському будівельному русі, обов'язково отримав необхідні професійні навички. Після підписання договорів, командири загонів зобов'язані були уточнити чисельність юнаків і дівчат, що вже мали необхідний професійний досвід, визначали необхідну чисельність спеціалістів, скласти список учасників загону із зазначенням професій, за якими необхідно було провести перепідготовку. Після цього відповідальні в зональних штабах мали сформувати заявки, скласти графік занять у закріплених профтехучилищах, технікумах і вишах на квітень-травень. Після завершення навчання проводився екзамен і відповідно до його результатів присвоювалася кваліфікація [29, арк. 27].

Харківський обласний штаб гостро реагував на виявлені недоліки й уживав усіх заходів для їхнього недопущення. У довідці «Про підсумки роботи обласного штабу щодо зміцнення кадрового складу, керівників районних, лінійних загонів і вдосконалення форм і методів навчання та підготовки керівних кадрів загонів» зазначається, що одним зі слабких складників студентського руху завжди було технічне керівництво виробничим процесом [51, арк. 16]. Обласний штаб визначив завдання – максимально наблизити теоретичну базу до практичної діяльності у будівельних загонах. Для цього необхідно було мати значно більше «своїх» викладачів, доцентів, аспірантів. «Своїх» – це тих, хто сам пройшов практику студентських будівельних загонів [51, арк. 18]. На бюро обласного штабу було прийнято рішення провести школу для майстрів загонів силами найкращих викладачів ХПКБ. Оскільки відвідування не завжди було стовідсотковим, то лекційний матеріал обов'язково відпрацьовувався в

позаурочний час, а всі майстри обов'язково здавали екзамен. Винятків не робили навіть для тих, хто мав диплом інженера-будівельника. Звісно, це мало позитивні наслідки [51, арк. 18].

Проте усіх цих заходів було недостатньо для набуття за такий короткий термін необхідної кваліфікації. Професійна підготовка студентів не могла бути якісною, адже вона відбувалася за скороченим курсом, що був затверджений Державним комітетом СРСР з професійно-технічної освіти. Заняття проходили в позаурочний час у навчальних закладах чи навчальних комбінатах [179, с. 5].

Удосконалювати ці елементарні навички студентам доводилося уже в умовах реальної праці. Вони відзначали, що надзвичайно цінують можливість оволодіння у СБЗ кількома будівельними спеціальностями, пов'язаним із їхньою майбутньою професією. Зокрема, такі відгуки залишили бійці Ю. Шаламон із ХПКБу, А. Пугач, Ю. Миронов, В. Ольвач, О. Скороплет з ХДУ та ін. [167].

Уже з 1965 року, крім загонів, що виконували загальнобудівельні роботи, почали організовуватися загони за спеціальностями – сантехніків, електриків, зв'язківців, шляховиків, студентські автоколони тощо. Робота в спеціалізованих колективах значною мірою сприяла реалізації головного соціального завдання студентського загону – виховання й професійного зростання майбутнього спеціаліста. У такий спосіб швидше освоювали нові професії, зміцнювався зв'язок «трудового семестру» з навчально-виховним процесом [229, с. 49–50].

Учасники таких загонів також проходили обов'язкове попереднє навчання. Колишній студент ХДУ ім. О. М. Горького, а нині завідувач кафедри історії і культурології ХНУМГ ім. О. М. Бекетова М. Яцюк пригадував, що вони протягом декількох місяців навчалися на базі резерву провідників Південної залізниці, склали фахові підсумкові іспити, пройшли медичну комісію й лише тоді були допущені до стажерського рейсу потягу Харків – Ростов-на-Дону. «Частина занять проходила в аудиторіях

університету, до нас приїздили працівники та інструктори резерву провідників Південної залізниці зі станції Харків-Сортувальний, а на практичні заняття ми їздили в депо Харків-Сортувальний, зокрема, там ми здавали підсумкові фахові випробування. Проходили заняття регулярно, вимоги були високими, здати екзамени було дуже складно. Вимагалось знання технічних характеристик пасажирських вагонів, техніки безпеки, роботи з пасажирами, знання нормативно-правової бази пасажирських перевезень тощо» [146, арк. 3] До речі, ходити на навчання, складати іспити й відбувати стажерські поїздки, які можна вважати виробничою практикою, доводилося щороку.

Активному розповсюдженню нової форми СБЗ, тобто їхньої професійної спеціалізації, сприяла Постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів від 26 травня 1967 року № 483 «Про заходи щодо покращення організації і підвищення ефективності літніх робіт студентів», у якій, зокрема, зазначалося: «Розподіл доручень у загонах між студентами здійснюється, зазвичай, з урахуванням профілів спеціальностей, за якими вони навчаються, тому участь студентів у роботі будівельних загонів сприяє також більш глибокому оволодінню ними знаннями за фахом» [124, с. 190–194].

Масштабного розвитку спеціалізовані студентські загони набувають наступного десятиліття, особливо такі, профіль робіт яких співпадав з напрямом виробничої практики студентів і сприяв закріпленню ними професійних знань, які вони отримували в навчальних закладах [312, с. 59].

У складі республіканського СБЗ успішно діяло близько 20 видів спеціалізованих трудових колективів. У «Звіті про виробничу діяльність студентських будівельних загонів України» за 1974 рік Республіканський штаб СБЗ ЦК ЛКСМ України наголошував, що під час формування загонів і вибору різновиду їхньої діяльності насамперед враховувалися майбутні спеціальності студентів і учнів. Це сприяло покращенню підготовки спеціалістів та практичному використанню набутих навичок, тому чисельність спеціалізованих загонів постійно зростала [24, арк. 2].

Найбільш масовими були будівельні, сільськогосподарські, загони механізаторів, гірників, транспортників, лікарів, зв'язківців, енергетиків тощо. Студенти Українського інституту інженерів водного господарства (м. Рівне), учні гідромеліоративних технікумів займалися меліорацією, Одеського інституту зв'язку – споруджували об'єкти зв'язку. Загін (71 особа) Миколаївського кораблебудівного інституту брав участь у будівництві суден, 150 студентів Дніпропетровського хіміко-технологічного інституту працювали на шинному заводі, понад 300 працювали в сільському господарстві на збиранні врожаю. У дитячих санаторіях Одеси працював загін медичних працівників. У Запорізькому медичному інституті був сформований студентський загін для участі в протиепідеміологічних заходах, 200 дівчат Херсонського філіалу Одеського технологічного інституту працювали на Херсонському бавовняному комбінаті. У Києві, Одесі, Луцьку, Львові працювало понад 800 осіб у складі загону «Торгівля» [230, с. 54].

Незважаючи на розмах руху щодо використання СБЗ за профілем навчання, Республіканський штаб СБЗ України був стурбований тим, що під час формування спеціалізованих загонів виникали певні труднощі, пов'язані, насамперед, із відсутністю документів, які б визначали їхній статус [24, арк. 4].

Ініціативу щодо формування спеціалізованих СБЗ підтримав і Харківський обласний штаб. Значні зусилля до реалізації цього завдання прикладали комітети комсомолу, штаби загонів та ректорати вищих навчальних закладів [72, арк. 1]. Архівні дані свідчать про те, що в 1973 році Харківський обласний загін нараховував 17152 осіб. З них у загальнобудівельних загонах працювало 9600 студентів, а в загонах небудівельного спрямування – 7552 [24, арк. 25].

Зокрема, студенти ХПКБ споруджували об'єкти зв'язку, а студенти сільськогосподарського інституту працювали механізаторами. У Харкові в 1974 році на базі педагогічного інституту був створений перший загін

піонервожатих. Подальшого розвитку набули й чисельно зростали загони оздоблювальників, сантехніків, енергетиків, монтажників [24, арк. 4].

Ще в 1964 році студентський загін ХАДІ складався з 71 будівельника й 104 водіїв. Крім побудованих корівників, телятників та інших сільськогосподарських об'єктів, студенти працювали на чотирьох автобазах Кустанайського автотресту № 1 – Борівській, Урицькій, Карасуській, Кайбагорській. Вони відремонтували 100 автомобілів, перевезли понад 30 тис. тонн різних будівельних вантажів і зерна, виконали майже 3 млн. тонн/км, дали загальний виробіток приблизно 130 тис. карбованців. У 1965 році студенти автоколони ХАДІ в Кустанайській області виконали завдання на 300 %, перевезли 3828 тонн зерна, відпрацювали 65 114 969 тонн/км. У 1968 році студенти брали участь у будівництві автомобільних трас Ленінград – Мурманськ, Москва – Сімферополь. Будівельний загін ХАДІ «Буревісник» у 1979 році працював у Нововодолазькому районі Харківської області на будівництві автомобільної дороги Харків – Сімферополь [353, с. 36–37].

Багато всесоюзних ударних комсомольських новобудов своєю появою завдячують саме бійцям харківських СБЗ. Приміром, під загальну магістраль Сургут – Нижньєвартовськ бійці обласного загону прорубали понад 100 км лежневих і залізобетонних доріг, проклали стільки ж підземних комунікацій [205, с. 8–9]. Загони, які працювали на прорубуванні лісів, отримали назву «лісові», серед них, зокрема, й загони «Десант» та «Ікар» ХАІ [320, с. 7].

При запровадженні нових підходів до формування СБЗ за принципом спеціалізації удосконалювалися і їхні організаційні структури [68, арк. 8]. У 1966 році більше створювалося загонів для роботи на об'єктах транспортного будівництва, електрифікації сільського господарства, нафтових та газових родовищ. ЦК ВЛКСМ у січні 1966 року створив Центральний штаб загону «Енергія» при Міністерстві енергетики і електрифікації СРСР. Зокрема, спеціалізований загін «Путівець» ХІКБу уклав близько 3 км трамвайного шляху на Салтівському шосе у м.Харкові. Харківський спеціалізований

обласний загін «Енергія» працював на будівництві ліній електропередач. Близько 250 учасників цього загону здійснювали електрифікацію сільських населених пунктів і об'єктів народного господарства у складі тресту «Полтавсільелектробуд», освоюючи щороку до 500 тис. карбованців капіталовкладень на територіях Харківської, Полтавської, Сумської областей. Були побудовані сотні кілометрів електропередач і об'єктів [315, с. 41–42].

Така практика швидко розповсюдилася у всіх республіках СРСР. Так, розуміючи значний економічний потенціал Уренгойського родовища і необхідність пришвидшити його промислове розроблення, Центральний штаб Всесоюзного СБЗ у 1984 році створює окремий Новоуренгойський зональний штаб студентських будівельних загонів [326, с. 7]. У перший рік його існування до складу Новоуренгойського ЗСБЗ входило 69 загонів, зокрема і СБЗ імені Гвардійців-Широнівців та імені К. Курячого Харківського державного університету [354, с. 2].

Потрібно зазначити, що керівництво Новоуренгойського ЗСБЗ відзначало якісну підготовку й високу дисциплінованість бійців харківських ВНЗ, зокрема СБЗ «Прометей» та «Підкорювач» ХПІ [271, с. 95].

Новим напрямом студентських будівельних загонів стало створення загонів провідників на залізничних магістралях країни. Кількість студентів, які стали бійцями цих загонів, становила четверту частину кадрів провідників Міністерства шляхів сполучення СРСР [315, с. 44].

У Харкові щороку загони провідників поїздів складали студенти Харківського інституту інженерів залізничного транспорту [353, с. 69]. До складу таких загонів входили не тільки студенти профільних інститутів. Щороку під час напруженої літньої кампанії пасажирів обслуговували понад 500 студентів харківських ВНЗ, вони об'єднувалися у спеціальний зональний загін провідників [64, арк. 2; 69, арк. 3]. Зокрема, такі загони формувалися у ХДУ ім. О. М. Горького. Три трудові семестри, з 1988 по 1990 рр., провідником працював М. В. Яцюк, який відзначав, що загін провідників формувався зі студентів різних факультетів, зокрема хімічного та

історичного. У 1988 р. командиром цього СБЗ була В. Чудакова, а комісаром – В. Сліпушенко. Студенти потрапляли до різних бригад пасажирських потягів. «Перед кожним рейсом відбувався інструктаж з техніки безпеки, особливостей маршруту. Перед рейсом за декілька годин ми приймали вагони, майно, приписане до вагонів, оглядали їхній технічний стан, а в разі потреби – викликали ремонтні бригади для усунення недоліків. Зазвичай, вагони перебували в задовільному технічному стані і були придатними для експлуатації» [146, с. 3].

Студентські загони обслуговували відповідні напрями, зокрема Харків – Владивосток, Харків – Сімферополь, Харків – Сухумі та інші [353, с. 13]. За спогадами М. В. Яцюка, «протягом трьох років роботи в СБЗ провідниками ми здійснювали рейси п'ять разів у Владивосток, у Львів, Одесу, Київ, Ростов-на-Дону, Брест, Вітебськ, Калінінград, Адлер, Кисловодськ. Рейс Харків – Владивосток, до речі, вважався найдовшим у колишньому СРСР. Він тривав 16 діб. В один бік студенти мали проїхати понад 7 000 км. Проте з кожної поїздки привозили незабутні враження, зустрічали чимало хороших, добрих, порядних людей, хоча були й прикрі випадки...» [146, с. 2]. Перед рейсом бійці СБЗ отримували постільну білизну, чай, цукор, печиво. Зазвичай, начальник потягу ставив студентів працювати в парі: хлопець – дівчина, щоб хлопець чергував уночі, яка вважалася складним часом доби для роботи. Студзагонівці постійно відчували увагу й допомогу з боку кадрових провідників. Вони радили у багатьох випадках, ситуаціях, зокрема й кризових, що було істотною допомогою під час важких рейсів.

Праця провідника була нелегкою для студентів, особливо для тих, хто потрапляв у плацкартні вагони. О. Ніколаєва, нині доктор медичних наук, професор, завідувачка кафедри патологічної фізіології Харківського національного медичного університету, згадувала: «У 1978 році я була комісаром СБЗ педіатричного факультету ХМІ «Голуба стріла». Загін складався з 30 студентів I та II курсів. Ми працювали провідниками літнього

поїзду № 665-566 Харків – Кустанай, Харків – Караганда. Тривалість поїздки до Кустаная – 4 доби, до Караганди – 5, стільки ж у зворотному напрямі. Нам було нелегко. Вагони старі, титани несправні, хронічний дефіцит постільної білизни, сигнали про перегрів буксів через несправну електропроводку. За розбиті скло вагонів, посуд, пропажу подушок, посуду та білизни нараховувалися штрафи. До цього всього треба додати напруження під час спілкування з виснаженими пасажирями, безсонні ночі, невлаштований побут. Ось таким було життя провідника. Та жалітися було ніколи. Ми носили кип'яток відрами через три вагони, щоб напоїти гарячим чаєм пасажирів, ночами разом із пасажирями чекали в коридорах, не маючи інформації про причини зупинки поїзда, не могли пояснити, чому закрита станція, на якій пасажиру потрібно було вийти» [315, с. 371].

Складність роботи провідника відзначали й ті студенти, яким пощастило працювати в комфортабельних вагонах – купейних і навіть СВ. Це підкреслює, зокрема, М. Яцюк, який зазвичай їздив провідником купейного вагона, навіть на Владивосток, що вважалося дуже престижним [146, с. 3]. А у 1990 р. під час поїздок у Львів і Брест йому довірили працювати навіть у вагонах СВ. Варто зазначити, що провідниками у фірмових поїздах здебільшого працювали лише студенти ХІІТу, яких розподіляли на два фірмові рейси: Харків – Феодосія і Харків – Сімферополь, робота тут оплачувалася вище.

Перші студентські загони, які виїжджали на цілину і про які йшлося у першому підпункті, за різновидом своєї діяльності теж більше були сільськогосподарськими, або швидше загонами змішаного типу. Та з часом вони набували будівельної спрямованості, хоч і продовжували надавати допомогу в збиранні врожаю. Про це, зокрема, свідчать такі документи, як «Відомості про підсумки роботи студентських будівельних загонів України на збиранні врожаю і заготівлі кормів в 1975 році» [26, арк. 113] (Додаток Д).

У 1974 р. у складі загонів, які працювали в Харківській області, уже виокремлювалися два спеціальні сільськогосподарські зональні загони

[25, арк. 2]. З того часу щороку два-три таких загони об'єднували 3-4 тис. студентів і спрямовувалися на сільськогосподарські роботи. Вони брали участь у посівних кампаніях, працювали на току, заготовляли силос, сіно, збирали овочі та фрукти. Спеціалізовані сільськогосподарські загони постійно виділялися із загальної чисельності СБЗ [74, арк. 2]. Крім того, у 1980 р. було створено зональний загін механізаторів, у якому працювало понад тисячу студентів [72, арк. 1].

Яскравим прикладом формування спеціалізованих загонів сільськогосподарського призначення були студентські загони, створені в 1977 р. у Харківському інституті механізації та електрифікації сільського господарства. Відповідно до специфіки цього ВНЗ було створено вісім спеціалізованих механізованих загонів (далі – СМЗ), сім із яких працювали в Кегичівському районі Харківської області. Відмінність механізованих загонів від будівельних полягала в тому, що бійці таких загонів працювали за своєю спеціальністю, яку вони одержали до інституту або вже під час навчання в інституті. Одночасно вони могли підвищити свої практичні навички, такі необхідні для майбутньої роботи інженера-механіка [262, с. 116].

Тільки за рік цими загонами було зібрано зернових на площі 7,16 тис. га при плані 5,5 тис. га. Якщо врахувати, що всього в районі було 27 650 га, то це становило $\frac{1}{4}$ усієї площі. Було перевезено 20 205 тонн зерна, зорано під озимі 1 782 га землі, задисковано – 2 тис. га [40, арк. 21]. Спеціалізовані загони були популярними серед студентів.

Приміром, у 1980 р. Харківський обласний СБЗ нараховував 15 115 студентів. Із них за межами області працювало 6 444 осіб, а решта були в складі 13 зональних загонів. Із них дев'ять були будівельними (3 381 осіб), два – сільськогосподарські (3 209), по одному – спеціалізовані: «Торгівля» (208), «Санітари» (104), механізатори (1 250) і провідники (526) [72, арк. 1]. Наступного року загальна кількість бійців обласного СБЗ зросла до 20 854 осіб. Крім перелічених, спеціалізовані загони виникають на заводах

(2 136 осіб) і автомобілістів (90) [74, арк. 2]. Надалі їхня чисельність залишається майже незмінною.

1978 р. ознаменувався тим, що це був останній рік, коли кількість СБЗ Харкова перевищувала кількість СМЗ (було створено 13 СБЗ та 11 СМЗ, із яких 2 СБЗ працювали в Тюменській області, 4 – у Кустанайській, 5 – у Сумській, 2 – у Харківській області. Студентами механізованих загонів на збиранні ранніх зернових в сільськогосподарських підприємствах Харківської області було виконано великі обсяги робіт: збирання зернових – 186 632 га, намолочено зерна – 54 206 тонн, луцення – 6 106,8 га, зорювання зябу – 4 939 га, культивація – 1 753 га, скошування хліба у валки – 4 013 га, боронування – 3 107 га, стягування соломи – 4 723 га, заготівля кормів – 1 752 га [262, с. 16].

До 1982 р. відбувалося плавне зростання кількості СБЗ і СМЗ. У цьому році тільки в Харківському інституті механізації сільського господарства було створено 22 СМЗ: «Нива», «Жнива», «Темп», «Колос», «Маяк», «Салют», «50 років ХІМЕСГ», «Славутич», «Імпульс», «Світанок», «Хлібороб», «Україна», «Випробувач», «Перемога», «Авангард», «Комсомолец», «Горизонт», «Ювілейний», «Моноліт», «Урожай-82», «Титан», «Промінь» та 11 СБЗ: «Моноліт», «Меридіан», «Архімеди Е», «Горизонт-82», «Електрон», «Інтеграл», «Зодчий», «Архімеди М», «Імпульс», «Ровесник», «Творець» [85, арк. 68].

Звісно, спостерігалися й недоліки. Про них на ХХ звітно-виборчій конференції комсомольської організації цього інституту (30 жовтня 1977 р.) говорили самі учасники студентських загонів. Зокрема, С. Ситник, заступник секретаря комсомольської організації факультету механізації сільського господарства, наголошував: «Я міг би назвати десятки трудових успіхів наших бійців. Але у вас, товариші, може скластися враження, що в нас відбувалося все гладенько, приїхали, справу зробили й поїхали. Насправді з труднощами ми зустрічалися постійно. Приміром, два наші загони не змогли на повну силу попрацювати на хлібній ниві. І не тому, що вони не були

підготовлені або погано працювали. Просто під час розподілу по колгоспах не було враховано, чи потрібні там механізатори, а якщо потрібні, то в якій кількості. Формування загонів відбувалося шаблонно – 20 осіб у кожне господарство. І, по-друге, саме керівництво господарств вперше зустрілося зі студентськими механізованими загонами, іноді із острахом ставилися до пропозиції передати техніку студентам. Проте вже перший виїзд у поле засвідчив, що студенти працюють не гірше за досвідчених механізаторів, а на деяких ділянках і краще від них» [84, арк. 30].

Стало зрозуміло, що СБЗ – це велика сила. Союзні й республіканські міністерства та відомства всіма правдами й неправдами, маючи дефіцит трудових ресурсів, намагалися залучити якомога більше загонів, здебільшого не маючи ніяких реальних можливостей створення для студентів необхідних умов для праці, побуту та відпочинку [223, с. 147].

Про постійні труднощі та недовіру до студентів свідчать і спогади учасників СБЗ. Ще в 1956 р. В. Горюшко зазначав, що навчальних посібників з собою не брали, тому доводилося розбирати комбайн і з'ясовувати, де перше й друге очищення, де регулюється хедер, де точки змазування [300, с. 94]. А. Грабченко також наголошував, що вся техніка потребувала ремонту: харківські трактори ДТ-75, прищепні комбайни Ростсільмашу з двигуном Харківського заводу «Серп і молот» тощо, тому ремонт студенти проводили самостійно за принципом «дивись сам», під час консультацій досвідчених «умій слухати та бачити». Не все вдавалося з першого разу [353, с. 85].

Вважаємо за необхідне зауважити, що саме запровадження СБЗ небудівельного профілю збільшувало участь у таких загонах чисельності дівчат. Через несприятливі умови проживання й важку фізичну працю, спочатку дівчат намагалися не брати у СБЗ. Проте вже в 1956 р., коли на цілину вперше вирушили студенти харківських ВНЗ, дві дівчини сховалися в поїзді, і їх з подивом виявили тільки після приїзду [142, арк. 2]. Їхнє прагнення було обумовлене бажанням працювати нарівні з чоловіками,

довести, що й вони спроможні виконувати відповідальну роботу. Надалі дівчат почали брати в загони для роботи на кухні, оскільки традиційно вважалося, що їхнє місце на кухні. Щодня вони вставали вдосвіта, щоб встигнути приготувати сніданок.

До перебування дівчат на будівельних об'єктах ставилися по-різному. Згодом студентки поступово змінювали вид діяльності. Їм довіряли роботу малярів і тинькувальників. Та навіть важку фізичну роботу вони виконували бездоганно. Приміром, Л. Проценко, студентка ХАІ, в інтерв'ю кореспонденту газети «Соціалістична Харківщина» зазначала: «Сьогодні на східній ділянці тунелю копали траншею. Нарешті хлопці переконалися, що я можу працювати нарівні з ними. Ох, як же я ненавиджу оте віджиле переконання, що дівчатам місце на кухні. Ні й ні! Пустили мене на крутий укіс зі страхівкою. Ось де я відчула себе людиною!» [238].

Згодом формування в кожному ВНЗ жіночого будзагону стає обов'язковим. Зокрема, в 1971 році секретар комсомолу Харківського інституту культури Д. І. Остапенко (міністр культури України у 1995–1999 рр., нині генеральний директор Національної філармонії України) офіційно вніс до обласного штабу СБЗ пропозицію щодо формування жіночих загонів у кожному ВНЗ. У цьому ж 1971 році був сформований загін «Аеліта». До нього увійшло 25 дівчат на чолі з А. Штиковою. Загін був відправлений на збирання врожаю до Кримської АРСР [353, с. 43].

Відтоді майже в кожному вищому навчальному закладі формувалася жіночий СБЗ (Додаток Є). Такі загони були задіяні не тільки на сільськогосподарських роботах, формувалися також будівельні загони, такі як «Дружба» Харківського юридичного університету, що виконували малярні, оздоблювальні та інші будівельні роботи [353, с. 109].

Вже у 1974 році у звіті Республіканського студентського будівельного загону зазначалося, що відбулося значне перевиконання плану формування всеукраїнського загону через істотне збільшення загонів небудівельного

спрямування, які в здебільшого склалися з дівчат. Із 101 617 учасників цього руху в 1974 році 43,16 % становили дівчата [24, арк. 7].

Учасники й свідки подій відзначають високу продуктивність жіночих загонів, зокрема таких як «Синильга-72», «Харків'янка», «Хіікбянка». Зокрема, загін «Хіікбянка – 71», який входив до об'єднаного інтернаціонального загону «Червона Армія», спеціалізувався на оздоблювальних роботах. Командир загону В. Ковальова пригадувала, що, незважаючи на те, що її бійцям доводилося іноді чекати близько трьох тижнів, доки потрібно буде щось що облицьовувати, вони показали, що не дарма приїхали на будівництво: «Спорудили шість сараїв, опанували будівельні професії, які розкривалися тепер повною мірою, а як з'явився фронт робіт протягом однієї доби «розмалювали» трикімнатний будинок. Досвідченими тинькувальниками стали студентки Г. Меша, І. Рибалко, Н. Нікітіна, які передавали свою майстерність новачкам [167].

Географія жіночих СБЗ була широкою, вони працювали навіть у Тюменській області, але ставлення до цих загонів було неоднозначним [271, с. 95]. Зокрема, Харківський обласний штаб вважав, що направлення дівчат-студенток до 18–20 років на загальнобудівельні роботи у важких кліматичних умовах Тюмені, Магадану тощо могло зашкодити їхньому майбутньому материнству [25, арк. 11].

Таким чином, головним завданням СБЗ було виконання виробничих функцій, хоча, окрім виробничої діяльності, загони проводили активну ідейно-виховну та суспільно-політичну роботу. Професійне навчання студентів давало змогу юнакам і дівчатам якісно підготуватися до «трудового семестру» і отримати або закріпити теоретичні знання на практиці.

Цьому сприяла й економічна ситуація в країні. Оскільки робочі руки були потрібні не лише на великих новобудовах, а й в усіх сферах народного господарства, то створені студентські загони небудівельного профілю могли пройти хорошу практику майже з усіх спеціальностей. У підсумку це дало не тільки позитивний економічний результат. Учасники таких загонів, по-

перше, краще оволодівали засадами майбутньої спеціальності, а по-друге, мали змогу ґрунтовніше ознайомитися з майбутньою професійною діяльністю, усвідомити вимоги, які висувалися до спеціаліста певного профілю. Спеціалізовані загони забезпечували тісне поєднання розвитку трудової та суспільно-політичної активності із закріпленням професійних навиків та умінь у процесі самостійної роботи в ролі спеціаліста. Отже, професійна підготовка студентів до «третього трудового семестру», запровадження спеціалізованих загонів забезпечували ефективне використання економічного потенціалу СБЗ.

Дівчат до роботи у перших СБЗ намагалися не залучати через несприятливі умови проживання й важку фізичну працю. Як правило, вони потрапляли туди нелегально. З часом їх почали залучати до робіт на кухні, медичного обслуговування, формували бригади малярів і тинькувальників. Запровадження СБЗ небудівельного профілю збільшувало чисельність дівчат, а з 1971 р. формування в кожному ВНЗ жіночого будзагону стає обов'язковим. Участь бійців жіночої статі у СБЗ стала однією з головних умов масового залучення жінок до роботи в народному господарстві.

3.2. Налагодження системи техніки безпеки та причини травмування молоді

Дотримання правил техніки безпеки є, безумовно, одним із головних складників організації роботи СБЗ як запорука ефективного використання робочої сили – бійців студентських будівельних загонів. Проблема створення системи техніки безпеки виникла одразу ж із організацією перших студентських будівельних загонів. Адже праця у незвичних умовах, приміром на будівництві під час роботи з будівельною технікою, а також в екстремальних кліматичних зонах, таких як північні райони СРСР, потребувала як повного дотримання правил техніки безпеки молоддю, так і створення належних умов проживання й праці [247, с.75].

Документи засвідчують, що до середини 60-х рр. ХХ ст. питання організації безпечних умов проживання й праці студентів перебувало винятково у віданні тих організацій і підприємств, які запрошували студентські будівельні загони [43, арк. 3]. З 1963 року питанню техніки безпеки й охорони праці стали приділяти більше уваги [196, с. 9].

Саме в цей час створюється Служба праці і техніки безпеки у СБЗ. Створення безпечних умов праці було обов'язковою вимогою Типового договору на роботи [241, с. 12], що виконувалися студентськими загонами. Згідно з пп. 20–25, організація, яка запрошувала СБЗ на роботи, зобов'язувалася забезпечити належні й безпечні умови праці для членів загону, мала впроваджувати сучасні засоби техніки безпеки, що попереджають виробничий травматизм, і створити санітарно-гігієнічні умови, що запобігають виникненню професійних захворювань [241, с. 12–14]. Підприємство зобов'язувалося забезпечити наявність належного технічного обладнання на всіх робочих місцях і створити на них умови праці, що відповідали чинним правилам охорони праці. Відповідно до них члени загону мали забезпечуватися спецодягом, спецвзуттям, засобами індивідуального захисту та спецхарчуванням.

Наступним кроком на шляху налагодження системи ТБ у СБЗ стала Постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР № 483 від 26 травня 1967 року. Відповідно до неї безпечні умови праці мали забезпечуватися шляхом упровадження низки профілактичних і організаційних заходів [121, с. 86].

На виконання цієї постанови Харківський обласний штаб СБЗ 25 червня 1968 року прийняв рішення про створення технічної інспекції обласного штабу [7, арк. 7–9]. Головним завданням цієї служби, до складу якої входило 22 особи, було підготування загонів до роботи в літній період та контроль за підготовкою об'єктів до прийому СБЗ. Для технічної інспекції обласного загону було організоване навчання за програмою технічної інспекції обкому профспілок і видавалися посвідчення позаштатних технічних інспекторів. У робочий період технічна інспекція, до складу якої

входила інженерна служба обласного штабу й «кущових» штабів, здійснювала контроль за станом техніки безпеки в загонах, за необхідності керівникам організацій надавалися зауваження та приписи [16, арк. 7].

Робота в загонах із питань ТБ і промислової санітарії розпочиналася Харківським обласним штабом ще в підготовчий період. Проводилися виїзні семінари для керівників студентських будівельних загонів із демонструванням фільмів щодо дотримання вимог ТБ на будівництві. Інспектори обкому профспілки проводили тематичні лекційні заняття.

У травні-червні кожного року навчання з техніки безпеки проходило для всіх учасників СБЗ за шестигодинною програмою із залученням до цього заходу викладачів ВНЗ та інженерів із техніки безпеки будівельних організацій, у яких мали працювати загони [44, арк. 1–4].

За пропозицією обласного штабу в усіх організаціях, що приймали СБЗ, були затверджені відповідні накази стосовно підготування машин, механізмів і будівельних майданчиків. Для гарантування безпечних умов роботи бійців загонів на об'єктах будівельних організацій визначалися особи, відповідальні за стан техніки безпеки та промислової санітарії [43, арк. 13].

Після отримання акту готовності та підписання договору всі організації, які приймали СБЗ, мали приступити до підготовки об'єктів і створення належних житлово-побутових умов [29, арк. 33]. У кожній організації розроблялися й затверджувалися заходи з підготовки до зустрічі студентів. Фронт робіт лише тоді вважався підготовленим, коли було розпочато фінансування об'єкта та наявна вся необхідна проектно-кошторисна й технологічна документація. Необхідно було здійснити прив'язку об'єкта, спланувати майданчики, виконано механізованими способами земляні роботи. Крім того, будівельних матеріалів потрібно було забезпечити не менше, ніж на 50-70 % [46, арк. 4].

Незважаючи на усі зазначені вище вимоги, у звітах штабів усіх рівнів щорічно наводилися факти, що свідчили про невиконання норм. Особливо гостро стояло питання забезпечення матеріалами. Адже їхня відсутність

спричиняла простої, а отже, з'являвся вільний час, коли не зайнята на виробництві молодь просто вешталася будмайданчиками чи табором [16, арк. 108]. Так, на будівництві бази Красноградської РПС у 1966 році працював загін ХПІ у складі 22 осіб. Через відсутність матеріалів простої становили 80 % часу, тому цей загін у підсумку був розформований [43, арк. 6]. Та навіть за наявності матеріалів допускалися простої через відсутність машин або механізмів. Приміром, у механізованій колоні №16 через відсутність кранів так і залишилися невстановленими опори електропередач [43, арк. 8].

Об'єкт, визначений для СБЗ, відповідно до умов договору не повинен був передаватися іншим організаціям чи бригадам. Документи засвідчують, що низка організацій у 1968 р. під час будівництва корівника в с. Петропілля радгоспу імені Свердлова Лозівського району, на будівництві спецгоспу в радгоспі імені Котовського, с. Червоне село, на будівництві у радгоспі Шевченкове Дворічанського району та інші надавали заявки на роботу загонів, знаючи, що не зможуть забезпечити їх матеріалами, а потім взагалі змінили дислокацію СБЗ у зв'язку з тим, що об'єкти, які були за ними закріплені відповідно до договору були передані бригадам найманих робітників [43, арк. 5]. Взагалі в системі облміжрадгосбуду в цей час працювала велика кількість бригад найманих робітників. Було багато прикладів, коли на будівництві одного спецгоспу або двох об'єктів, які стояли поряд, працювали і СБЗ, і бригади найманих робітників. Як наслідок, студенти виконували підсобні роботи, працювали не за тими спеціальностями, за якими пройшли курс навчання з ТБ. Такі випадки були зафіксовані на багатьох будівельних об'єктах [32, арк. 15; 39, арк. 22].

Харківський обласний штаб вимагав дотримуватися умов договорів та не допускати суміщення робіт на одному будівельному майданчику СБЗ і найманих робітників [43, арк. 5].

Невиконання умов договору, порушення правил техніки безпеки, розпорядку та правил СБЗ у підсумку призводили до захворювання

студентів, ставали причинами їхнього травмування, каліцтва, втрати працездатності та навіть летальних випадків. За даними Харківського обласного штабу тільки з 1 червня по 1 вересня 1968 р. із 5 744 бійців обласного СБЗ 199 мали захворювання, 80 осіб отримали травми, два студенти – опіки, один із ураженням тіла до 33 % [43, арк. 144]. Найбільше було травмовано верхні кінцівки – 12, нижні кінцівки – 8 та 18 поранень м'яких тканин [43, арк. 145]. Крім того, повідомлялося про випадки травмування студентів на об'єктах ПМК-88, які не були оформлені відповідно до інструкцій [43, арк. 7].

Загалом по СРСР за трудовий семестр 1969 року бійці СБЗ отримали 124 травми, 32 випадки були пов'язані з утратою працездатності. За літній семестр 1971 року бійці СБЗ отримали 162 травми, 35 з них були пов'язані з утратою працездатності [260, с. 16]. Проте справжню кількість травм і порушень ТБ визначити неможливо, оскільки такі випадки зазвичай приховувалися. Замовчування фактів порушення техніки безпеки відбувалося внаслідок двох причин. Перша – ідеологічна. Керівники партії і комсомолу не могли навіть припустити появи у молоді думки, що справа, яку очолює партія, може мати недоліки. Інша причина – суб'єктивна, адже керівники, які мали повідомляти про порушення ТБ й нещасні випадки на виробництві чи в побуті, боялися відповідальності. За допущення випадків травматизму на командира загону та інженера з ТБ чекали не тільки суворі догани, а й позбавлення посади тощо.

За грубе порушення вимог техніки безпеки при виконанні будівельних робіт, які призвели до травматизму, у деяких СБЗ виносили догани та відраховували з інституту. Приміром, за безконтрольність і невимогливість у питаннях організації безпеки праці було винесено стягнення командирів Північно-західного загону В. Скоринову та інженеру з ТБ О. Перову, а начальнику дільниці № 3 ПМК-1 «Балаклія сільбуд» М. Г. Верещаку було видано припис. За порушення ТБ у СБЗ № 6 Харківського юридичного інституту (командир М. Крижановський) було оголошено сувору догану

майстру загону А. П. Гижицькому. За систематичне порушення правил ТБ був відрахований із загону студент ХІБІ П. А. Яценко [43, арк. 136].

Траплялися випадки, коли цілий загін знімали з робіт і повертали додому. Зокрема, за грубе порушення ТБ і створення небезпечних умов праці на студентських об'єктах ПМК-88 «Донбасводобуд» був відсторонений від робіт загін Харківського автотранспортного технікуму [43, арк. 6].

Виносили догани й персоналу будівельних організацій за низьку дисципліну та недбальство, а деяким керівникам і за те, що з'являлися у нетверезому стані, подаючи негативний приклад молоді [43, арк. 7].

Грубі порушення техніки безпеки допускалися і щодо промислової санітарії. У відомостях про порушення санітарно-гігієнічних вимог, що висувалися до СБЗ Харківщини, зазначені факти відсутності умивальників, медпунктів, ізоляторів, приміщень для сушіння одягу. Порушенням вимог було й проживання студентів у наметових містечках: із 220 сформованих загонів 22 проживали саме в таких умовах [64, арк. 90].

Створення належних житлово-побутових умов було обов'язковою вимогою служб промислової санітарії до організацій, які подавали заявки на прийом СБЗ. Студентський будівельний загін повинен був розташовуватись у такому місці, де можна було організувати облаштування табору для проживання всього загону. Після завершення облаштування табір обов'язково мали перевірити представники санепідемстанції. Незважаючи на зобов'язання організацій та всі здійснені заходи, студентам зазвичай доводилося самим облаштувати своє місце проживання, і воно здебільшого не відповідало нормам і правилам техніки безпеки.

Це підтверджують і самі учасники СБЗ Харкова. Про дотримання норм промислової санітарії взагалі не йшлося у тих умовах, у які потрапили студенти СБЗ «Заполяр'я-71» ХПІ, що був «найпівнічнішим» і проводив роботи за полярним колом. За словами колишнього бійця цього будзагону майора запасу В. Запашного запропоновані їм побутові умови виявилися більше ніж специфічними: «Гвинтокрилами Мі-8 студентів закинули на

станцію Пижик, на територію колишнього табору для ув'язнених, який був закритий у 1955 році, після смерті Й. Сталіна. Дахи всіх будівель були вкриті тріскою. По периметру території табору розміщувалися чотири сторожові вежі й шість рядів колючого дроту. На території було три бараки, їдальня, пекарня й лазня. Розмістилися ми в колишньому бараці для ув'язнених, розміром 50 x 12 метрів. Посеред барака стояла величезна плита з двома дверцятами, куди можна було завантажувати метрові дрова для опалення взимку, і нари в три яруси. Біля кожного місця – табличка з фанери із зазначенням прізвища, імені, по батькові ув'язненого, його року народження і терміну ув'язнення – 20, 25 років, а стаття 58 – ворог народу. Ми розібрали всі ці нари. Вимели звідти три відра сухих клопів, помили вікна, розставили розкладачки, поклали спальні мішки» [324, с. 118].

Студентка ХПКБу (1966–1971) С. С. Бондаренко, яка з першого курсу стала бійцем СБЗ і разом з подругами потрапила до м. Сургута (Сибір), згадувала: «Тайга <...> жили в переповнених палатках. Три палатки на 50 осіб. Дівчат було троє і жили разом з усіма в одній тісній палатці. Перегородку, або ширму ні з чого було зробити» [243, с. 13].

У Ханті-Мансійському автономному окрузі Тюменської області (селище Самзас) у 1968 р. дислокувався Північний СБЗ ХАІ. «Будівельна ділянка зовсім не готова була до прийому студентів. Навіть житло не було підготовлене. Але треба було одразу приступати до роботи, розповідав заступник командира загону В. Дуравкін. – Одні носили скловату, інші настеляли підлоги, склили вікна, прибирали кімнати, переносили речі та інструменти зі станції» [208]. Та навіть такі жахливі умови студенти сприймали з гумором. Зокрема, Д. Глушко, боєць СБЗ ХПІ «Гренада», описала у листі до подруги побутові умови її загону у Тюменській області: «Перед входом до нашого поселення поставили ворота й написали яскраво-синьою фарбою: «Комарина слобідка». Далі <...> кімната прийому їжі, відокремлена від кухні трьома дошками знизу. Через вулицю від кухні стоїть готель «Тихий жах» – зелений двадцятимісний намет» [324, с. 107].

Студенти не скаржилися на побут і умови проживання. Лише у спогадах згадували, як героїчно й дружно переносили всі ці негаразди [333]. Однак незадовільні умови проживання спричиняли захворювання. Про медичне обслуговування і рівень захворюваності бійців СБЗ йтиметься в наступному підрозділі.

Враховуючи те, що порушення умов договору з питань техніки безпеки були непоодинокими, Харківський обласний штаб СБЗ здійснював чергові заходи і видав Постанову «Про забезпечення безпечних умов праці і побуту в СБЗ» від 27 липня 1968 року [43, арк. 84–85].

Цим документом усім штабам СБЗ було приписано щоденно перевіряти стан техніки безпеки на об'єктах будівництва і терміново вживати заходів щодо гарантування безпечних умов праці та побуту, аж до виключення бійців, що порушують правила, із будзагонів. Зокрема, чітко дотримуватися порядку й місць купання, заборонялося купання наодинці, обов'язково під час купання у водоймах потрібно було призначати чергового та забезпечувати обов'язкову присутність члена штабу. Категорично заборонялося перевезення членів загону водіярами-студентами незалежно від наявності водійського посвідчення і стажу. Також заборонялося вживати некип'ячену воду. Для надання первинної допомоги обов'язково всі штаби повинні були мати укомплектовані аптечки. Під найсуворішою заборонаю було самовільне відлучення членів загону з роботи та території табору. Щодня на лінійці необхідно було перевіряти чисельність загону [44, арк. 22].

Дозволялося допускати членів загону до виконання робіт підвищеної небезпечності (на механізмах, електроінструментах, під час висотних робіт) тільки після атестації, оформлення наказу про видачу посвідчення щодо відповідної спеціальності. У загонах необхідно було обладнати куточки безпеки, мати на об'єктах попереджувальні плакати, а про всі випадки порушень терміново повідомляти в обласний штаб [43, арк. 85].

Безумовне виконання тільки цієї постанови дійсно вберегло б багато студентів від каліцтв і смертей, але обставини вносили корективи, зокрема,

це стосівалося вимоги щодо заборони купатися у відкритих водоймах [44, арк. 89]. Погодні умови, спека та відсутність необхідних гігієнічних умов постійно спонукали студентів ходити на річку чи інші водойми, щоб освіжитися та привести себе в порядок, спричиняли порушення таких вказівок. Про спонтанні й небезпечні купання під час подорожі до місць дислокації загонів згадує в інтерв'ю та поемі В. Т. Доля: «Вот, наконец, пред нами Волга / И до воды рукой подать! / Ребята с ловкостью гиббонов / Тотчас сорвались из вагонов / И бросились стремглав к воде. / Дай, Боже, не страсть тебе! / Дурачились, шумели, мылись, / Пока нежданно очутились / От берега так далеко. / Ну, а до дна так глубоко, / Что сердце сжалось от волнения. / Испуг от быстрого течения / И остудил, и отрезвил... [140, с. 43]

Аналогічні випадки були непоодинокими. За словами М. В. Яцюка, «у 1989 р. під час одного із рейсів на Владивосток ми потрапили в повінь на Далекому Сході. <...> наш рейс був першим, який ризикнули пустити в цю повінь. Страшно навіть уявити залізничну колію, по обидва боки якої була вода. Але разом з тим вона мене рятувала від спеки, коли потяг змушений був зупинитися. Вагони розпеклися на сонці, всередині навіть дихати було важко. І я, незважаючи на заборону, роздягався і пірнав прямо з вагона в прохолодну воду. Це була райська насолода!» [146, арк. 3].

Вода річок та зрошувальних каналів ставала порятунком від перегріву, рятувала від сонячного удару [315, с. 385] (Додаток Ж). Багато спогадів свідчать про те, що траплялися перебої у постачанні води. Приміром, М. Бабюк зазначав, що їм у Кокчетавській області «іноді воду возили тільки для харчоблоку й приготування розчину. Як на свято, раз у два тижні возили в баню, в найближчий райцентр за 30–50 км. <...> І це при тому, що робочий день був по 10–12 годин, ніякої механізації, все вручну» [353, с. 112].

Такі незручності, які змушували порушувати постанови, спостерігалися не тільки у виїзних загонах, які працювали в екстремальних умовах. У звітах СБЗ, які працювали в Харківській області, також наводилися приклади

недотримання санітарно-гігієнічних вимог [33, арк. 2]. Приміром, загін Харківського технікуму радянської торгівлі, що працював у 1974 році в селі Нижній Бишкін Зміївського району, протягом липня не забезпечувався регулярно постільною білизною, також катастрофічно не вистачало умивальників. Загони ХАДІ, що працювали в с. Моспаново Чугуївського району, та ХДУ, які дислокувалися в с. Геніївка, постійно скаржилися на відсутність можливості регулярно митися в бані [7, арк. 32].

Несприятливі погодні умови та недотримання елементарних санітарно-гігієнічних норм були причиною самовільного купання в річках та інших водоймах й іноді призводили до трагічних наслідків. Так, приміром, у 1970 році в СБЗ «Модуль», що працював на будівництві радгоспу імені Постишева в Ізюмі, через порушення правил внутрішнього розпорядку втопився студент II курсу В. Куликов [315, с. 235]. Трагічні випадки траплялися і в зразкових СБЗ. Командир об'єднаного інтернаціонального загону «Червона Армія» Л. М. Шутенко також зазначав, що саме через недотримання «сухого закону» у цьому загоні втопився студент [157, арк. 6].

Документи свідчать, що найбільша кількість нещасних випадків траплялася саме через порушення правил купання та внаслідок дорожньо-транспортних пригод. Приміром, у 1968 році під час проведення робіт у Первомайському районі студента, який копав траншею, не побачив водій екскаватора і засипав землею [153, арк. 3]. А в Шебелинці «одному студентові, В. Назаренку, стало погано, і він ліг на траву. Одна з машин здавала назад, водій не побачив хлопця і наїхав на нього» [155, арк. 9].

Про недоліки щодо дотримання правил перевезення студентів уже йшлося в попередніх розділах, доречним буде лише додати, що порушення техніки безпеки та невиконання вимог інструкцій щодо організованого перевезення учасників студентських будівельних загонів мали трагічні наслідки, як, приміром, загибель двох бійців СБЗ «Омега» – І. О. Шаулова та В. В. Тернового [70, арк. 48].

Були й інші причини нещасних випадків, зокрема кожен третій траплявся внаслідок порушення дисципліни, кожен шостий – «сухого закону». Зокрема, через нетверезий стан студенти ХАДІ, які працювали в с. Волобуївка на МКС, В. В. Ломако, А. П. Кучерявий, Г. С. Трегуб та командир загону А. А. Щепоткін уночі вирушили в клуб до сусіднього села на самохідному тракторі типу ДВШ, не маючи прав на управління транспортним засобом. Студенти не впоралися із керуванням, трактор перевернувся, унаслідок чого А. А. Щепоткін загинув [18, арк. 31–36].

Значну кількість нещасних випадків на виробництві спричиняло ураження електрострумом. Варто зазначити, що правил техніки безпеки в загонах, які прокладали лінії електропередач, загалом дотримувалися. Цього вимагала специфіка роботи. Є. М. Варламов згадував: «Ми ставили опори, просочені креозотом. Якщо ти не одягнений, отримаєш опік. У мене був випадок сповзання по опорі, наверх піднявся, але не встиг закріпитися і поїхав вниз. За вимогами техніки безпеки, якщо ти зірвався, потрібно на поясі відкинутися і сповзати, намагатися гальмувати і сповзати. Це так в інструкції написано. В реальності я цю опору обійняв, як «маму рідну», коли зірвався. І я по ній проїхав зверху вниз. Якби я був без роби, зчесав би все» [148, арк. 2]. Інший студент-електрик, В. Нем, також пригадував, як у нього поповзли «кігті», і він ударився об залізобетонний стовп. Після цього декілька днів не міг навіть дивитися на опору: «Підходиш до стовпа, а ноги тремтять. Днів три я не міг лазити по стовпах» [155, арк. 14].

Незважаючи на жорсткість правил були травмування і летальні випадки, особливо під час виконання заборонених робіт в охоронній зоні ліній електропередач. Зокрема, нещасний випадок трапився в східному «кущовому» загоні в радгоспі «Зоря» Шевченківського району, де студенти М. Хорольський та І. Коган отримали опіки І ступеня. А студент ХАДІ П. Горбаньов загинув в Тюменській області від ураження електрострумом під час роботи на незаземленому бетонозмішувачі [18, арк. 4].

Головною причиною таких випадків було недотримання правил безпеки. Іноді їх спричиняло недбальство керівників та допуск до роботи студентів в особливих умовах, без попередньої перевірки стану об'єкта, як у випадку, про який згадував боєць загону «Заполяр'я» В. Запашний: «У першу неділю серпня 1970 року керівництво тресту «Уралелектробуд» доставило весь наш загін на «уралах» на річку Об. Там, на вантажному катері, у трюмі, ми розмістилися й попрямували вниз по річці. Через півтори години ходу перед нами постали два залізні велетні по 186 метрів заввишки, які стояли на відстані 2 км один від одного. Це були дві опори ЛЕП-500, найбільші в СРСР, а можливо, і в світі. ЛЕП-500 – не проста лінія <...> Хлопці з бригади «Верхолази» почали підніматися по сходах усередині опори. Коли піднялися вже на 100 м, генеральний директор тресту Н. І. Доровських пригадав, що студенти піднімаються до відмітки 140 метрів. А там сходи були лише прихоплені зваркою, але не приварені, а студенти лізли суцільним потоком, і якби обірвалася хоч одна ланка, то знесло б усіх на землю, і могла б утворитися купа металу й людських тіл. По ланцюжку передали команду «стоп», і всі спустилися» [23, с. 205–207].

Багато випадків травмувань траплялися у вихідні та святкові дні. У архівних документах виявлено факти виникнення конфліктних ситуацій з місцевим населенням. Для їх уникнення із членів СБЗ створювалися чергові бригади дружинників на вихідні або святкові дні [43, арк. 87]. Виникали такі конфлікти як через неадекватне ставлення мешканців тих територій, де дислокувався загін, так і через порушення статуту та правил проживання у таборі студентами-бійцями СБЗ. Зокрема, А. М. Гарькавець згадував, що під час виконання робіт у смт. Балаклія та у с. Мартова Харківської області до їхніх дівчат виявляли увагу й не давали спокою «зеки», тому доводилося вирішувати питання «по чоловічому» [246, с. 143]. Іноді ініціаторами таких непорозумінь були самі бійці СБЗ. Приміром, через порушення дисципліни стався конфлікт і різанина на дискотеці, унаслідок чого один студент ХНУ загинув [315, с. 188]. Виникали конфлікти з місцевим населенням і через

поведінку «важких» підлітків, які були прикріплені до загонів [67, арк. 2–3]. Ці хлопці здебільшого не хотіли працювати, порушували дисципліну, сварилися й билися [204, с. 148].

Таким чином, ще однією важливою причиною травмування бійців студентських будівельних загонів, а іноді й летальних випадків, було порушення дисципліни, правил внутрішнього розпорядку, недостатність превентивної роботи з місцевим населенням.

Описаний вище великий і складний комплекс заходів із охорони праці студентів потребував контролю як з боку приймальної організації, так і керівництва СБЗ. Ігнорування та невиконання ТБ призвели до того, що в 1969 році Центральний штаб СБЗ, ЦК ВЛКСМ спільно з низкою союзних міністерств, за погодженням з ЦК галузевих профспілок затвердив Положення про проведення триступеневого контролю з охорони праці в студентських загонах [241, с. 280]. Іншою причиною введення системи триступеневого контролю було те, що у своїй діяльності загони застосовували принцип виробничої самостійності СБЗ, тоді як більшість членів загону не мали достатнього досвіду роботи на виробництві [51, арк. 2].

Мета запровадження такого контролю повністю відповідала вимогам часу, але методи реалізації цього контролю перетворювали процес на зразок звичайного формалізму. Треба було заповнювати величезну купу паперів, проводити безкінечні наради й майже постійно робити приписи та висновки. Обов'язковим при цьому були навчання й інструктаж громадських інспекторів з охорони праці, керівників СБЗ з питань техніки безпеки, виробничої санітарії і засад трудового законодавства. На ділянках роботи встановлювалися обов'язкові чергування членів загону з охорони праці, також обов'язково мали вестися журнали перевірок і пропозицій. Певні завдання перевіряючих і порядок проведення триступеневого контролю визначалися в спеціальному наказі по організації, погодженому з комітетом профспілки і штабом лінійного студентського загону [50, арк. 7].

До системи триступеневого контролю входили щоденний, щотижневий і щомісячний контролю. На кожному рівні проводилися перевірки правильності експлуатації механізмів, електроустановок, дотримання правил охорони праці, допуску студентів на окремі ділянки будмайданчиків тощо. Усі виявлені недоліки й порушення правил ТБ та норм виробничої санітарії заносилися в журнал перевірок та зазначалися заходи й терміни виправлення зауважень. У разі виявлення умов, що могли зашкодити здоров'ю працівників, майстер або командир зобов'язані були призупинити роботи. Щотижневий другий ступінь обов'язково закінчувався загальними зборами, а підсумки перевірки третього ступеня підводилися на спільній нараді, за результатами якої видавався наказ з комплексом заходів щодо усунення недоліків [43, арк. 3–9].

Відразу після запровадження система триступеневого контролю з'явилася Харківському обласному загоні. На кожному об'єкті щодня встановлювали чергування одного з бійців студзагону. З цією метою майстер загону складав графіки щомісячного чергування бійців з техніки безпеки. У кожному загоні велися «Журнали зауважень по триступеневому контролю з охорони праці студентського будівельного загону», у якому чергові з техніки безпеки та громадські інспектори записували виявлені порушення й пропозиції з питань охорони праці і техніки безпеки [51, арк. 278]. Підсумки перевірок кожного ступеня зазвичай підводилися на спільній нараді, видавалися накази з комплексом заходів щодо усунення недоліків [43, арк. 7].

Однак ще раз зауважимо, що заформалізована процедура безкінечного контролю, зборів і писанини заважали студентським будівельним загонам виконувати свої завдання, оскільки забирала багато часу, тому у звітах Харківського обласного штабу зафіксовані факти, які вказують на те, що керівники організацій часто ігнорували й не здійснювали належного контролю за проведенням триступеневого взаємоконтролю з техніки безпеки й промислової санітарії. Крім того, запровадження такої складної процедури контролю абсолютно не вплинуло на якісні зміни ТБ. Як і раніше, майже

щорічно виявлялися грубі порушення, зокрема відсутність санітарних паспортів, а відповідно й необхідних умов проживання у студентських таборах, не проводилася механізація важкої праці тощо [54, арк. 27–29].

Із огляду на це в положенні про студентські загони з 1971 року було передбачено наявність у складі студентського загону громадських інспекторів з охорони праці, які обиралися зі студентів та мали досвід роботи на виробництві або в студентських загонах [16, арк. 7].

Громадські інспектори з охорони праці здійснювали контроль за дотриманням правил і норм охорони праці в загоні та діяли відповідно до Положення про громадського інспектора з охорони праці, затвердженого ВЦРПС. У підготовчий період громадський інспектор проходив спеціальне навчання й атестацію, а потім затверджувався комітетом профспілки навчального закладу. У робочий період діяльність громадського інспектора з охорони праці здійснювалася в тісному контакті з місцевим комітетом профспілки та службою техніки безпеки приймальної організації.

Враховуючи важливість проблеми і збільшення випадків травматизму, Центральний штаб СБЗ вирішив питання дотримання ТБ тримати на контролі з першого дня роботи загонів [81, арк. 109], тому відразу після прибуття на місце, перед допуском до роботи члени загону повинні були пройти загальний вступний інструктаж. Заборонялося допускати до роботи студентів, які не пройшли навчання, вступного інструктажу та інструктажу на робочому місці. Кожен член СБЗ мав пройти навчання щодо безпечних прийомів роботи за тими спеціальностями, на яких він буде задіяний протягом трудового семестру. Усі майбутні учасники будівельних загонів були зобов'язані прослухати 12 годин лекційного матеріалу з ТБ [7, арк. 33].

У Харківському обласному СБЗ навчання велося за визначеними Центральним штабом програмами. Щорічно для планового навчання правилам ТБ і безпечного ведення монтажно-будівельних робіт затверджувався план роботи на підготовчий і робочий період. Відповідно до нього служби з ТБ обласного штабу вже в лютому підбирали інженерів із

техніки безпеки в зональних і районних загонах із аспірантів або інженерів-будівельників чи студентів, які вже мали достатній досвід роботи в СБЗ. На підставі затвердженої Центральним штабом СБЗ програми всі бійці проходили навчання. У всіх навчальних закладах Харкова був затверджений графік навчання особового складу загонів. Для викладання лекційного матеріалу запрошувалися інженери з ТБ комбінатів і трестів, технічні інженери обласного профкому, викладачі ВНЗ і технікумів. Після завершення навчання проводилася атестація всіх бійців СБЗ із відміткою про її результати у відомостях. Бійцям видавалися талони з ТБ, що давали право на виконання будівельних робіт. Тільки після здачі такого іспиту та отримання талона з ТБ бійці зараховувалися до складу загону [241, с. 125]. Приймала цей іспит комісія, що складалася з командира лінійного загону, інженера з ТБ, представника ректорату, комсомольського чи профспілкового комітетів навчального закладу та викладача, який читав курс із охорони праці.

Зазначимо, що у звіті Харківського обласного штабу СБЗ за 1978 рік йшлося про випадки, коли члени комісії були некомпетентними і не знали особливостей техніки безпеки в студентських будівельних загонах. Такі «екзаменатори» ніколи самі не були бійцями СБЗ і не виїжджали на будмайданчики з перевітками [51, арк. 278].

З метою покращення контролю за окремо розробленою програмою відбувалося навчання громадських технічних інспекторів, яким після здачі екзамену видавали посвідчення. У квітні кожного року навчання з техніки безпеки проходили й керівники лінійних штабів. У програмі навчання керівників загонів також передбачалося ознайомлення з формами звітності та положенням про триступеневий контроль. Обласний штаб також організовував навчання технічних інспекторів обласної профспілки. Після завершення їхнього навчання організовувався виїзд на будівельні об'єкти, де наочно демонструвалася методика роботи технічного інспектора на будівництві. Для своєчасної підготовки загонів обласний штаб щороку готував накази та розпорядження з питань техніки безпеки [51, арк. 274–275].

Саме такий, ретельний підхід до питань техніки безпеки забезпечив продуктивне виконання СБЗ завдання і збереження життя та здоров'я недосвідчених і гарячих молодих бійців. 1978 року Харківським обласним штабом на підставі звітів лінійних загонів було проаналізовано порушення правил техніки безпеки, що засвідчило головні чинники цих порушень. Зокрема, робота без спецодягу та індивідуальних засобів захисту зафіксована була у 35, 1%; робота на будівельних машинах без спеціального навчання – у 1,3 %; робота без спецвзуття – у 36 %; робота на об'єктах без проходження інструктажу на робочому місці – у 2,8 %; порушення інструкції перевезення на автотранспорті – у 5,8 %; робота на неполаджених риштуваннях і відмостках – у 16,3 %; відсутність заземлення на будівельних механізмах – у 0,7 %; робота з неналагодженими інструментами – у 2 % [64, арк. 19].

Техніка безпеки ігнорувалася й надалі. Приміром, на будмайданчиках Харківського ПМК-34 на будівництво школи в с. Манченки Харківського району студенти були допущені без проведення вступного інструктажу з ТБ, а інструктаж на робочому місці не проводився взагалі [62, арк. 10]. У БУ «Оздоббуд» тресту «Первомайськжитлобуд» студенти працювали на агрегаті до проходження спеціального навчання та видачі посвідчення [62, арк. 3].

Для ретельного контролю за дотриманням правил ТБ у 1973 році запроваджено «талони безпеки» – документи, які засвідчували дисциплінованість члена загону й дотримання ним техніки безпеки на робочому місці [44, арк. 241]. Талони мали три відривні корінці. Перевіряючі (майстер, представник штабу, технічний інспектор профспілок, громадський інспектор з охорони праці тощо) в разі виявлення порушення стану техніки безпеки в талон бійця й бригадира вносили зауваження та автоматично відривали відповідний корінець. Відірвані корінці здавалися в інженерну службу штабу, яка аналізувала причини порушення техніки безпеки й надавала відповідні рекомендації. Якщо в талон було внесено третє зауваження, бійця зі складу загону виключали. Тому, із запровадженням

талонів з'явився потужний важіль впливу на дотримання дисципліни і правил ТБ в СБЗ [241, с. 128–136].

Постійний аналіз стану травматизму та порушення техніки безпеки давав змогу Харківському обласному штабу вчасно реагувати й уживати заходів для їхнього усунення. Практика роботи зі створення безпечних умов праці й побуту бійців СБЗ, напрацьована роками, забезпечувала визначення найбільш небезпечних ділянок робіт і періоди, коли необхідно було максимально сконцентрувати увагу й контроль на охороні праці.

Аналіз засвідчив, що найбільша кількість порушень за рік припадала на кінець липня – початок серпня [16, арк. 4]. Це пояснювалося тим, що до цього періоду роботи студенти звикали до навколишнього оточення, входили в ритм роботи й до питань ТБ починали ставитися з меншою увагою. Саме тому на цей період представники штабів і керівники господарських організацій, спільно з технічною інспекцією праці, службами ТБ приймальних організацій планували рейди-перевірки умов безпечного ведення робіт.

Аналізуючи зауваження, занесені до талонів з ТБ у 1974 році, можна виокремити категорії тих порушень, які траплялися у СБЗ. Здебільшого, порушення під час виконання земляних робіт були зафіксовані у 19,4 %; порушення під час перевезення студентів – у 17 %; порушення форми одягу та захисту – у 28 %; робота на неполаджених відмостках – у 19,4 %; без права роботи на механізмах – у 5,6 %; порушення трудової дисципліни – у 9 %; висотні роботи без монтажних поясів – у 18 % [51, арк. 278].

Варто також зважати на те, що до звітів потрапляли дані, які було важко приховати. Крім того, незважаючи на постійний контроль, траплялися випадки, коли загони працювали взагалі без талонів безпеки. Вони були відсутні, приміром, у бійців Північно-західного «куща» Харківської області та в бійців загону ХАІ, які працювали на будівництві піонерського табору [43, арк. 136].

Не можемо не погодитися з тим, що особливо важливо було гарантувати безпеку робіт у перші дні після приїзду загону. Саме в цей період відбувався психологічний перехід від вільного студентського життя до суворого дисциплінуючого виробничого ритму СБЗ [247, с.76]. Чітко визначалися й проводилися заходи, які забезпечували в перші дні роботи інформування щодо обгородження й позначення небезпечних зон, перевірку справності машин, механізмів і електроінструменту, призначення відповідальних за безпечне виробництво, наявність застережних плакатів, таблиць, написів.

Окрім того, статистика доводить, що більшість нещасних випадків відбувалися саме в тих ситуаціях, коли все було начебто добре. Звичайний недогляд, накладаючись на інший, теж звичайний, створював небезпечну ситуацію. Немає фактів, які б підтверджували випадки падіння студентів з десятого поверху, а ось падіння з 3-4-метрової стіни, де й обгородження ставити було начебто недоцільно, траплялися. Приміром, під час будівництва піонерського табору у Валківському районі Харківської області боєць СБЗ Л. Табачук впав з риштування, унаслідок чого отримав перелом обох верхніх кінцівок [43, арк. 5].

З метою якісної підготовки об'єктів, на яких мали працювати студенти, з точки зору дотримання техніки безпеки й промсанітарії Харківський обласний штаб СБЗ зобов'язав Постановою №10 від 4 липня 1969 року проведення протягом першого робочого тижня «Тижня безпеки» [60, арк. 31]. За цей тиждень загони мали провести всі інструктажі з техніки безпеки й провести усі заходи щодо гарантування безпечних умов праці та проживання. Усі штаби повинні були в 15-денний термін надати звіт про виконання всіх заходів. Підсумовуючи матеріали звітів, можна визначити комплекс заходів, які проводилися в Харківських будівельних загонах протягом «Тижня безпеки». Насамперед створювалися оперативні групи, в які входили представники ректоратів, парткомів і комітетів комсомолу вищих закладів освіти, технічна інспекція обласного профспілкового

комітету, технічна інспекція будівельних організацій. Оперативні групи проводили перевірки всіх будівельних загонів та об'єктів будівництва, під час яких виявляли різні недоліки та відразу ж вживали заходів щодо їхнього усунення та створення безпечних умов праці [50, арк. 18].

В обласному штабі було прийнято рішення проводити такі «Тижні безпеки» в Харківських СБЗ повторно ще й у серпні. Такий контроль проходив за третім ступенем триступеневого контролю з обов'язковим повторним інструктажем усіх бійців загонів. Щоденно проводили роботу технічні інспектори обласної профспілки. За кожним інспектором був закріплений один із районів області, у якому перебували СБЗ. Технічні інспектори проводили рейди, за результатами яких виносилися приписи, оформлялися акти про притягнення до адміністративної відповідальності. Керівників підприємств, де були виявлені недоліки, заслуховували на Президії ради профспілок [51, арк. 274–275]. Відповідно до інформації про перевірку дотримання триступеневого взаємоконтролю за допущення порушень техніки безпеки тільки в 1974 році в Харківській області керівникам будівельних організацій було виписано 14 приписів, призупинено роботу 16 загонів, 18 командирам лінійних студентських будівельних загонів оголошено догану, 14 лікарям та 9 майстрам було винесено суворе попередження [54, арк. 21–29].

На виробництві згодом звикали до дрібних порушень техніки безпеки. Для того щоб це «природне» накопичення не призвело до нещасного випадку, в СБЗ встановилася традиція призупинення робіт, про яку хотілося б розповісти детальніше. Взагалі роботи могли зупинити тільки за умови виявлення порушення норм і правил охорони праці, здатних спричинити травматизм і захворювання. Але за новою традицією приблизно посередині робочого періоду всі роботи в загонах призупинялися, щоб, так би мовити, зупинитися й озирнутися. Інструкцію про проведення «Тижня безпеки» та «Дня зупинки загонів» затверджено Центральним штабом будівельних загонів ЦК ВЛКСМ від 5 березня 1974 року [241, с. 285].

День призупинення роботи загонів розпочинався з ранкової лінійки. Командир оголошував про призупинення робіт, порядок проведення заходів, видавав бригадам наряди й завдання для усунення виявлених раніше порушень. Проводилися додаткові інструктажі з техніки безпеки, лекції й бесіди про виконання правил дорожнього руху та перевезення людей автотранспортом, заходи безпеки під час купання тощо.

Бригади, що мали усунути порушення з техніки безпеки, встановлювали на об'єктах обгородження, застережні таблички, перевіряли роботу машин і механізмів та після закінчення робіт доповідали командирові про готовність об'єктів до продовження робіт. Закінчувався день підведенням підсумків щодо всіх заходів на загальних зборах за участю представників господарських і профспілкових органів [50, арк. 2].

На підставі узагальнювальних звітів та інших документів, у яких зазначалися типові недоліки й наводилися факти травмування студентів, Харківський обласний штаб СБЗ здійснив класифікацію головних причин отримання травм бійцями СБЗ [60, арк. 28].

По-перше, це допуск бійців СБЗ до робіт без належного проведення інструктажів і курсового навчання з охорони праці; по-друге, використання праці студентів на заборонених, недоговірних видах робіт; по-третє, порушення правил електробезпеки на будмайданчику; четверта причина – недотримання правил під час використання транспортних засобів і п'ята – невиконання будівельних норм і правил під час проведення земляних робіт.

Окрім цього варто до цього переліку додати ще декілька, на наш погляд, важливих причин травмування студентів.

По-перше, потрібно зазначити, що в деяких ВНЗ, приміром у ХІРЕ, приймалися рішення комітету комсомолу про те, що кожен студент повинен обов'язково стати бійцем СБЗ. Отже, порушувався принцип добровільності й зацікавленості в результативності роботи та дотримання розпорядку робіт, режиму дня та техніки безпеки [315, с. 229]. Аналіз показав, що досягти контрольних цифр за наявного контингенту студентів, вільних від

навчального процесу, було нереально, а спроба виконати ці вимоги призводила до серйозних порушень та позбавлення значної кількості студентів навіть мінімальної відпустки протягом багатьох років [247, с.77].

По-друге, для виконання планових показників до участі в будзагонах залучалася молодь, яка не мала особистого досвіду, достатньої підготовки й знань. Уже в 1968 р. більше половини учасників трудового семестру (58,7 %) становили учні профтехучилищ та студенти перших курсів ВНЗ [43, арк. 19]. Усні історії також підтверджують той факт, що до роботи з інструментами допускалися будзагонівці без спеціальних навичок. Зокрема В. М. Гаряжа підкреслював, що «інструментів було дуже мало, техніка в дуже поганому стані, а молоді хлопці і так цим всім погано володіли, тому часто траплялися ситуації, які призводили до травмувань» [150, арк. 6]. Отже, залучення недосвідченої молоді стало ще однією причиною їхнього травмування.

Звіти КРУ дають змогу виокремити третю, досить істотну причину, наслідком якої було травмування студентів під час роботи – видача посвідчень без проведення відповідного навчання за хабарі. Як наслідок, молодь не мала елементарних навичок майбутньої роботи. Зокрема, викладач Харківського будівельного технікуму, командир будівельного загону «Моноліт» Б. Дубешко брав хабарі з 10 бійців загону під виглядом оплати їх посвідчень про присвоєння кваліфікації. Гроші в сумі 100 карбованців були повернуті учням, а Б. Дубешка було звільнено з роботи [36, арк. 27].

Існувала ще одна, четверта, і досить вагома причина порушення техніки безпеки – це постійна перевтома та виснаженість бійців СБЗ. На перших етапах перевтома виникала через бажання молоді якомога краще виконати визначені завдання, а окрім того, облаштувати свій табір, допомогти виконати інші роботи, приміром, щодо збирання врожаю, адже не вистачало робочих рук. В. Клепиков згадував, що члени загону не рахувалися з часом і втомою. Пропрацювавши на будівництві 10–12 годин на добу, могли вийти в нічну зміну, щоб допомогти зберегти врожай» [353, с. 91].

Але й пізніше, з появою планового підходу, продовжувалася робота на виснаження. Багато студентів, які працювали в різних місцях СРСР, зазначають, що за два місяці роботи вони мали тільки два-три вихідні: День будівельника в серпні та два дні негоди зі зливами [150, арк. 7]. В. Рудаков, командир студентського будівельного загону ХПКБ, який будував в Улан-Баторі дитячо-молодіжний парк «Дружба», згадував: «Будувати було нелегко: працювати доводилось по шістнадцять годин на добу, без вихідних і дуже часто під зливою, а ще все ускладнювалося інженерно-геологічними умовами – ґрунтові води, пливуні, на глибині 50-60 см вічномерзлий ґрунт, складність архітектури, відсутність будівельних матеріалів і механізмів, несприятливі атмосферні умови...» [292]. Тому поверталися студенти з роботи дуже стомленими. «Навіть місцеві дивувалися, як ми витримували такий графік», зауважував М. Тарасенко, пізніше з 1994 р. по 2018 р. декан енергомашинобудівельного факультету НТУ «ХПІ» [324, с. 301].

У 1968 році було проведено соціологічне опитування щодо факторів, які впливали на стан здоров'я бійців СБЗ. Більшість вказували на той факт, що протягом 2 місяців роботи на цілині вони мали не більше 2–5 днів відпочинку. До того ж кожен студент працював не менше 11-13 годин на добу, що було неприпустимо, враховуючи середній вік опитаних – 20 років і те, що з 334 студентів 205 (61,5 %) скаржилися, що втома наставала після 7-8 годин роботи [313, с. 88–89].

Ненормоване завищення тривалості робочого часу, недостатня кількість вихідних, мінімум часу для повноцінного сну, робота в незвичних гідрометеорологічних умовах, нерівномірний розподіл фізичного навантаження позначалися на фізичному стані студентів після закінчення сезону роботи. Здебільшого втома виявлялася в зниженні працездатності у 50,9 % студентів і рівня уваги у 22,4 %, що й призводило до постійного травмування на виробництві і в побуті [247, с.78].

Наші дослідження дають змогу виокремити п'яту, додаткову причину порушення техніки безпеки та збільшення випадків травматизму. Проблема

техніки безпеки в СБЗ ускладнилася з появою при кожному СБЗ таборів-супутників із малолітніми та важковиховуваними дітьми.

У 1962 році з'явився перший такий піонерський табір – «Супутник». Співвідношення учнів і студентів у СБЗ щороку збільшувалося, приміром, у 1974 році по Харківській області їх було 9,2 %, тоді як загальна кількість бійців до 18 років збільшилася до 5 873 осіб і становила 34,2 % . Улітку 1983 року таких таборів діяло вже понад три тисячі [25, арк. 20].

Цікаво зазначити, що відповідно до Постанови бюро Харківського обласного штабу СБЗ «Про залучення неповнолітніх підлітків, які перебувають на обліку в дитячій кімнаті міліції, до участі в суспільно-корисній праці у складі СБЗ влітку 1977 року», кожен ВНЗ повинен був зазначити певну кількість підлітків, яких він планував прийняти до СБЗ, враховуючи усі свої ресурси для відповідної роботи з ними, але в додатку до цього документа вказувалася інша чисельність підлітків, яких потрібно було залучити до роботи в загоні. Майже кожен другий загін приймав вдвічі більше неповнолітніх важких підлітків. 1977 року за СБЗ було закріплено 397 підлітків, а виїхало в складі загонів 480 [60, арк. 2]. Протягом 1970-х рр. учнівська молодь ударно працювала на найважливіших будівництвах країни. У документах наголошувалося на важливості такої форми виховання, а сучасні дослідники цієї проблеми зазначають, що така форма перевиховання мала здебільшого позитивні наслідки [31, арк. 34]. Приміром, у складі СБЗ Харківського юридичного інституту перебувало понад 400 підлітків, 140 із них за результатами «третього трудового семестру» були зняті з обліку в органах внутрішніх справ [353, с. 41].

Однак зі спогадів учасників СБЗ зрозуміло, що насамперед через неадекватну поведінку таких підлітків у загонах з'являлися проблеми, оскільки «вони не хотіли працювати та дотримуватися статуту й розпорядку, постійно конфліктували з місцевим населенням» [200].

Як працювали діти-порушники, чудово описує учасниця СБЗ Н. Зелінська: «Щороку бере загін на виховання підлітків з дитячих кімнат

міліції. Бесід не проводять – просто ставлять на об'єкт до кращих бійців. Хочеш готувати розчин, як Женя Міхальов, або викладати кути, як Саша Фіснер, – працюй. Не виходить – допоможемо, а не хочеш – примусимо» [139]. Траплялися й трагедії. Зокрема, у студентському будівельному загоні ХІРЕ «Фотон», який працював у Холм-Жирковському районі Смоленщини, стався нещасний випадок, унаслідок якого загинув школяр М. І. Сергієнко [315, с. 239]. Отже, залучення до будівельних робіт неповнолітньої молоді, кількість якої щороку зростала, була ще однією причиною травматизму.

Ще однією причиною, на наш погляд, є активне залучення до СБЗ бійців жіночої статі. Ставлення до участі дівчат на важких фізично роботах було неоднозначним як тоді, так і тепер. З одного боку, дівчата самі вимагали рівних умов та оплати праці з чоловіками, прикладали максимум зусиль та ставали прикладами для наслідування на виробництві. Навіть якщо говорити про такі «жіночі» професії, як кухар, то умови, в яких працювали дівчата, і те навантаження, яке вони витримували, заслуговували на повагу, адже не було створено навіть елементарних умов: потрібно було вставати о четвертій ранку, самим носити воду, із найпростіших продуктів готувати смачні страви та зазвичай ще й розвозити їх по бригадах. Як згадує С. Бондаренко, це спричиняло постійну втому й виснаження [147, арк. 9]. А колишній студент ХПІ Ю. Стеценко працю студенток-кухарів, які готували на 78 осіб і самі щоденно розвозили обіди, вважав такою, що межувала з людськими можливостями [353, с. 109].

Керівників штабів, звісно, цікавило питання дотримання техніки безпеки та створення безпечних умов проживання й праці для дівчат, адже кількість учасників трудового семестру жіночої статі постійно зростала. Так у 1970 р. 29,8% бійців студентських будівельних загонів були жіночої статі [201, с. 38], у 1974 р. їхня чисельність зросла до 43,16 % [24, арк. 7], у 1977р - 49,6% [61, арк. 4], а у 1983 році більше половини учасників СБЗ становили дівчата – 53,2 % [35, арк. 5].

Специфіка організації й діяльності студентських загонів була такою, що щороку в одну й ту саму організацію у складі одного й того самого студентського загону приїжджали нові юнаки й дівчата, і те, що для колишнього складу загону було вже істиною, ставало для нинішнього складу ще не пізнаною, але вкрай необхідною умовою безпеки праці. Тому, накопичувати досвід з техніки безпеки не видавалося можливим.

Отже, головними причинами порушення техніки безпеки були: допуск студентів до робіт без проведення інструктажів і курсового навчання з охорони праці; використання праці учасників загонів на заборонених, не обумовлених у договорі роботах; порушення правил електробезпеки на будмайданчику, недотримання правил техніки безпеки під час використання транспортних засобів, недотримання будівельних норм і правил під час проведення земляних робіт. Ретельний аналіз наявних джерел дає нам змогу зробити висновок про те, що причинами порушення правил техніки безпеки та охорони праці були й інші, вони теж призводили до травматизму: порушення норм промислової санітарії та принципу добровільності формування загонів, зниження рівня уваги через перевтому, залучення дівчат і неповнолітніх дітей до складних і небезпечних будівельних процесів.

Уникнути або запобігти випадкам травматизму можна було не лише шляхом щоденного проведення профілактичної роботи, а й свідомого ставлення до виконання робіт, власної безпеки як пересічними бійцями, так і керівним складом загонів. Однак часто в погоні за заробітком і виконанням плану вони нехтували найелементарнішими вимогами техніки безпеки, що, в підсумку, призводило до травм і навіть летальних випадків.

Незважаючи на формалізм щодо питань техніки безпеки, серйозне ставлення до цього питання керівних органів, створення системи навчання, дотримання правил ТБ, превентивних заходів стосовно порушень і триступеневого контролю уможливили проходження цього періоду молодіжного руху без значних матеріальних і людських втрат.

3.3. Медичне обслуговування студентів

Праця студентів на будівництві постійно супроводжувалася певними ризиками для життя і здоров'я, тому, окрім приділення уваги ТБ, центральний і обласний штаби СБЗ цікавилися й питаннями медичного забезпечення студентів як на етапі їхньої підготовки до участі в будівельних роботах (профілактика захворювань), так і під час надання першої невідкладної допомоги безпосередньо в загонах. Зазначимо, що обов'язкова медична ланка у СБЗ була запроваджена 26 травня 1967 р. Постановою ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про заходи щодо поліпшення організації і підвищення ефективності літніх робіт студентів» [121, с. 87].

Ще до офіційного введення медичної служби у СБЗ студенти Харківського медичного інституту, які з перших днів були активними учасниками будівельних загонів, керувалися неписаним правилом – окрім якісної роботи на будівництві вони надавали невідкладну медичну допомогу бійцям СБЗ на місцях дислокації та місцевому населенню, а також проводити просвітницьку та роз'яснювальну роботу. Відомо, що перші цілинні зағони, окрім участі в будівельних роботах, надали допомогу майже 50 тисячам цілинників та зробили щеплення трьом тисячам дітей [353, с. 63]. Вони врятували не одне життя, оскільки ніхто не залишався байдужим до чужого горя й поспішав на допомогу. Приміром, коли чотирирічного Толю Щипачова уразив електрострум, командир загону С. Недоступ та бригадир А. Поліщук відразу надали йому кваліфіковану допомогу. Хлопчика швидко зарили в яму, щоб електрика вийшла в землю, а потім дві години боролися за його життя і врятували дитину [315, с. 243]. Студенти відповідально ставилися до своєї справи, тому місцеве населення поважало їх і навіть присвоїло почесне звання «Наш доктор».

У 1966 р. зағони Харківського медичного інституту, які працювали в Харківській області, організували виїзну студентську амбулаторію, яка окрім обслуговування бійців будівельних загонів, проводила медогляд і надавала

посильну допомогу населенню Зміївського, Первомайського та Нововодолазького районів. Загалом студенти-медики обстежили 5 100 осіб дорослого населення та 4 750 дітей [315, с. 254].

Тоді ж у Тюменській області лікар СБЗ А. Поліщук – випускник лікувального факультету, працював як хірург районної лікарні та провів за час трудового семестру 19 великих і малих операцій [353, с. 63].

Отже, упровадження у 1967 році обов'язкового медичного обслуговування СБЗ стало закономірним наслідком тієї системної роботи, яку проводили студенти-медики – бійці СБЗ. Відразу після прийняття відповідної Постанови 68 лікарів–випускників Харківського медичного інституту направляються для обслуговування харківських загонів [353, с. 63]. Ними проводилася санітарно-просвітницька робота й серед населення. Це був початок значної роботи як із підвищення безпеки й контролю за станом здоров'я студентів будівельних загонів, так і щодо поліпшення медичного обслуговування населення. Зазвичай на місце дислокації виїжджало двоє медиків (так звана санітарна двійка – сандвійка), один із яких, що мав вищу кваліфікацію, входив до складу штабу лінійного будівельного загону. Переважну більшість медиків становили студенти та аспіранти медичних ВНЗ, однак за згодою головного лікаря районного (зонального) загону, який відповідав за формування цієї частини контингенту будзагону, обов'язки лікаря могла виконувати й інша, підготовлена людина [273, с. 62].

Тільки за перший трудовий семестр 1967 р. лікарі СБЗ обстежили в стаціонарі 12 500 хворих, 50 586 хворим була надана невідкладна й амбулаторна допомога, прийнято 265 родів, обстежено медико-санітарний стан дошкільних закладів і шкіл, налагоджено контроль за якістю 149 джерел питної води [44, с. 14].

Аналогічну роботу медичні служби проводили постійно, у різних місцевостях. Якщо загалом аналізувати зведення по СРСР, то за другу половину 1970-х рр. було створено 2 190 медичних загонів, які надали допомогу понад 6,3 млн осіб, з них – близько 0,5 млн дітей [343, с. 210].

Як приклад, можна відзначити роботу лікарки СБЗ ХПІ «Славутич» О. Миколаєнко, яка у 1980 р. постійно надавала медичну допомогу мешканцям радгоспу «Травневий» Карасуського району Кустанайської області під час амбулаторного прийому в ФАПі [315, с. 370].

Учасники СБЗ у своїх спогадах відзначають особливу роль лікаря в загоні. Медичне обслуговування розпочиналося ще з підготовчого періоду, коли студенти, які планували стати членами СБЗ, проходили медогляди та робили обов'язкові щеплення проти черевного тифу, малярії, правця [44, арк. 5]. Лікар повинен був контролювати цей процес, а в разі серйозної травми, зараження або смерті бійця загону, який був допущений до роботи без медичної довідки, лікар загону та його командир несли кримінальну відповідальність [324, с. 62].

Для уникнення причин захворюваності лікар загону повинен був готувати загін і місце дислокації заздалегідь, тобто ця робота тривала постійно. У лютому в Харківському обласному загоні проводилися профогляди й щеплення, у березні – перевірялися списки допущених і т. д. [79, арк. 62]. Незважаючи на те, що стати «бійцем» СБЗ можна було лише після позитивних результатів медичного огляду, перевірки встановлювали, що не всі щеплення проводилися. Це дійсно було небезпечно, оскільки в малоосвоєних районах спостерігалися несприятливі епідеміологічні умови стосовно виникнення інфекційних захворювань [43, арк. 141]. Для Західного Сибіру, наприклад, характерною була підвищена вологість повітря, різкі перепади температури, траплялися випадки кліщового енцефаліту, тому в цій місцевості в загонах переважали хвороби простудного характеру (катари верхніх дихальних шляхів, ангіни, бронхіти – 63 %). На другому місці були хірургічні захворювання – 30 % (фурункули, карбункули тощо), а також травматизм м'яких тканин (71 % від загальної кількості травм) [255, с. 99].

Несприятливими були й кліматичні умови Казахстану, де характерними були різкі перепади температури вночі й удень, особливо було складно під час пилових бур. Студенти страждали від перегрівання й

сонячних ударів. М. Тарасенко, колишній студент Харківського фармацевтичного інституту, пригадував, що літо 1973 р. видалося в Середній Азії аномально спекотним. За майже два місяці їхнього перебування температура навіть у тіні не опускалася нижче 42 °С. «Нас рятував тільки зрошувальний канал, який протікав в півсотні метрів від будівництва. У стіні очерету прорубали хід і кожен перерву ходили купатися. Спочатку роздягалися, а потім стали купатися в чому працювали, і це рятувало нас від перегріву й сонячних ударів» [315, с. 384].

Професор НТУ «ХП» М. Тарасенко зазначив, що крім спеки та відсутності питної води, небезпечними для студентів виявилися не лише павуки, зокрема каракурти, скорпіони, фаланги, а також змії – ефа, гюрза або кобра, а й комарі. «Були хлопці, які серйозно постраждали від укусів комарів, а не повзучих. Тоді вперше ми почули слово піндінка, або піндінний комар. З тридцяти двох бійців нашого факультетського загону шестеро отримали укуси піндінних комарів. Хвороба дуже загадкова. Інкубаційний період триває від одного до шести місяців, а іноді й більше. Виявляється на тілі у вигляді виразки, а на початку нагадує зародки фурункула. Особливо небезпечні укуси на обличчі й вухах, тому що в процесі розвитку виразки руйнується хрящова тканина носа й вух. Лікування, як і саме захворювання, триває зазвичай три-шість місяців, а на місці укусів залишаються глибокі жорсткі рубці, гірші, ніж від віспи. Протиотрути не було. У хлопців виразки були на руках, спині, шиї і з'явилися тільки в кінці вересня. Більше місяця виразки лікували як фурункули і тільки в листопаді з'ясували причину захворювання» [324, с. 124].

Не всі студенти витримували такі умови й надзвичайні фізичні навантаження. Особливо це стосувалося тих, у кого були хронічні хвороби, які загострювалися в несприятливих обставинах. У звітах зафіксовані випадки, коли студенти були змушені залишити СБЗ за станом здоров'я [51, арк. 224]. Влітку 1968 р. у Казахстані було проведено вибіркове опитування 334 бійців СБЗ. Анкетування засвідчило досить високий

показник захворюваності. За весь сезон ті чи інші захворювання спостерігалися у 17,9+/-2,9 випадків на кожен сотню обстежених. Окрім того, усі хворі визнали якість медичного обслуговування задовільною [278, с. 89–90].

Ще складніше було працювати загону, який виконував роботи в передгір'ї Паміру на станції Ташрабад Чаршангінського району Чарджоуської області в Туркменії. Селище розташовувалося в прикордонній із Афганістаном зоні. Студентам ХПІ надзвичайно важко було адаптуватися до умов роботи при температурі 45–50 °С в тіні. На сонці температура піску сягала 65–70 °С [324, с. 196].

У якій би місцевості не працювали студенти, дуже небезпечними для них виявлялися криваві мозолі, які у багатьох з'явилися на другий-третій день роботи. «У хлопців протягом перших днів не руки були, а «місиво» – ось так працювали, заробити хотіли», – пригадувала С. Бондаренко. Спека, бруд, піт сприяли потраплянню інфекції в найменшу ранку, особливо на долонях. На місці зірваних пухирів могли з'явитися гнійники, що закінчувалося операцією. Були випадки, коли після вже повторної операції студенти поверталися додому, бо так і не змогли повністю відновити свій стан здоров'я [147, с. 6].

За статистичними даними, з 1 липня по 1 вересня 1968 року із 5 744 бійців СБЗ загальна кількість хворих становила 190. Серед них на першому місці були захворювання дихальної системи (60 %) та травми (40 %) [43, арк. 144]. Надалі спостерігалось зростання кількості захворювань, а серед основних значну частину становили також гнійні виразки, які виникали через неналежні умови проживання в наметових містечках та відсутність змінного сухого одягу або окремих приміщень для сушіння одягу [79, арк. 9].

Крім перелічених захворювань, на будівництві, як зазначалося в попередньому підпункті, студенти отримували різноманітні травми, які призводили до втрати працездатності й навіть смерті, тому всі загони, які від'їжджали на місця дислокації, забезпечувалися аптечками з розрахунку

1 карб на людину. Пізніше вони поповнювалися коштом будівельних організацій. У перелік обов'язкових медикаментів входило близько 60 препаратів та медичних інструментів [43, арк. 142]. Під час комплектування аптечок, звичайно, враховували місце майбутньої дислокації загону.

Медична служба також контролювала створення належних санітарно-гігієнічних норм праці та проживання, дотримання якісного харчування й питного режиму [44, арк. 12]. Зазначимо, що загалом умови проживання відповідали санітарно-гігієнічним вимогам. Під житло використовувалися приміщення шкіл, гуртожитки, вагончики чи намети. Були в наявності також ліжка, розкладачки та білизна. Однак, фіксувалися випадки, коли студенти змушені були жити в спартанських умовах – у корівниках із дірявим дахом чи бараках, які були побудовані на швидку чи навіть у колишніх бараках. За спогадами В. Долі, барак, у якому жили студенти, «мав земляну підлогу, дах із чортополоху, звідки постійно вилазили миші. У ліжках були клопи, а волосся атакували воші» [152, арк. 8]. Іноді під житла пристосовували вагончики, величезні армійські намети, а А. Грабченко пригадував, що коли його загонві не вистачило вагончиків, то вони «за порадою «корінного» цілинника з візків, на яких транспортувався хедер причіпного комбайна, спорудили щось подібне до величезного чума (або цирку «Шапіто»). Як покрівельний матеріал використовували старі полотна з хедера, шматки руберойду, очерет, траву. Усі тридцять бійців розміщувалися у цьому наметі. Там ми жили до похолодання» [186].

Традиційним студентським житлом завжди були намети, особливо коли молодь зводила нові поселення з нуля. Приміром, радгосп «Майський» Кустанайської області спочатку був саме «наметовим проспектом» [204].

Небезпечними для здоров'я у виїзних загонах були погане харчування та відсутність якісної питної води. Фізичний стан бійців СБЗ обумовлювався їхнім раціоном. Перші цілинники пригадують, що харчування зазвичай було неповноцінним, особливо не вистачало овочів та м'яса. У 1956 р., приміром, на воротах їдальні фарбою було написано таке меню: «На перше – вода з

макаронами, на друге – макарони без води, на третє – вода без макаронів» [152, арк. 3]. В. Зубарь, боєць СБЗ ХПІ, також пригадує, що спочатку на цілині не було жодних овочів, крім сухої картоплі, капусти й буряка. М'ясо також було відсутнє в раціоні. Навіть круп було недостатньо. Відсутність вітамінів відразу ж позначалася на бійцях – починався авітаміноз, фурункульоз. Лікарка загону М. Севрук змушувала всіх вживати часник, який знайшли на базарі за 200 км. Згодом проблему з доставкою свіжих овочів і м'яса було вирішено [324, с. 101]. Надалі студенти самі турбувалися про повноцінність свого харчування, тому на столах постійно була навіть свіжа риба і ягоди [147, арк. 5].

Стосовно Півночі, то туди продукти завозили здебільшого приймальні організації. Незважаючи на те що продукти були одноманітні, «ми справлялися – і борщі варили, і супи смачні, і молочні супи. Усе було сухе: картопля, цибуля, морква. Був ячний порошок, були сухофрукти, тушонка...» [147, арк. 6].

Приготування й якість їжі також контролювалася лікарями загонів. У деяких загонах медпрацівницям доводилося працювати кухарками, як, приміром, О. Миколаєнко. Це була досить важка праця: двом дівчатам необхідно було забезпечити чотириразове харчування 36 молодих і сильних чоловіків протягом двох місяців, перебуваючи на ногах з 5 години ранку до глибокої ночі. А іноді доводилося лягати спати далеко за північ [315, с. 370].

Лікарі також повинні були оглядати продукти, контролювати роботу місць приготування їжі. У великих загонах оформлялися медичні куточки з різноманітною інформацією про здоровий спосіб життя. Особливо лікарі слідкували за чистотою посуду. Для його миття використовували три відра й гірчицю, оскільки інших засобів не було. В одному відрі змивали з тарілок жир, в іншому уже його мили з гірчицею, а в третьому – полоскали. Посуд категорично заборонялося витирати [147, арк. 6].

Незважаючи на контроль лікарів, шлунково-кишкові хвороби й дизентерія були найбільш розповсюдженими. Винахідливість студентів

стосовно свого забезпечення була вражаючою. Ось як, приміром, описує пошук придатної для вживання води боєць студзагону ХПІ В. Зубарь (1958 р.): «...способом підриву робили величезний копань, куди взимку набивався сніг. Літом цей резервуар із водою обгороджували колючим дротом. У пристосованих бензовозах воду доставляли до загонів, де за допомогою хлорного вапна робили з неї придатну до вживання» [353, с. 96].

Дисфункція кишківника виникала практично в усіх студентів, які виїжджали на цілинні землі через якість води, їжі та здебільшого у зв'язку з акліматизацією. І лише від компетентності студентів-лікарів залежало, продовжить загін роботу чи припинить її через оголошення карантину.

На підставі зазначеного вище можна зрозуміти, наскільки важливою для студентів СБЗ була організація медичного забезпечення. Однак, окрім перших успішних кроків, спостерігалися й недоліки та труднощі, особливо щодо кадрового забезпечення медичних служб [43, арк. 140].

Як уже зазначалося, загони, які дислокувалися в Харківській області, були розділені на чотири «кущі». Головні лікарі «кущових» штабів мали формуватися зі студентів старших курсів медичних закладів. З огляду на те що зазвичай будівельні загони не були забезпечені студентами-медиками, роботу медслужби безпосередньо в загонах було вирішено довірити санінструкторам, які призначалися з бійців загонів. З ними на місцях проводили заняття з питань надання першої медичної допомоги.

Санінструкторів готували в підготовчий період, але майже завжди цей процес продовжувався і після виїзду загонів на роботу. Санінструктори призначалися з розрахунку 1-2 особи на загін залежно від кількості «бійців». Зрозуміло, що вони не могли забезпечити належну медичну профілактику й надати кваліфіковану медичну допомогу.

Головні лікарі «кущових» штабів теж, відповідно, не могли забезпечити необхідний контроль за підготуванням медичного обслуговування загонів, тому необхідно було в підготовчий період залучати інші організації для перевірки санітарних умов побуту, в яких мали

перебувати бійці, та для виконання санепідемічних профілактичних заходів. Активно залучалися медичні установи, які розміщувалися на місцях дислокації, та санепідемслужби. Зокрема, у 1968 році з обласної санепідемстанції в обласний штаб був направлений санітарний лікар Ю. Куцевич. За його пропозицією були складені перші тимчасові санітарні правила для студентських будівельних загонів [43, арк. 142].

Дещо поліпшилася ситуація з кадровим забезпеченням, коли для кращого контролю за санітарним станом в загонах вирішено було залучити студентів старших курсів Харківського медінституту, вони мали проходити практику в районах, де перебували СБЗ. Активну участь у формуванні студентських загонів і організації медичного обслуговування загонів СБЗ брали студенти Харківського медичного інституту М. Гордий, В. Макаренко та П. Пьянов, які пізніше обіймали посаду головного лікаря Харківського обласного студентського загону [353, с. 63]. Питання підготовки кадрів медичних працівників було складним, і Харківський медичний інститут взяв активну участь у їхній підготовці разом із комітетом комсомолу, студентською амбулаторією та науковим товариством. Результати цієї роботи були схвалені у 1968 році на Всесоюзній конференції у м. Томську. Лікари загонів ХМІ отримали звання «Кращий лікар СБЗ» в Казахстані та «Кращий санпросвіторганізатор» (М. Беденко, М. Вовченко) [353, с. 63].

У 1973 році питання забезпечення медичними кадрами Харківського обласного загону було вирішено. Штаб Харківського СБЗ і комітет комсомолу ХМІ виконали завдання по комплектації кадрами медичної служби зональних штабів до березня цього року. Це дало змогу вчасно направити медичних працівників у вищі навчальні заклади для проведення підготовчих заходів [51, арк. 217]. З цією метою було створено три пересувні бригади лікарів, які відвідували різні ВНЗ згідно з графіком.

Для якісної підготовки загонів обласний штаб створив Медичну раду, в яку входили головні лікарі зональних штабів та кращі лікарі лінійних загонів. З березня 1973 року при ХМІ почала працювати Школа медичного

працівника за програмою, рекомендованою МОЗ і Центральним штабом СБЗ. Лекції читали відомі професори університету Т. Чорна, В. Черненко та інші. Після завершення роботи Школи із лекторів були сформовані три атестаційні комісії, які перевіряли слухачів і надавали право працювати в СБЗ. Із 300 слухачів таке право отримали 280 осіб [51, арк. 271].

15 липня 1973 року бюро Харківського обласного штабу СБЗ прийняло Постанову «Про подальше удосконалення медико-санітарного забезпечення студентських будівельних загонів» [51, арк. 229].

Цією Постановою Харківський обласний штаб зобов'язав провести в області огляд-конкурс серед медичних працівників згідно з розробленим Положенням. Також постановив перший тиждень з дня прибуття загону на місце дислокації вважати «Тижнем санітарного благоустрою», а 29 липня і 19 серпня оголосити Днями здоров'я, що передбачало проведення профілактичних заходів, поглиблені медичні огляди, просвітницькі лекції та бесіди. Із 3 по 8 серпня 1973 року оголошувалося проведення «Тижня здоров'я», який включав санітарно-медичні й профілактичні заходи.

У 1977 році створюються перші спеціалізовані загоны медиків для роботи в літній період в лікарнях. Тоді ж був створений перший жіночий санітарний загін, активними учасниками якого були студентки О. Ніколаєва, А. Татаркіна (ХМІ), З. Огризько (ХПІ), С. Мелеха (ХІК) [315, с. 50].

Унаслідок проведених заходів стан захворюваності в СБЗ помітно знизився. У 1979 році, приміром, було досягнуто зменшення захворюваності серед бійців на 11 % порівняно з попередніми роками [69, арк. 3]. Усе це яскраво ілюструють зведені таблиці порушень по загонах, кількісні звіти про недотримання санітарно-медичних вимог подані в додатку (Додаток 3).

Різноманітні документи приголошують фактами недотримання санітарно-гігієнічних та медичних вимог щодо умов праці й проживання студентів та засвідчують надзвичайно велику роль у збереженні здоров'я бійців СБЗ саме студентів-лікарів. Робота медиків неодноразово відзначалася державними нагородами. Приміром, у 1964 році загін ХМІ (командир

С. Недоступ) було нагороджено медаллю «За освоєння цілинних земель», а сам Інститут – почесним знаком ЦК ВЛКСМ України та Почесним Червоним Прапором Харківського обкому комсомолу [353, с. 63]. Отримували державні нагороди й окремі студенти-медики, зокрема А. Поліщук [353, с. 112].

Отже, питанням медичного забезпечення студентів приділялася значна увага як на етапі підготовки СБЗ до будівельних робіт, так і безпосередньо в загонах. Запровадження у 1967 р. обов'язкового медичного обслуговування стало закономірним наслідком тієї системної роботи, яку проводили студенти-медики. Медичні огляди та вакцинація студентів перед відрядженням на будівельні роботи, надання їм першої медичної допомоги стали головними умовами збереження життя та здоров'я бійців СБЗ, ефективності використання їхньої праці. Студенти-лікарі допомогли налагодити контроль за вирішенням житлово-побутових питань, вирішували проблему забезпечення водою та якісним харчуванням бійців студентських загонів. Крім того, вони постійно надавали медичну допомогу місцевому населенню, підвищували рівень медичної культури, особливо у віддалених селах, та сприяли зменшенню рівня захворюваності.

Висновки до третього розділу

До початку 1960-х роів відповідальність за умови проживання студентів та готовність об'єкту для роботи СБЗ несли керівники приймаючих організацій. Фактично недоліки не фіксувалися і молодь жила в жахливих умовах і працювала на важких і небезпечних роботах. Профілактичні заходи, підготовка до виїзду загону не здійснювалися. Не проводилися щеплення, профогляди та і медичної кваліфікованої допомоги студентам під час виробничого періоду не надавали. Кількість захворювань, випадків травматизму не фіксувалася. З середини 1960-х років була створена система медичного обслуговування студентів, яка передбачала превентивні заходи в підготовчий період і якісне медичне обслуговування під час

виробничого процесу. Створюються і відповідні органи контролю за дотриманням техніки безпеки. Але формалізм, «окозамилування» іноді приносило більше шкоди ніж відсутність таких заходів.

Проводилося професійне навчання, яке сприяло покращенню умінь, навиків та підвищувало майстерність студентів. Навчання організовувалося з урахуванням майбутньої спеціальності, що сприяло певній спеціалізації «бійців» у загонах. Проте, скорочений курс підготовки, хабарництво за посвідчення замість проходження навчання та інші факти, які приховувалися не сприяли якісній підготовці студентів. Залучення студентів до роботи у всіх галузях народного господарства спонукало до утворення спеціалізованих загонів небудівельного профілю. В таких загонах зростала кількість жінок, які через упереджене ставлення не завжди мали можливість потрапити до СБЗ. Учасниками будзагонів були і малолітні діти, яких залучали з метою перевиховання, як важких підлітків.

Причинами травмувань, калітств, летальних випадків у першому періоді, в основному, були неорганізованість та відсутність елементарних профілактичних заходів. У 1970 рр. формалізм, бюрократизм, хабарництво при складанні іспитів з ТБ, допуск студентів до робіт без належного проведення інструктажів і використання їхньої праці на заборонених роботах, порушення правил електробезпеки та перевезення і надалі наносили шкоду життю і здоров'ю молоді. Дослідження документів, в тому числі і розсекречених, дає можливість виявити, що причинами порушень техніки безпеки також були недотримання норм промислової санітарії та принципу добровільності формування загонів, зниження рівня уваги через перевагому, залучення дівчат і неповнолітніх дітей до складних і небезпечних будівельних процесів.

РОЗДІЛ 4

ВИРОБНИЧА ДІЯЛЬНІСТЬ: ДОСЯГНЕННЯ ТА ПРОРАХУНКИ

4.1. Особливості організації праці та проведення договірної кампанії

Запровадження «третього трудового семестру» – організованої праці студентів і учнівської молоді ознаменувало початок нового етапу в розвитку форм участі студентів у суспільно-корисній праці. Як відзначав Ю. Каганов, після XX з'їзду КППС у ВНЗ Української РСР магістральною стає ідея трудового виховання й суспільно-корисної праці [212, с. 116]. Зокрема, після прийняття Верховною Радою СРСР у 1958 р. Закону «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про подальший розвиток системи народної освіти в СРСР» традиційною стає праця студентів у літній період на збиранні врожаю в районах цілинних і перелогових земель, у колгоспах і радгоспах. Під час навчання студенти були зобов'язані брати участь у спорудженні великих промислових об'єктів, у житловому будівництві. Руками студентів будувалися будівлі навчальних закладів, гуртожитки, їдальні [212, с. 116].

Перші будівельні загони формувалися пришвидшеними темпами, навіть, дещо спонтанно, тому закономірним було й те, що в більшості випадків ніяких особливих підготовчих організаційних заходів щодо прийому й створення умов для проживання і праці студентів не проводилося. Усі ці прорахунки обговорювалися на комсомольських зборах. Приміром, у ХІІІ головним недоліком організації цілинних загонів уважалася «квапливість, яка призводить до ляпів» [345]. У результаті не вдалося підібрати відповідних людей, не була підготовлена база і як наслідок – «повне розчарування студентів» [88, арк. 48; 87, арк. 8, 19].

Інші учасники перших загонів зазначали, що головним завданням було збирання врожаю на цілині і тому вони не звертали уваги на недоліки, а точніше, на відсутність елементарних умов проживання й праці. В. Плехін

пригадував: «Ми не шкодували себе. Працювали не з-під палиці... Ніхто не рахувався ні з часом, ні з умовами праці» [347].

Сьогодні дуже важко навіть уявити, що на цілині, приміром, іноді відсутні були навіть бараки, тому спати студентам доводилося в степу. «А клімат Казахстану доволі суворий. У червні вдень спека досягає 50° – пригадував М. Бабюк, – вітер, що обпалює обличчя, а в кінці серпня починаються заморозки. Техніка, яка повинна була забезпечити механізацію праці, майже вся була зламана й доводилося все робити вручну та лагодити механізми підручними засобами» [246, с. 147].

Не менші труднощі очікували на студентів і на Тюменській землі. Бійці загону «Північний» підкреслювали, що це надзвичайно суворий край – тайга, болота... Геологи, буровики, в прямому сенсі слова, «продиралися» крізь тайгу, мокли й мерзли, та все ж таки йшли до своєї мети [271, с. 93].

Прикладів відсутності елементарних умов у сурових кліматичних умовах можна навести багато, усі вони свідчать про певну стратегію керівних органів – не витратити великих ресурсів на тимчасові табори й бараки, а надавати перевагу будівництву житлово-культурних масивів і створенню інфраструктури на цих територіях. Саме тому одночасно зі створенням перших студентських трудових об'єднань сільськогосподарського призначення виникла необхідність виконувати будівельні роботи.

Студентські будівельні загони якісно відрізнялися від інших форм об'єднання молоді, що створювалися для виконання сільськогосподарських робіт. Це насамперед, стосувалося питань організації взаємодії студентських об'єднань з виробничими організаціями, що регламентувалися договорами між роботодавцями та студентськими будівельними загонами.

Результативність трудового семестру залежала, передусім, від якісно організованої договірної кампанії. До 1967 року в організації роботи студентських будівельних загонів прямих договорів, які б чітко визначали обов'язки й повноваження кожної зі сторін, не було. Постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 26 травня 1967 р. «Про заходи щодо поліпшення

організації та підвищення ефективності літніх робіт студентів» [124, с. 190–194], встановила порядок визначення будівельних об'єктів і контингенту студентів, які відряджувалися на ці об'єкти, порядок оплати праці, проїзду до місця роботи й назад. Роботу загонів стали проводити на підставі укладення господарських договорів, що регламентують зобов'язання студентських загонів і приймальних організацій [196, с. 9]. Документ, який визначав права та обов'язки для обох сторін, тобто Типовий трудовий договір, на підставі якого кожен студентський загін повинен був укласти із господарською організацією договір на певні види будівельних робіт, був прийнятий Президією ВЦСПС 26 вересня 1967 р. [283, с. 94].

Харківський обласний штаб СБЗ взяв це питання під особливий контроль, створивши Постановою від 25 липня 1968 року Технічну інспекцію [43, арк. 73–74] та доручає Інженерній службі контролювати хід підготовчого етапу, починаючи з березня, та стан укладання договорів ВНЗ та технікумів із будівельними організаціями. До червня цього ж року 15 вищих навчальних закладів та 13 технікумів створили будівельні загони, які, відповідно до дислокації, повинні були працювати в Тюмені (1 971 осіб), на цілині (874 особи) і в Харківській області (5 024 особи) та уклали договори зі 150 організаціями, 22 трестами та 12 міністерствами [43, арк. 5–7].

Типовий договір укладався між двома сторонами. Однією стороною могли бути державні організації (установи), колгоспи, підприємства, державно-кооперативні, громадські організації тощо. Другою – студентські загони в особі республіканського, крайового, обласного штабів СБЗ. Виконувати зобов'язання договору повинні були лінійні загони, представник якого на підставі довіреності республіканського, крайового, обласного штабів, уклав договір. Тобто, лінійні будівельні загони мали свої права і обов'язки, хоч і не були самостійною стороною договору.

Договором передбачалося надання робочої сили для виконання певного обсягу робіт чи послуг відповідно до переліку робіт, проектно-кошторисної документації, чинних карт з дотриманням наявних норм і правил. Сторони

також доходили згоди за низкою питань, що конкретизувалися у відповідних додатках. У них містився перелік об'єктів, етапів робіт, на яких будуть працювати члени СБЗ, з термінами введення в експлуатацію, кошторисною вартістю та обсягом робіт, із чітким розташуванням об'єктів, чисельність звільнених керівних посад в лінійних загонах, обсяги та терміни поставок матеріалів, конструкцій і деталей, необхідних для виконання робіт.

Не завжди можна було передбачити всі нюанси кожного етапу будівництва, дотримання всіх графіків постачання, зміни в погоді і багато іншого. Саме тому вже в процесі виконання договору сторони мали право вносити зміни до його пунктів за згодою обох сторін і підписувати додаткові угоди, що додавалися до договору. Усі зміни й доповнення могли бути включені тільки після їхнього погодження зі штабом відповідного рівня.

Як свідчать архівні документи, багато організацій формально ставилися до виконання Договору, грубо порушувалися пункти щодо створення належних умов проживання та дотримання санітарно-гігієнічних вимог.

Не виконувалися й пункти Договору щодо підготовки до робіт будівельного майданчика та обов'язкового забезпечення СБЗ будматеріалами. Під час III обласного зльоту ударних студентських будівельних загонів Харкова і Харківської області у 1965 році, крім позитивних прикладів роботи СБЗ за межами країни і на об'єктах народного господарства, були зроблені висновки щодо недоліків в організації прийому студентів на місцях дислокації. Було оголошено досить великий список організацій, які виявилися неспроможними належним чином забезпечити загони основними матеріалами протягом двох місяців, тобто в період роботи загонів, тому що на об'єкти навіть не було заплановано постачання будівельних матеріалів. Загони забезпечувалися будматеріалами зі значними затримками, тому багато об'єктів залишилися незавершеними. Як наслідок, було зафіксовано безліч простоїв, про що свідчать складені акти, але приймальні організації не бажали їх підписувати. Отже, нікого не притягнули до відповідальності, а тому ніхто не виплачував компенсацій [42, арк. 11–18].

Факти засвідчують, що такі випадки були непоодинокими. Зокрема, у 1968 році жодна організація не виконала умов договору щодо забезпечення об'єктів будівельними матеріалами на 50 % від загальної потреби до прибуття загонів [46, арк. 8], тому спостерігалися простоювання по 6-7 діб через відсутність фронту робіт, матеріалів, іноді договірні об'єкти передавалися найманим робітникам [43, арк. 7]. Того ж 1968 року пересувна механізована колона (далі – ПМК) тресту «Лозовсільсьбуд» не підготувалася до прийому будзагону й не виконала своїх договірних зобов'язань у частині заготівлі будівельних матеріалів і забезпечення інвентарем та інструментами. Така ситуація склалася на будівництві житла в с. Зачепилівка і смт Кегичівка, на будівництві Близнюківської лісомеліоративної станції, тому обласний штаб змушений був зняти загін із будівництва житла в смт. Кегичівка, зменшити чисельність загону вдвічі в Зачепилівці, а до будівництва Близнюківської лісомеліоративної станції загін зміг приступити тільки в серпні [43, арк. 41].

Щоб покращити ситуацію й забезпечити контроль за станом підготовки до «третього трудового семестру», Харківський обласний штаб у червні 1969 року провів засідання за участі першого секретаря Харківського ОК КПУ Г. Ващенко, на яке були запрошені всі керівники будівельних організацій та керівництво студентства [45, арк. 14]. Під час підготовки до проведення цього засідання командири загонів здійснили рейди в радгоспи й на місця дислокацій і повторно уточнили договірні зобов'язання організацій щодо закріплення об'єктів за загонами. На цей рейд були запрошені і представники телебачення, результати перевірки транслювалися.

Харківський обласний штаб СБЗ з метою наведення порядку, якісної підготовки загонів до роботи в липні-серпні 1969 року та якісної підготовки організацій до прийому студентів затвердив Постанову № 9 від 5 червня 1969 року «Про порядок виїзду СБЗ на місце дислокації» [45, арк. 23–24], якою заборонявся виїзд загонів на місце дислокації без перевірки готовності організації до прийому загону й дозволу районного штабу на виїзд. Виїзд

заборонявся без перевірки ТБ, не можна було без погодження з вищими органами управління самостійно змінювати дислокацію тощо.

Ужиті заходи сприяли покращенню ситуації: більшість організацій, які приймали студентів, дотримувалися умов договору й виконували свої зобов'язання. Під ретельним контролем керівництва області й обласного штабу в 1969 році були укладені договори між організаціями та 174 загонами із 16 ВНЗ та 17 технікумами Харкова, загальна чисельність залучених студентів, що працювали на об'єктах 15 міністерств, 30 підприємств та 106 будівельних організацій, становила 5 790 осіб [46, арк. 24].

Ретельний аналіз договірної кампанії підтверджує наявність недоліків, які перешкоджали студентським будівельним загонам якісно і вчасно виконувати свої завдання. Приміром, незадовільними були підготовка й організація умов до зустрічі будзагонів у тресті «Харківсільбуд». Неоперативна робота тресту призвела до зриву виконання запланованих робіт на об'єктах у с. Берека, куди тільки після приїзду СБЗ були завезені необхідні матеріали, а механізми були розкидані по всьому будівельному майданчику, не змонтовані конструкції тощо. Як результат, частину загону було переведено на об'єкти інших організацій [46, арк. 25].

Оскільки організації виявлялися неготовими до прийому студентів, зокрема «Промбуд-2», «Промбуд-3», «Транспецбуд № 92», ПМК-6 у Краснокутському районі Харківської області та багато інших, то вони в перші дні трудового семестру змушені були використовували бійців будзагонів на різних роботах та на об'єктах, які не були закріплені в договорі, використовувати їх як підсобних або різноробочих. Крім того, загони розбивалися на бригади, у наслідок чого нівелювався сенс СБЗ як єдиного трудового колективу [46, арк. 18].

Із огляду на ці фактори загони простоювали, змінювали дислокацію, не могли працювати на повну силу, тоді як на інших об'єктах будівництва створювався дефіцит робочої сили.

До головних причин, що заважали працювати ефективніше, варто також віднести недбале ставлення керівників будівництва на місцях. Загони здебільшого простоювали тільки через те, що не могли вирішити виробничі питання самостійно, а керівники підприємств лише зрідка з'являлися на будівельних майданчиках і їхня відсутність сповільнювала вирішення елементарних питань [44, арк. 8].

Особливо багато питань виникало щодо виконання умов договорів за пунктом механізації важкої ручної роботи під час проведення електрифікації, оскільки на таких об'єктах, здебільшого, були проведені лише підготовчі роботи. Безпосереднє встановлення стовпів, укладання плит перекриття через відсутність підйомних механізмів проводили вручну.

Негативними наслідками порушення умов договору в усі періоди розвитку СБЗ незалежно від місця дислокації загонів, було простоювання, тобто загони використовувалися неефективно, що призводило до матеріальних збитків. Найгіршим наслідком невиконання умов договорів щодо створення безпечних умов праці були травми, які спричиняли каліцтва й загибель молодих людей. Про один такий випадок, який трапився в Тюмені розповіла у своєму інтерв'ю колишня студентка ХПКБу С. Бондаренко: «Вийшло так: там же вічна мерзлота й піщані ґрунти, а рили комунікації під фундамент синхронного компенсатора. Синхронний компенсатор – це опір ґрунту. Закладаються бетон, метал, бетон, метал – таким чином створюється опір. І під нього підводяться комунікації, тобто ланцюги управління і навантажувальні ланцюги. І риється траншея, як під кабель. Ці траншеї треба було укріплювати: зміцнювати деревом (дошками) – виготовлялася опалубка. Загалом, і він копав, і все це звалилося на нього! Відкопали швидко. Припускають, що не встигли, оскільки спочатку копали не в тому місці. Але там був такий удар по голові, що витягли вже синього» [147, арк. 8].

Наслідки порушень техніки безпеки й випадки травматизму розглянуто у попередньому розділі. Зазначимо лише, що описані вище факти переважно замовчувалися. Ніхто не уявляв масштабів трагедій, які відбувалися на

будмайданчиках. Вражає відповідь С. Бондаренко на питання: «Чи була якась компенсація сім'ї за втрату сина?» Вона відповіла, що стосовно цього випадку не пам'ятає, але коли такі випадки траплялися в інших загонах, то напевно знає, що сім'ї отримували заробітну плату будзагонівців. Отже, можна припустити, що такі випадки були непоодинокими [147, арк. 8].

Таким чином, Типовий договір, який було затверджено у 1967 році, не містив реальних гарантій виконання прийнятих зобов'язань, що призводило до частого порушення його умов з боку приймальної сторони. Ситуацію намагалися виправити пізніше. Зокрема, у 1976 та 1977 роках було внесено низку змін до порядку укладання договорів, які передбачалися «Інструкцією про порядок підписання договорів, реєстрації та обліку студентських загонів» [283, с. 92]. Тому, за невиконання прийнятих зобов'язань передбачалася матеріальна відповідальність [46, арк. 18].

Зокрема, матеріально відповідальним підприємство ставало в разі невиконання забезпечення обсягів і видів робіт, що були прописані в Договорі, обладнанням, інструментами та робочим інвентарем, що спричиняло вимушене припинення робіт. У таких випадках передбачалися певні санкції: виплата членам СБЗ зарплати за вимушене простоювання, у разі вимушеної дислокації загону на інший об'єкт або розформування оплачувався проїзд учасників, а штабу – компенсація в розмірі 1 % від кошторисної вартості [241, с. 234].

Матеріальна відповідальність для студентських будівельних загонів наставала за умови порушення термінів виконання робіт, передбачених у Договорі та в разі завдання збитків членами загону підприємству. У разі недотримання термінів відповідали республіканські (краєві, обласні) штаби студентських будівельних загонів, які змушені були до 1 вересня поточного року оплатити пеню за кожен день відтермінування у розмірі 0,2 % кошторисної документації [241, с. 234–235].

Типовий Договір був у край важливим документом, оскільки відповідно до нього визначався порядок прийому на роботу, тривалість робочого часу та

інші умови праці для учасників СБЗ. Ці вимоги встановлювалися відповідно до законодавства про умови праці тимчасових працівників та службовців. Їхня праця відповідно до законодавства Союзу СРСР і союзних республік про працю регламентувалася правилами, встановленими Указом Президії Верховної Ради СРСР від 24 вересня 1974 року [241, с. 233].

Для підготовки до підписання Договору штаби (обласний, краєвий, республіканський) за місцем майбутньої дислокації відряджали представника загону, щоб передбачити всі можливі проблеми й усунути їх до приїзду загону. Особливу увагу приділяли створенню безпечних умов праці, проживання, харчування та перевезення студентів.

Після підписання договору представник загону був зобов'язаний ознайомити з цим документом секретарів райкому, міськкому комсомолу, на територіях яких буде працювати загін, а також завідувача районної чи міської санстанції та вищого штабу й відповідних господарських структур. Договір набував чинності з моменту його затвердження.

Усі ці заходи спричиняли позитивні наслідки. Щороку Харківський обласний штаб приймав постанови про підготовку і проведення договірної кампанії [67, арк. 12]. З середини 1970-х років була повністю відпрацьована нормативно-правова база СБЗ, і загін виїжджав на роботу тільки після того, як приймальна сторона надавала підписаний і погоджений усіма інстанціями акт готовності до прийому студентського будівельного загону [29, арк. 5].

У 1978 році Республіканський штаб СБЗ ЦК ВЛКСМ України розробив «Методичні матеріали Центрального штабу студентських будівельних загонів ЦК ВЛКСМ з питань діяльності студентських загонів України» [29, арк. 1–51], у яких в окремому розділі було надано рекомендації щодо проведення договірної кампанії. У рекомендаціях чітко прописувалися дії всіх учасників студентського будівельного руху. Провідна роль відводилася комсомольським організаціям, які займалися формуванням загону, партійні і радянські органи контролювали подачу організаціями заявок на студентські будівельні загони, розробляли дислокацію, яку погоджували з ректорами

ВНЗ. На місця дислокацій відряджалися керівники загонів та квартал'єри, для того, щоб разом із керівниками приймальних організацій підготувати умови проживання та праці. Для перевірки готовності до прийому загону створювалися оперативні групи, які виявляли недоліки й після їхнього усунення складали акт перевірки готовності і підписували договір. Усі ці дії мали фіксовані терміни [29, арк. 3].

Важливим було те, що в щорічних звітах штабів різних рівнів обов'язковим став розділ «Оцінка результатів договірної кампанії» [51, арк. 21]. Однак варто зазначити, що наявність відповідних актів і інших документів зазвичай були лише формальними ознаками готовності до прийому загонів [53, арк. 32–34].

У дійсності в різні інстанції від лінійних будівельних загонів постійно надходила інформація, яка свідчила про факти порушення термінів подачі заявок, створення незалежних умов проживання, грубе недотримання техніки безпеки та незабезпечення матеріалами, тобто невиконання умов договорів [35, арк. 7–11; 54, арк. 13–29]. Це спонукало студентів відчайдушно боротися за свої права й вимагати від керівників організацій дотримання умов договору.

Зокрема, приклад підписання незвичайних договорів-зобов'язань. Будівельний загін ХАДІ «Буревісник» у 1979 році працював у Нововодолазькому районі Харківської області на будівництві автомобільної дороги Харків – Сімферополь. Начальник дільниці, виконроб і весь колектив загону взяли незвичайні зобов'язання: «... беремо на себе зобов'язання працювати високопродуктивно за принципом «один за всіх і всі за одного», не залишаючи без уваги жодного випадку порушення правил техніки безпеки, якими вони б не були, і брати участь у змаганні СБЗ на звання «кращий загін з охорони праці» <...> Ми просимо і вимагаємо від начальників дільниць, виконробів і майстрів надавати нам постійну роботу для виконання наших зобов'язань, забезпечувати нас своєчасно матеріалами та інструментами» [353, арк. 38].

Недосконалість системи й відсутність чіткого контролю за виконанням договору стали причиною появи так званих «диких загонів» – явища, яке на сьогодні не достатньо досліджене в сучасній літературі. Замовчування проблеми тільки сприяло розповсюдженню цього негативного явища, хоча спроби звернути увагу на проблему «диких» загонів робилися ще в 1969 році. Зокрема, на обласному зльоті харківських СБЗ (1969 р.) секретар парткому ХДУ ім. О. М. Горького І. Є. Тарапов (згодом – ректор цього Університету) у своїй промові намагався висвітлити це на його переконання, «болюче» питання – існування «так названих диких загонів, сформованих поза комсомолом». Проте, як свідчить стенограма зльоту, Г. Ващенко – перший секретар Харківського обкому КПУ йому відразу заперечив: «У нас немає таких загонів, можливо, вони є в університеті; розберіться з цим!» [44, арк. 6]. На жаль, нам не відомо, чи взагалі робилася спроба розібратися з цим питанням, чи партком ХДУ «забув» про проблему для власного спокою.

Існувала певна відмінність між легальними й «дикими» студентськими будівельними загонами. Легальними СБЗ були ті, які дотримувалися двох принципових позицій. По-перше, загін повинен формуватися тільки зі студентів ВНЗ, технікумів (або осіб, що навчаються в ПТУ). По-друге, договір мав укладатися тільки за дорученням комсомольських органів. Доручення мали право надавати тільки республіканські, крайові чи обласні штаби СБЗ, до чого ж це мав бути комсомольський орган тієї місцевості, де розташовувалася організація, яка укладала договір із будзагоном.

«Дикими» називалися ті загани, які видавали себе за студентські, але не мали доручення на підписання договору або склалися не зі студентів чи не тільки зі студентів і молоді, що навчалася. Головна мета створення таких загонів – заробіток й отримання певних пільг: оплата проїзду загону до місць дислокації й у зворотньому напрямі, з заробітної плати не утримувався подохідний податок, за ними зберігалася стипендія, встановлювалися знижені норми. Такі загани займалися тільки зароблянням грошей, не

проводили ніякої суспільно-політичної пропаганди та брали участь у махінаціях. Однак замість вирішення, цю проблему замовчували.

Про це явище, як і про методи боротьби з ним у 1970-х роках, у архівах Харківської області більше не згадується. І, мабуть, зовсім не тому, що таких фактів не існувало. Навпаки, у матеріалах ЦК ВЛКСМ «Про результати перевірки фінансово-господарської діяльності студентських загонів у 1979 році КРУ» знаходимо підтвердження їх розповсюдження по всьому СРСР.

Зокрема, інструктор Московського міського штабу СБЗ, М. Волинчиков «організував» у Цілиноградській області роботу групи осіб під виглядом будівельного загону та за надану допомогу в оформленні документів намагався отримати гроші від «загону» [70, арк. 4].

Також використовуючи своє службове становище протягом двох років, заступник командира Оренбурзького обласного студентського загону Ю. А. Москвін обманним шляхом оформлював як студентський загін групу осіб на чолі зі своїм братом, випускником МДУ. Тільки у 1979 році цими особами у вигляді незаконно отриманих від держави пільг було вкрадено 5 624 карбованців. Крім того, керівники цього загону намагалися присвоїти значну частину цих коштів. [70, арк. 4].

Починаючи з 1981 року 100 % лінійних загонів Харківської області пройшли ретельну перевірку контрольно-ревізійного управління відповідно до рекомендацій ЦК ВЛКСМ від 28 липня 1981 року. За її результатами до обласного штабу було направлено довідку про фінансово-господарську дисципліну у лінійних загонах, де зазначалися відповідність підписаних договорів Типовому, кількість звільнених посад, зарахування бійців на роботу тощо [73, арк. 3–6].

Республіканський штаб СБЗ України у «Звіті про використання бюджету за 1987 рік» унікав формулювання «дикі» загони, проте зазначав, що були «зараховані сторонні особи в загони Закарпатської, Сумської, Харківської, Хмельницької областей, що призвело до незаконної виплати у вигляді пільг на суму 5 959 крб» [36, арк. 3–4].

Варто також зазначити, що на початку 1980-х років для проведення аналізу роботи СБЗ і умов їхнього прийому в Харківському обласному штабі були розроблені й почали застосовуватися перфокарти, у яких відображалися діяльність загонів у трестах і міністерствах та створення належних умов для прийому СБЗ [72, арк. 3; 29, арк. 4]. На підставі цих перфокарт робилися висновки щодо якості організації праці й умов прийому та доцільності відрядження студентських будівельних загонів у ці організації на наступний рік. У разі наявності порушень в організації не рекомендувалося підписувати з ними договори на наступний рік [72, арк. 3].

Зокрема, у 1968 році організаціям «Харківоблжитлобуд» у наступному році можна було формувати студзагони тільки за умови забезпечення бійців будівельно-монтажними роботами, а не використовувати їх як підсобно-допоміжних робітників [43, арк. 2].

Щодо Укрспоживспілки, то після того, як через неготовність організації забезпечити належні умови праці на будівництві Красноградської РСС загін був розформованим, а Харківський обласний штаб категорично виступив проти формування загонів для Укрспоживспілки [43, арк. 6].

У 1970 році, беручи до уваги важливість будівництва каналу Дніпро – Донбас в Дніпропетровській і Харківській областях, Вуглегорської, Миронівської, Курахівської ГРЕС – у Донецькій, Чорнобильської атомної електростанції – у Київській, чисельність студентських загонів відряджених в організації Міненерго СРСР, було збільшено на 226 осіб і становило 1 246 осіб. І хоча в багатьох організаціях були створені відповідні умови для роботи, через допущені помилки в таких організаціях, як управління Слов'янської, Миронівської ГРЕС, «Донбасенергобуд», які не змогли налагодити роботу СБЗ, підписувати договори з цими організаціями на наступний, 1971 рік Харківський обласний штаб не рекомендував [14, арк. 2].

Таким чином, до кінця 1980-х років система перевірки готовності організацій до прийому СБЗ ускладнилася й значною мірою була формальною. Численні факти свідчили про грубі порушення вимог побутової

й виробничої санітарії, однак це не завадило отриманню санітарних паспортів готовності. Так, у 1987 році в Харківському штабі такі паспорти отримали всі 293 СБЗ, незважаючи на наявні недоїки [76, арк. 223].

Важливим питанням, яке передбачалося типовим договором і потребувало додаткового висвітлення, стало питання перевезення студзагонівців. Відповідно до плану формування СБЗ студентів необхідно було вчасно, дотримуючись правил безпеки, доправити до місця дислокації й назад. Зрозуміло, що складність у вирішенні цього питання полягала, насамперед, у тому, що терміни виїзду були майже одночасними та й чисельність будзагонівців щороку збільшувалася. Вирішенням цього питання займалися як «кущові» штаби, так і керівництво приймальних організацій, здебільшого використовуючи свої внутрішні ресурси [45, арк. 5].

Особливо відповідальною й складною була логістика дальніх маршрутів. Такі напрями були особливо популярними. Кожного року Харків проводжав студентські ешелони в Казахстан, Красноярський край, Камчатську область, Якутію, Іркутську, Магаданську області, Хабаровський край та на Чукотку [353, с. 13]. Популярною була праця в обмінних загонах за кордоном [295, с. 36]. Перевезення бійців СБЗ могло відбуватися тільки за умови чіткого планування й дотримання графіка, адже залізничний і авіаційний транспорт у літній час завжди працював з перевантаженням. Для того, щоб студенти могли вчасно потрапити на свої об'єкти, необхідно було своєчасно оформити заявки й бронювати квитки.

За перевезення будзагонівців до місця роботи господарські організації перераховували кошти на рахунок комсомольських органів організацій, що формували СБЗ, які й проводили розрахунки. А оплату за перевезення студентів назад до місць навчання здійснювали підприємства, радгоспи та інші приймальні організації самостійно [70, арк. 17].

Для формування графіка перевезень встановлювалися чіткі терміни подачі заявок: для перевезення залізницею – до 25 квітня, а літаками – до 15 травня. Заявки подавалися до Центрального штабу СБЗ ЦК ВЛКСМ,

Головного пасажирського управління Державної адміністрації залізничного транспорту та в Управління організації пасажирських перевезень.

Уточнені заявки на зворотний проїзд подавалися до 15 травня. Необхідно було за 30 днів до початку авіаперевезень і за 18 днів – до виїзду на залізничному транспорті подати інформацію про чисельність загонів, станції відправлення та призначення, дату відправлення, а літаками – із зазначенням дати вильоту, номери рейсів і обсягів перевезень. Уточнені заявки на зворотний проїзд надсилалися до 15 липня [241, с. 91].

Здебільшого недоліки в організації перевезень пов'язувалися з порушенням термінів подання заявок та уточнених даних, тому керівні органи вимагали суворо дотримуватися встановленого порядку бронювання місць у поїздах і літаках. Іноді фіксувалися випадки, коли організації, які повинні були забезпечити студентів роботою, виявлялися неготовими до прийому, тому дислокація загонів замінювалася. Це перешкоджало чіткій організації виїздів і порушувало весь графік. Такі заміни могли робити лише комітети комсомолу за погодженням із штабами відповідного рівня [120].

Були також зафіксовані окремі випадки зриву відправлення студентських ешелонів, недозавантаження вагонів. У цьому випадку управління й відділення залізниць мали право застосувати до винних штрафні санкції. Однак покарання за неналежні умови перевезення бійців СБЗ залізничним транспортом не передбачалися. Зазначимо, що студенти, розуміючи важливість своєї місії, не скаржилися, проте часто згадували жахливі умови, у яких їм доводилося їхати на роботу, особливо в 1950–70 рр.

А. Грабченко, Б. Зеленський, В. Доля, О. Гуляєв – учасники тих подій та інші згадують, що після урочистих лінійок і пишних проводів на юнаків і дівчат на Балашовському вокзалі чекали «телятники» – товарні вагони з наспіх збитими нарами. Ці спогади допомагають відтворити атмосферу подорожі до місць дислокації загонів. Вони в деталях відтворюють ті випробування, які очікували на студентів під час дороги до Казахстану чи на Північ. Б. Зеленський описує поїздку так: «Везли товарняком. Упоперек

вагонів у два яруси були збиті нари, вкриті завезеними з інститутів матрацами. Тиждень поїзд рухався маршрутом, яким доставляли в армію призовників. Годували раз на день на вокзалі в Пензі, Куйбишеві, Уфі <...> решту часу – всухом'ятку, домашніми припасами, але ми були задоволені – романтика! В туалет ходили на зупинках» [138, с. 6]. А професор В. Доля присвятив цій події цілу поему «Целина 1956» (Додаток I). «И вот нам подан эшелон / На пятьдесят один вагон / Аж на три тысячи персон! / Коль едем мы не на Канары, / В товарняках нас ждали нары...» [140, с. 55–56].

Шлях до роботи завдовжки в тиждень колишнім будзагонівцям сьогодні згадується як дивовижна туристична пригода. Для тих, хто ніколи й нікуди не мав змоги поїхати раніше, це видавалося надзвичайним – хоч і в товарняку, але через усю країну, не поспішаючи, пересікаючи красуню Волгу та інші річки, казковий Урал, особливо неймовірний на зворотному шляху. «Невисокі зубці гір, прикрашені багрянцем листяних і темно-зеленими пірамідами хвойних дерев з швидкими бурхливими потоками осінніх річок уздовж залізобетонного полотна і чорними дерев'яними будівлями – це незабутньо. А башкирські степи з вогнями нафтопромислів і простори Північного Казахстану з березовими гайками?» [143, с. 53–54]. «Час, відведений на стоянки для прийому їжі, стали використовувати для «диких» екскурсій містами, – пригадував А. Грабченко [186].

Оскільки графік відправлення поїздів часто змінювався, час зупинки, відповідно скорочувався, то студенти, які самовільно влаштували собі екскурсії чи купання, могли потрапити відстати від потягу. Така історія трапилася зі згаданим вище В. Долею і його другом: «...Всего минут за тридцать пять / Вернулись с Колей на перрон / Искать родимый наш вагон... / Вагона нет! И поезд тоже / Исчез, как призрак...» [140, с. 57]. Іншого разу вони відстали від потяга, коли купалися у Волзі.

Такі випадки траплялися і наприкінці історії руху СБЗ. Приміром, М. Яцюк пригадував, що у 1989 р. на залізничній станції Сковородіно Хабаровського краю їм повідомили, «що стоянка буде тривалою – декілька

годин, тому наші дівчата вирішили піти в магазин у селище, яке було неподалік від станції. Але без попередження поїзд пустили у вільний коридор, а дівчата залишилися. Наздогнали вони нас аж за Іркутськом через три доби. Усі на станціях були інформовані про цю надзвичайну подію, тому намагалися допомогти їм наздогнати потяг» [146, с. 4].

Запам'яталося студентам і Заполяр'я – суворий, малозаселений, сповнений небезпекою край. «До місця дислокації добиралися п'ять діб спецешеломом, – згадує В. Запашний. – «За цей час ми проїхали три пори року: літо – під Брянськом (збирали суницю на одній з тривалих зупинок), на станції Кулой тільки розпускалася береза – весна, і північний заполярний Урал – там ще в цю пору року лежав сніг. Проїжджаючи станцію Абезь, бачили спеціальний знак у вигляді кулі діаметром 6 метрів зі скла і сталі. Це означало, що тут проходить Північне полярне коло» [324, с. 118]. Саме такі пригоди допомагали студентам стійко переносити усі негаразди. Крім того, як згадує Б. Зеленський, молодь компенсувала незручності дороги музикою: «У кожному вагоні була гітара, іноді навіть і труби» [144, с. 8].

Студенти-будзагонівці всієї країни відчували себе однією сім'єю і замість скаржитися кожен студент, який пройшов школу СБЗ, намагався підтримати товариша. Яскравим прикладом стали будзагонівці ХПІ: «Повертаючись із цілини, ми побачили, що під'їжджаємо до чергової станції разом з іншим потягом, який іде паралельними путями й відстає метрів на 20. Обидва потяги зупинися і ми дізналися, що поряд з нами поїзд ленинградського загону. Далі події розгорталися дуже швидко. Із харківського поїзда з товаришами вийшов кучерявий хлопець із акордеоном на грудях і гучним голосом заспівав: «Город над вольной Невой!» Товариші його підтримали й залунало «Город нашей славы трудовой...» Далі з двох поїздів градом посипалося студентство й рядки «Слушай Ленинград, я тебе спою...» вже лунали у виконанні багатотисячного хору. Це була приємна зустріч вже не просто студентів, а змужнілих людей, які вітали один одного з мільярдом пудів хліба цілинних жнив» [315, с. 376].

До речі, більшість учасників будзагонів дорогою додому згадують як приємну й комфортну (Додаток І). Приміром, за спогадами багатьох «цілинників», їхали вони з Кокчетова в новеньких плацкартних вагонах з усіма зручностями. Їм було надзвичайно приємно у чисті широкі вікна спостерігати, як змінюються краєвиди Західного Сибіру, Східного Уралу, які вони могли бачити три місяці тому тільки через вузьку щілину під стелею і в старезному вагоні-«теплушці» [140, с. 60].

Важливим фактором, що впливав на результативність роботи загону, була організація перевезення бійців до будівельних майданчиків і назад, до місця їхнього розквартирування. Відповідальність за безпечне перевезення студентів спеціально обладнаним автотранспортом покладалася на приймальну сторону. До того ж потрібно було керуватися «Інструкцією з організації безпечних умов при перевезеннях автотранспортними засобами студентів і учнів, які беруть участь в літніх і осінніх роботах» та постановами про дотримання ТБ [43, арк. 84–85].

До перевезення допускалися тільки водії, які мали посвідчення професіонала й безперервний стаж роботи за цією професією не менше трьох років, та все одно виконати всі вимоги цієї інструкції іноді було не можливо через відсутність доріг. Приміром, на цілині, коли проходив дощ, усі ґрунтові дороги відразу перетворювалися на місиво. Не можна було не тільки перевезти людей, а й відправити продукти, пошту тощо. Ситуація погіршувалася, коли рано випадав сніг [353, с. 96]. Випускник ХІІ, колишній боєць будзагону «Заполярь-71» В. Запашний пригадував, що траплялися випадки, коли за відсутності дрезини хлопцям доводилося пішки крокувати шість кілометрів на обід в табір, а потім повертатися на роботу [324, с. 118]. Ці та аналогічні факти свідчать про те, що одним із невирішених організаційних питань з приймальною стороною у багатьох загонах була саме доставка членів загону на місце роботи й назад у табір.

Порушення правил перевезення були однією з головних причин, що призводили до травматизму студентів, про що йшлося вище. У 1980-х роках

через неготовність організацій до прийому студентів, зокрема й через невирішені питання перевезення, траплялися навіть випадки відмови СБЗ від виїзду на місце дислокації [34, арк. 3].

Отже, заходам, пов'язаним із перевезеннями студентів-бійців до місць дислокації й зустрічам загонів, приділялася велика увага тому, що вони відкривали новий трудовий семестр та повинні були мобілізувати юнаків і дівчат на ударну працю й активну політико-виховну роботу.

Студентські будівельні заони не могли б існувати без нормативно-правової підтримки з боку держави. Особливо важливим документом щодо організації роботи СБЗ був договір між роботодавцем і студентським будівельним загonom, але цей нормативно-правовий документ не був забезпечений надійними механізмами реалізації. Через наявність низки об'єктивних і суб'єктивних причин важливі й детально прописані пункти договору між студентськими будівельними загонами й організаціями не виконувалися. Це призвело до проявів протестних настроїв серед студентства та до посилення кризових явищ руху СБЗ, до яких можна віднести й появу «диких загонів». Укладання договору було важливим етапом у підготовці загону до літньої кампанії. Цим документом визначалися об'єкт і види робіт, а отже, після його підписання можна було розпочинати профільну підготовку спеціалістів, проводити навчання з техніки безпеки відповідно до особливостей будмайданчика, проводити медичні профілактичні заходи згідно з санітарно-епідемічною ситуацією в місці дислокації загону.

4.2. Формалізм і винахідництво у виробничій діяльності

За десятиліття існування СБЗ студентами було побудовано цілі міста та селища, прокладено важливі магістралі, електрифіковано сотні населених пунктів. З економічної точки зору молодь успішно й ефективно виконувала завдання щодо підйому народного господарства й зведення гігантських новобудов. Як уже зазначалося, головним принципом діяльності СБЗ був

принцип виробничої самостійності. Саме він дав змогу студентським будівельним загонам обирати об'єкт і види робіт. Від цього значною мірою залежала ефективність роботи студентського будівельного загону. Намагалися обирали такий об'єкт, який можна було почати й закінчити протягом одного «трудового семестру». Такі об'єкти були як у сільському будівництві, так і на великих будовах. Архівні документи свідчать про те, що іноді незакінчений об'єкт не передавали іншим бригадам, а зберігали до приїзду цього ж загону наступного року. Якщо це було неможливо, то намагалися підбирати певний закінчений цикл і вид робіт, який можна було виконати за два місяці. Поширеними були випадки, коли студенти, незважаючи на початок навчального року, після вмовляння керівників організацій добровільно залишалися закінчувати ті чи інші об'єкти.

Для того щоб вчасно і якісно закінчити роботи на об'єкті, загін мав завершити всю підготовчу роботу протягом квітня-травня, що не завжди було можливим, враховуючи вимоги до навчання, залікову сесію й підвищенні вимоги, часто заформалізовані, до самого процесу підготовки СБЗ. Перші один чи два тижні трудового семестру йшли на облаштування табору і будівельного майданчика, тобто за цей час необхідно було вирішити всі житлово-побутові питання, відкрити фронт робіт, забезпечити загін необхідними будівельними матеріалами, транспортом, механізмами, інструментом. Беручи до уваги те, що досить часто організації не повністю були готові до прийому загонів, за першу половину робочого періоду зазвичай виконувалося менше половини запланованого обсягу будівельно-монтажних робіт. Трудовий семестр тривав всього 7-8 тижнів, тож фізично загони не мали часу й можливості виконувати все заплановане ефективно.

Якщо взяти до уваги матеріали перевірок контрольно-ревізійних служб та інформацію штабів щодо існування проблеми приписок [77, арк. 107], то можна припустити, що успіхи, досягнення й ефективність роботи студентських будівельних загонів могли бути сфальсифіковані й «підігнані»

заради відповідності ідеологічній доктрині про правильність курсу КПРС, яка впевнено «веде молодь до щасливого майбутнього».

Сумніви щодо чесності використання праці студентів виникали і у самих бійців СБЗ. Приміром, М. Попов, учасник трьох інтернаціональних загонів, який брав участь у масштабному будівництві міста Усть-Ілімськ, зазначав, що вони самовіддано щотижня працювали на суботнику, а гроші повинні були відраховувати на будівництво пам'ятника Георгію Димитрову. «Так працювали весь рік. Думали, що пам'ятник буде заввишки з дев'ятиповерховий будинок або із золота, а виявилось все не так, а дуже навіть скромно. Ось і виходить, що результатами праці молодих ентузіастів хтось просто користувався. Усе загальне, а отже нічиє. Непорядність, злочинство, приписки при соціалізмі, як з'ясувалося, були звичайною справою» [236].

Водночас, інші свідки руху СБЗ підтверджують, що величезний потенціал студентської робочої сили дійсно використовувався ефективно [48, арк. 23]. Зокрема, про важливе значення праці будзагонівців для розвитку економіки країни та про надзвичайно відповідальне ставлення студентів до доручень свідчать відгуки керівників підприємств, господарств і керівництва країни. Зокрема, завідувач відділу сільського господарства Ради Міністрів Казахської РСР Е. Харитонов відзначав: «За літо студентський будівельний загін виконує роботу 6-7 трестів, що становить 25 % від всіх будівельних робіт Сільгоспбуду. Директор радгоспу «Майський» Карасуського району Л. Цимжаленко також був дуже задоволений працею студентів: «Вони у мене вирішують усі питання капітального будівництва. За п'ять років побудували селище. Ось три вулиці підряд: Студентська, Харківська, Ювілейна. Цього літа четверта буде. Ще не знаю, як назвуть її студенти...» [244, с. 94].

Дослідники руху СБЗ, зокрема Р. Ралко, стверджують, що обсяги виконаних студентами робіт зростали щорічно. Усього за 1959–1989 роки вони склали 20 862, 35 млн крб. Протягом 30 років за участі студентських

загонів було побудовано 332 230 об'єктів. Протягом 1979–1983 рр., лише тільки за одну п'ятирічку СБЗ виконали обсяги робіт, що дорівнювали річній програмі Міністерства будівництва СРСР [283, с. 141].

Цікаві й такі підрахунки: на суму коштів, зароблених у 1974 р., членами всесоюзного студентського будівельного загону, можна було побудувати місто з населенням 250 тис. мешканців [321, с. 23].

Центральна періодика асоціативно відображала досягнення СБЗ. Приміром, «Комсомольська правда» писала, що в період з 1972 по 1977 рр. студенти протягнули лінії електропередач, що дорівнювали приблизно довжині екватора; побудували залізницю, що охоплювала 1/2 території СРСР; відремонтували кожну п'яту школу; здали в експлуатацію 77 699 промислових і сільськогосподарських об'єктів. Загалом це сумарне «студентське місто дорівнювало Новосибірську [311].

Загальні результати праці та відповідні економічні показники будзагонів протягом 1966–1985 рр., наведені Є. Ф. Артем'євим, дійсно свідчать про високі економічні показники [162, с. 223–269] (Додаток Й).

Дослідження архівних документів щодо роботи всеукраїнського загону в Казахстані також дають змогу стверджувати, що в Україні кількість учасників СБЗ, обсяги освоєних ними капіталовкладень та зданих в експлуатацію об'єктів щороку зростали [6, дод. 11] (Додаток К).

Не відставали від зазначених темпів і студентські будівельні зағони Харківщини, про що, зокрема, свідчать зведені дані щодо виконання виробничої програми ВНЗ Харкова у 1968 році [43, арк. 12] (Додаток Л). Протягом наступних років на новобудовах Тюменської, Кустанайської, Смоленської, Магаданської, Іркутської, Харківської областей і в Хабаровському краї СБЗ ВНЗ Харкова було освоєно 186 млн. крб капіталовкладень [29, арк .31].

Всесоюзний штаб СБЗ постійно пропонував нові форми й методи підвищення ефективності роботи студентських будівельних загонів. У 1962

році з'явився приміром, «комсомольський прожектор» – масова форма участі молоді в громадському контролі [30, арк. 10-11].

Студенти створювали пости й штаби, влаштовували рейди-перевірки, співпрацювали з органами народного контролю та періодичною пресою. Неодноразово проводилися всесоюзні рейди з актуальних проблем народного господарства – дотримання режиму економії, підвищення якості продукції, упровадження нової техніки, охорони природи, поліпшення роботи підприємств сфери обслуговування [208].

Як приклад, можна розглядати створену систему управління якістю будівництва від обласного до лінійного загону у Харківській області. Для координації питань підвищення ефективності виробництва у кожному загоні було створено пост якості – громадський орган, що об'єднував представників господарських організацій і студентських будівельних загонів в особі командира, майстра й досвідчених бійців СБЗ [53, арк. 14].

Пост якості мав вирішувати низку питань: вивчення проектно-кошторисної документації з метою попереднього ознайомлення з особливостями майбутньої роботи, складання графіка роботи, аналіз можливостей застосування передових форм і методів праці, контроль за виконанням графіка поставок будівельних матеріалів і конструктивних елементів, залучення бійців СБЗ до роботи щодо раціоналізації й винахідництва удосконалення виробничого процесу тощо [122]. Спільно з адміністрацією приймальної організації пост якості визначав також теми впровадження раціоналізаторських рішень на певному об'єкті.

До функцій поста якості належало також ведення особового рахунку ефективності, якості лінійного загону, екрана якості роботи бригад і журнал якості роботи кожного студента [51, арк. 4–8].

У журналі реєструвалися види й обсяг робіт, виставлялися оцінки за якість, завдання виконаного кожним бійцем СБЗ. Окрім того, заповнювався і екран якості роботи бригади [29, арк. 44].

Пост якості готував характеристики на присвоєння студентським об'єктам «Студентського знаку якості». Цей знак присвоювався за результатами впровадженого огляду-конкурсу [60, арк. 31].

У 1977 р. у всесоюзному загоні було оголошено огляд-конкурс щодо присвоєння об'єктам, що здаються з оцінкою «відмінно», «Студентського Знаку якості». У Постанові бюро Харківського обласного штабу СБЗ від 8 липня 1977 року «Про ударні об'єкти обласного студентського будівельного загону» [60, арк. 31] штабам зональних і лінійних загонів було доручено провести організаційну і пропагандистську роботу щодо розгортання руху за присвоєння об'єктам студентського будівництва «Студентського знаку якості» [60, арк. 31].

Знаком нагороджувалися ті студентські колективи, які досягли високої ефективності та якості будівництва, застосовували сучасні прогресивні методи, виявляли високу трудову і суспільно-політичну активність і відповідальність кожного бійця за проведену роботу.

Об'єкти на конкурс мали право висувати обласні та зональні штаби, вони ж проводили теоретичні заняття активу лінійних загонів щодо проблем підвищення якості в будівництві, узагальнювали і поширювали передовий досвід, здійснювали оперативне керівництво роботою лінійних штабів якості.

Лінійні штаби якості, створені при кожній будівельній організації (БМУ, ПМК), здійснювали щоденний контроль за організацією виробничої діяльності лінійних СБЗ і за якістю виконуваних робіт.

Важко сказати, чи справді запровадження Поста якості підвищувало ефективність роботи студентських будівельних загонів, але можна припустити, що це, насамперед, збільшило кількість паперової роботи, яку виконувати штабні працівники СБЗ. Можливо, саме через такі нововведення і формалізм з'явилося звернення Харківського обласного штабу щодо збільшення чисельності працівників штабу [43, арк. 73–74].

Огляди й рухи впроваджувалися не тільки в студентському середовищі. Інженерно-технічні працівники будівельних організацій розгорнули

зустрічний рух – «Студентській ініціативі – інженерну підтримку!» [324, с. 123]. За кожним загonom, а в деяких загонах навіть за окремими бригадами, закріплювалися шефи – наставники з досвідчених інженерно-технічних працівників. У СБЗ вони мали проводити експертну оцінку якості робіт, фотографування робочого дня та контрольні заміри.

Ще одним із засобів підвищення ефективності виробничої діяльності та якості роботи було впровадження проведення «соціалістичного змагання» між СБЗ. У 1974 році Рада Міністрів РСФРР, ВЦСПС і ЦК ВЛКСМ прийняли рішення щодо проведення соціалістичного змагання серед крайових, обласних студентських загонів [9, арк. 31]. Уже у 1975 році Харківський обласний загін викликав на змагання загони Київщини [53, арк. 23]. Архівні дані засвідчують факт зростання показників цих загонів. У 1975 році в змаганні перемогли загони Харківщини, показавши вдвічі, а за деякими показниками і в декілька разів більшу результативність, зокрема з таких показників, як кількість студентоднів, виробіток на одного студента, виконання виробничої програми тощо. Приміром, будівельно-монтажних робіт загонами Київщини проведено на 7,41 тис.крб, а загонами Харківщини – на 13,90 тис. крб [26, арк. 54]. Загалом Харківський обласний СБЗ тільки з 1975 по 1980 рр. чотири рази визнавався кращим студентським будівельним загonom України [315, с. 47].

У студентських будівельних загонах запроваджувалися як колективні, так і індивідуальні форми змагання. Колективні форми – це змагання між бригадами й ланками за звання «Краща бригада», «Бригада відмінної якості», «Ударний об'єкт студентського будівництва» [9, арк. 7]. Також проводилися змагання між членами загону на звання кращого за спеціальністю.

Наступним кроком Всесоюзного штабу студентських будівельних загонів до збереження і підвищення показників ефективності роботи будзагонів стало впровадження рухів за економію і ощадливість серед СБЗ. Відповідно до вимог Центрального штабу СБЗ ЦК ВЛКСМ всі загони були зобов'язані вести загоновий рахунок економії і ощадливості [56, арк. 6–7], де

мали відбиватися обсяги економії будівельних матеріалів. За спеціальною формою розрахунку за наявності довідки, що підтверджує всі дані економії й ощадливості, заgonу нараховувалася премія [55, арк. 4–6].

Керівники організацій відзначали ощадливе ставлення студентів до будівельних матеріалів: «Радгоспні робітники не ставляться так до матеріалів, як студенти. А ці – господарі. Кожна дошка на рахунку. Без потреби не стануть псувати <...> Особливо хочеться відзначити високу дисципліну, організованість. Сорок осіб, а здається, – будівельне управління» [353, с. 96].

З одного боку, студенти виявляли всю свою винахідливість для економного й ефективного використання матеріалів. Водночас вимога обов'язково демонструвати факти економії приводила до видачі «липових» довідок про зекономлені матеріали, або, навпаки, траплялися випадки, коли загін вимагав отримання законної винагороди за економію, а підприємство застосовувало різні перешкоди. З 1977 року стає обов'язковими проведення у студентських будівельних загонах тижнів ефективності і якості та впровадження раціоналізаторських пропозицій [29, арк. 52–53].

Для підвищення економічної ефективності літніх робіт активно використовувався творчий потенціал студентства, всіляко заохочувалася та підтримувалася наукова творчість. Цьому сприяли набуті в інститутах, у студентських конструкторських бюро, студентських науково-технічних товариствах навички науково-дослідної роботи, творчого підходу до вирішення завдань. Під час «трудового семестру» студенти були раціоналізаторами й винахідниками, упроваджували свої розробки в процес виробництва і таким чином підвищуючи ефективність роботи загонів.

Документи свідчать про внесок харківських студентів у справу винахідництва й раціоналізаторства. Приміром, у 1964 році 119 студентів разом з викладачами розробили систему внесення добрив, гербіцидів, отрутохімікатів у 94 господарствах Чугуївського, Лозівського і Куп'янського районів Харківської області. Систему було запроваджено наступного року на площі понад 20 тис. га й одержано суттєвий економічний ефект [315, с. 324].

Студенти творчого загону ХІІ винайшли пристрій для швидкого розподілу бетону й прокладання доріжок і зекономили багато робочого часу, встановивши замість громіздких риштовань переносні щити, що закріплювалися між балконами [353, с. 103].

Як свідчать документи, багато раціоналізаторських винаходів студентів Харківщини були зафіксовані й упроваджені у виробництво, а раціоналізаторські ідеї харківських студентів і викладачів мали вагомий економічний ефект [32, арк. 2].

У 1973 році було прийнято Положення «Про відкриття, винаходи і раціоналізаторські пропозиції» [122]. Центральний штаб СБЗ ЦК ВЛКСМ запровадив новий огляд-конкурс раціоналізаторської роботи в загонах. Переможцям вручалися премії.

У 1980-х роках розповсюдження набули студентські науково-виробничі або творчі загони, що впроваджували наукові, технічні розробки. Під керівництвом викладачів під час навчальних семестрів студенти розробляли нові проекти, пов'язанні з удосконаленням технологічних процесів, поліпшенням умов праці, механізацією. Під час «трудового семестру» всі ці винаходи вони реалізовували у СБЗ [64, арк. 20].

Харківським обласним штабом було сформовано 25 творчих наукових колективів, які влітку 1982 року виконали обсяг робіт на суму 811 тис. карбованців [183, с. 11–12]. В Харківському інституті механізації і електрифікації сільського господарства на початку 1980-х років працювали декілька науково-виробничих загонів, девізом яких було гасло «Самі проектуємо – самі будуємо!» [262, с. 116]. Загін «Урожай», який займався вирішенням питань розробки та впровадження установок щодо внесення мінеральних добрив на поля з поливною водою; студентський НВЗ «Енергетик», що виконував важливі роботи стосовно зменшення частки ручної праці під час переробки кукурудзи в качанах; НВЗ «Механік», розробляв засоби малої механізації (силами студентів були розроблені моделі малогабаритних тракторів «ХІМЕСГ – 2» і «ХІМЕСГ– 4», які

демонструвалися на виставці досягнень народного господарства країни); НВЗ «Мир», проводив наукові розробки щодо виведення нових сортів квасолі, призначеної для механічної обробки [262, с. 117].

Тенденція до збільшення таких творчих наукових формувань постійно зростала. Якщо в 1981 році таких загонів серед вищих навчальних закладів України нараховувалося 45, то у 1985 році їх було вже 314 [229, с. 52]. Центральний штаб СБЗ звітував, що економічний ефект від роботи цих формувань тільки у 1985 році становив 5 млн карбованців [16, арк. 62].

Наведені факти свідчать про раціональне використання творчої праці студентства, що сприяло постійному збільшенню ефективності роботи СБЗ. Однак фіксувалися й факти істотних прорахунків, коли вкладені людські та матеріальні ресурси були абсолютно невиправданими, не мали жодної економічної користі й засвідчували неефективність використання студентського будівельного руху. Так, виробничим завданням будівельного загону «Заполярь-71» ХПІ було відновити найпівнічнішу в світі «мертву залізницю» Салехард – Ігарка завдовжки 600 км. Однак, «мертва дорога» так і не була відновлена. 1990 р. Інститут «Ленгіпротранс» зробив висновок щодо недоцільності її відбудови [256].

Таким чином, використання студентської молоді як додаткової і вигідної робочої сили для вирішення проблем народного господарства дійсно було ефективним ресурсом для розвитку економіки СРСР. Запорукою високих економічних показників на перших етапах студентського молодіжного руху був ентузіазм і виробнича самостійність студентів. Пошук нових форм ефективності праці спричинив появу усіляких конкурсів, постів якості, що, в свою чергу, збільшувало кількість працівників штабів, паперової роботи, формалізму. Особливе значення для підвищення ефективності й продуктивності праці надавалося вдосконаленню техніки та праці на базі нових досягнень науки, запровадження руху студентського винахідництва, раціоналізаторства та економії. Ці форми творчої молодіжної діяльності уможлилювали поєднання науки й практики, поліпшення умов

праці, осучаснення техніки й технологічних процесів, сприяли підвищенню якості та продуктивності праці. Експериментальними майданчиками ставали об'єкти СБЗ і самі студенти.

Водночас партійне керівництво дедалі все формальніше ставилося до праці студентів, системності набули прорахунки в організації студентського руху. Закономірно, що зменшувався рівень довіри та ентузіазму у студентської молоді. Спроби штучно активізувати й вплинути на ефективність праці через нові форми соціалістичних змагань та впровадження нових «добровільних» комсомольських рухів не були результативними. Посилення контролю, заідеологізованість та формалізм врешті-решт спричинили до зниження популярності руху СБЗ.

4.3. Матеріальне і моральне заохочення праці студентів

Серед визначених нами мотивів, які спонукали студентів брати участь у русі студентських будівельних загонів, чільне місце посідало отримання за свою працю матеріальної винагороди. Форма оплати праці студентів з встановленими надбавками та преміями в разі якісної роботи, коефіцієнтами при виконанні робіт у важких кліматичних умовах та пільгами давала змогу молоді заробити значні суми порівняно зі стипендією чи середньою заробітною платою кваліфікованих спеціалістів.

Заробітна плата була традиційно високою на Півночі, у Казахстані, натомість виконувані роботи на території України оцінювалися низько. В. Запашний, комісар СБЗ ХПІ 1971–1977 рр., стверджував, що кожен борець загону «Тайговий меридіан» за два місяці роботи отримав по 1 200 крб, що тоді дорівнювало зарплаті провідного інженера за рік [353, с. 105]. Найбільшою, мабуть, була матеріальна винагорода студентів, які споруджували молодіжний парк в Улан-Баторі. В. Нем пригадував, що в Монголії вони отримали приблизно по 2 000 тугриків, що на той час було в 2,5 рази більше за радянські карбованці [155, арк. 10].

На матеріальний складник як основний фактор заохочення студентів звертала увагу О. Красько [232]. Приміром, вона зазначала: респонденти під час інтерв'ю відповідали, що їх мотивували взяти участь у будзагонах саме фінансові дивіденти від поїздки. За словами будзагонівців, що працювали на півночі, за весь третій трудовий семестр можна було заробити від 800 до 1 500 крб при середній зарплаті в ті роки 120–130 крб, тому на одне місце в будзагін, який виїжджав на північ, претендувало значно більше студентів, ніж на одне місце в «кримський» будзагін. Як визнають самі респонденти, вони розглядали Крим тільки як можливість потрапити влітку на море, а будзагін в Харківській області – швидше як покарання» [232, с. 268].

Для багатьох юнаків і дівчат участь у СБЗ була єдиною можливістю здійснити свої мрії щодо подорожі чи придбання техніки, одягу, надати матеріальну допомогу сім'ї.

Оплата праці студентів здійснювалася відповідно до законодавства про умови й оплату праці тимчасових робітників і службовців. На них поширювалися «Правила внутрішнього трудового розпорядку й умови оплати праці», що діяли в організаціях, у яких загони виконували роботи [58, арк. 1–9]. Також їм надавалися додаткові пільги.

А. Гарькавець, зокрема, пригадував: «Отримували стільки ж, скільки й інші. Були єдині норми розцінки. У нас були норми розцінки для сільської місцевості, те, що там будівельники отримували, те й ми. Але коли всі почали порівнювати, що у нас виходить більше, я говорю: дивіться, мої хлопці працюють сонечко встало, сонечко сіло. Ваші хлопці, тобто, мужики, попрацювали – погуляли, до дев'яти прокинулися, потягнулися. Мої хлопці працюють у суботу, неділю; ваші – сплять у суботу, неділю. Природно, зарплата була вищою, але вона не виходила вищою, тому що якісь приписки були, а через те, що більше працювали й молодий організм був. Чи то працює мужик в 50 років, то чи працює хлопець у 18–19 років. Повірте, я працював у два-три рази швидше, ніж він» [149, арк. 12].

Боєць СБЗ М. Попов, пригадував, що на будівництві міста Усть-Ілімськ перший рік хлопці-болгари, які працювали на КраЗах, намагалися чесно виконувати норми. Але через деякий час вони виявили, що інших водіїв не видно на трасі під час робочого дня, вони з'являлися наприкінці, лише щоб відзначитися. Водії так робили тому, що весь обсяг виконаної за день роботи ділився на всіх порівну і була можливість халтурити. Студенти ж не дозволяли собі халтурити [136].

Застосовувалися різні форми оплати праці членів студентських загонів. Найпопулярнішими були погодинна й відрядна. У першому випадку заробітна плата члена загону нараховувалася виходячи з його кваліфікації, тобто залежала від присвоєного йому кваліфікаційного розряду й фактично відпрацьованого часу, а у другому – за кількістю і якістю виконаної роботи або виробленої продукції [241, с. 138].

Для стимулювання продуктивності праці застосовувалася також почасово-преміальна система оплати праці. Премію студентам нараховували за виконання й перевиконання певних кількісних і якісних показників [77, арк. 7]. З метою підвищення продуктивності трудової діяльності студентських загонів і стимулювання отримання найкращих результатів їхньої праці для студентів могли застосовуватися й інші преміальні надбавки, не передбачені системою оплати праці. Члени студентських загонів, приміром, мали право одержувати премії з фонду майстра дільниці (виконроба) за економію будівельних матеріалів, а також за введення об'єктів у строк і достроково. Загальний розмір премій за економію матеріалів одного студента за два місяці роботи не повинен був перевищувати 50 % його тарифної місячної ставки. А загальний розмір премії одному студенту не повинен був перевищувати 50 % його тарифної місячної ставки [59, арк. 1–9].

Крім того, за спільним рішенням міністерств, відомств, місцевих радянських, профспілкових і комсомольських органів за підсумками соціалістичного змагання у всесоюзному, республіканському, крайовому,

обласному СБЗ члени студентського загону також отримували премію за рахунок коштів, що виділялися міністерствами й відомствами на ці цілі.

Вибір форми та системи оплати праці залежав від особливостей технологічного процесу, умов виробництва, форм організації праці тощо. У наказі, яким студента зараховували на роботу, вказувалася система оплати й кваліфікаційний розряд, який присвоювався бійцеві загону [241, с. 138].

Найголовнішим принципом бійців СБЗ був принцип комуни, тобто всі зароблені гроші мали ділитися порівну. Як зазначав Т. Зверко, кожен член загону просто зобов'язаний був працювати добре, з ентузіазмом та ініціативою [260, с. 35]. Організація будівельного загону за принципом комуни передбачала певний спосіб розподілу заробітної плати, який можна сформулювати так: «Від кожного – за здібностями, кожному – залежно від праці всього колективу» [244, с. 93]. Однак цей спосіб розподілу не задовольняв усіх і спричиняв порушення, бо траплялися випадки появи в загонах «сачків» і «роботяг» [308, с. 290].

Цікаво, що для вирішення цих суперечностей вводилася оплата праці за індивідуальним коефіцієнтом. Приміром, для «сачків» встановлювали коефіцієнт 0,7, а для «роботяг» – 1,2. Право щодо встановлення коефіцієнта окремим студентам будзагону належало винятково загальним зборам студзагонівського колективу [308, с. 290]. Це підтверджує й А. Гарькавець, який зазначив, що на загін виділялася сума грошей, а студенти вже самі розподіляли, кому скільки дістанеться [149, арк. 14].

Студенти у складі студентських загонів мали працювати не більше восьми годин на тиждень, мати вихідні, а термін трудового семестру мав завершуватися до початку навчального року, тобто, необхідно було чітко дотримуватися встановленої законом тривалості робочого дня, робочого тижня й періоду. Однак дотримання цієї норми швидше було винятком, ніж правилом. Насправді студенти, зазвичай, працювали без вихідних, по 12-14 годин на добу, дехто до морозів. Керівники постійно зловживали надурочними роботами, які повинні були оплачуватися додатково.

Понаднормовими вважалися роботи понад встановлену тривалість робочого часу, якщо вони виконувалися за розпорядженням (наказом) адміністрації підприємства. До того ж понаднормові роботи не повинні були перевищувати для кожного учасника СБЗ чотирьох годин протягом двох днів підряд і 20–22 години за весь період «трудового семестру». До цих робіт заборонялося залучати осіб, молодших 18 років [241, с. 143].

Оплати праці в надурочний час мала оплачувалася в збільшеному розмірі [241, с. 137–139]. Зрозумілою стає зацікавленість студентів у понаднормовій праці, але на практиці понаднормова робота оплачувалася рідко. Якщо студенти виконували роботу в позаурочний час за власною ініціативою, а не в установленому вище порядку, то ці роботи не вважалися понаднормовими й не оплачувалися в зазначеному розмірі. Звісно, керівники організацій і підприємств усіляко підтримували безкорисливі «починання» й «ініціативи» студентства. Окремі будзагони, переважно ті, що працювали в сільському господарстві, у порядку шефської допомоги створювали так звані «бюро добрих послуг» [51, арк. 13], намагаючися зробити свій внесок у підвищення рівня життя мешканців сіл. У роботі бюро брали участь будзагонівці з фахом маляра, тинькувальника, муляра, ремонтника побутової апаратури. Студенти безкоштовно ремонтували будинки й квартири, заготовляли паливо, доглядали дітей, допомагали літнім людям вести господарство. В. Філатов, командир СБЗ 1976–1983 рр. згадував, що де б не з'явився їхній загін, ще не встигнувши поселитися, зустрічалися з місцевим населенням, що приходили із запитаннями: «Хлопці, ви з ХІРЕ, а праску полагодите? А телевизор? І загін у вільний час виконував усі ці прохання, а ще могли і дров ветеранам напиляти, і концерт дати» [353, с. 75].

Студенти добровільно залишалися без відпочинку та вихідних, крім основної праці вони влаштовували «суботники» чи «недільники». Взагалі серед будзагонів була дуже поширеною практика перерахування зароблених під час «трудового семестру» грошей на різноманітні благодійні справи. Зокрема, проводилися так звані «Дні ударної праці» і навіть створювалися

окремі загони безоплатної праці. Ці та інші добровільні починання студентів переміщувалися в площину примусових форм праці, формалізму, зайвої обов'язкової звітності, яка регламентувалася численними рекомендаціями та постановами штабів різного рівня [40, арк. 12].

На оплаті праці бійців СБЗ негативно позначилися простоювання, які виникали під час організації виробничої діяльності. Простоювання, які виникали з вини самих членів студентського будівельного загону, не оплачувалися. Але на практиці вони зазвичай виникали не з вини СБЗ, а через відсутність матеріалів, сировини, деталей, заготовок, води, електроенергії, транспорту, техніки та з інших причин, що не залежали від загону. Такий час вимушеного простоювання мав оплачуватися почасово, у розмірі половини тарифної ставки відповідного розряду. Місячна заробітна плата з урахуванням оплати часу простоювання не повинна була бути нижчою за встановлену на той час зарплату мінімального розміру [241, с. 143]. Документи свідчать про те, що для отримання оплати під час простоювань не з вини студентів потрібно було дотримуватися багатьох умовностей. Серед них варто виокремити вимогу своєчасно попереджати адміністрацію про всі причини, які можуть призвести до простоювань загону. Для оплати простоювання необхідно також було підписати відповідні акти в керівника виробництва. За фактом це означало змусити керівника визнати неготовність його організації до прийому СБЗ. Свідки й учасники цього руху запевняли, що такі акти підписати було майже неможливо [80, арк. 20–21].

Окрім зазначених вище форм оплати роботи й преміювання студентів, встановлювалися надбавки та пільги. Ці форми додаткової оплати праці студентів детально проаналізовано радянськими і сучасними дослідниками [241, с. 146–152; 283, с. 95–98]. Зокрема, у деяких випадках для учасників студентських загонів застосовувалася надбавка у відсотках до заробітної плати за рухомість робіт, виконання робіт у деяких окремих районах та праця у особливих кліматичних умовах. Також був визначений перелік робіт, який неоподатковувався та види діяльності, на які були знижені норми виробітку.

Молоді, що відряджалася на спорудження комплексу заводів КамАЗ, виплачувалася одноразова безповоротна позика в порядку та розмірі, встановлених п. 9 Постанови ЦК КПРС та Ради Міністрів СРСР № 582 від 21 червня 1966 р. [51, арк. 36]. Мала свої особливості оплата праці й преміювання та розрахунок штатної чисельності керівників і обслуговуючого персоналу загону (командир, комісар, кухар, завгосп і т. д). Окрім того, керівник підприємства для цієї категорії мав право встановлювати доплати і премії з фонду матеріального заохочення організації.

У системі бухгалтерського обліку та оплати праці допускалися помилки. Приміром, Харківське бюро обкому комсомолу 7 березня 1979 року винесло на своє засідання окреме питання «Про факти приписок та «окозамилування» [65, арк. 15], де наводилися факти порушення фінансової дисципліни в лінійних загонах Харківського обласного штабу. У цей період у студентських будівельних загонах контрольні органи все частіше фіксували випадки навмисного завищення розмірів окладів і тривалості робочого періоду, пряме розкрадання коштів і навіть матеріалів з метою подальшого їхнього перепродажу місцевому населенню [70, арк. 3].

Такі порушення фіксувалися і в загонах харківських ВНЗ, які працювали на території області. Ось декілька прикладів: «Дворічанський район. Міжрадгоспбуд. Змінено конструкцію і зменшено протяжність водогону та теплових мереж на МКСС. Чугуївський район, ПМК-23. Замінено конструкцію суцільного цегляного мурування свинарника з глиняної цегли на колодцеве мурування із заміною зовнішньої облицювальної верстки на силікатну цеглу» тощо [70, арк. 3–7]. У 1982 році була проведена перевірка фактичних обсягів будівельно-монтажних робіт, які виконували СБЗ. Були встановлені факти викривлення державної звітності й наявність приписок до загальних обсягів робіт, сума яких тільки по Південній залізниці становила 604 тис. крб, зокрема й по П4-Основа та П4-Харків [77, арк. 107].

На початку 1980-х рр. 27, 2 % студентів, опитаних у соціологічних дослідженнях, указували на недоліки в оплаті праці, які позбавляли всіх зароблених коштів [215, с. 75–76]. За свідченнями учасників, у деяких СБЗ, які працювали в Харкові, не видавалася заробітна плата. Студентам пояснювали, що на зароблені гроші вони отримують харчування [315, с. 385]. Т. Томаровська, боєць Харківського фармацевтичного інституту згадувала: «У 1984 році після закінчення ПТУ працювала муляром-тинькувальником на будівництві дитячої пульмонологічної клініки. Якось під час обіду до нас підійшов чоловік, на вигляд інтелігент, і почав розпитувати. Студенти розповіли про все як на духу. І що зарплату не платять, пояснюючи тим, що їх годують, розрахункові не видають, харчування погане, спецодяг весь старий <...> і про неналежні умови проживання тощо. Цей чоловік виявився першим секретарем обкому партії. Після його візиту все змінилося» [315, с. 385].

Із архівних документів зрозуміло, що такі порушення були непоодинокими і прослідковувалися у всесоюзному масштабі. Зокрема, матеріали контрольно-ревізійної комісії 1980 р. свідчать про те, що в СБЗ окремих навчальних закладів грубо порушувався порядок нарахування й отримання заробітної плати. У гонитві за високими заробітками деякі керівники загонів навмисне завищували розміри окладів і тривалість оплачуваного періоду роботи, деколи йшли на пряме розкрадання грошових коштів. Такі випадки фіксуються по всьому СРСР у загонах Московського авіаційно-технологічного [70, арк. 7], Узбецького педагогічного інституту російської мови та літератури, Слов'янського педагогічного інституту. Були і випадки розкрадання будівельних матеріалів із об'єктів загону для продажу їх місцевому населенню [70, арк. 7].

У 1981 році, як свідчить «Довідка про результати перевірки фінансово-господарської дисципліни в лінійних студентських будівельних загонах Харківської області», перевіркою було охоплено 100 % СБЗ. Зокрема, було перевірено 92 % фінансових звітів, оскільки 8 % не були здані в комітети

комсомолу через призупинення здійснення розрахунків від приймальних організацій [73, арк. 11]. Було виявлено, що бійці всіх загонів, за винятком загону «Дружба» ХІТ, отримували заробітну плату особисто, у касі. Заробітна плата між членами загонів розподілялася із застосуванням коефіцієнта трудової участі (далі – КТУ). У низці загонів: Інституту інженерів комунального будівництва, автодорожньому, інженерів залізнично-дорожнього транспорту, механізації і електрофікації сільського господарства – застосовувалися КТУ, однакові для всіх членів загону. У загоні «Юність» ХАІ розподіл заробітної плати між бійцями цього загону здійснювався неправильно [73, арк. 12].

Система заохочення членів студентських загонів включала не тільки матеріальні, а й моральні стимули, що охоплювали як виробничу сферу, так і життя загону загалом, стосувалася діяльності кожного члена загону. За зразкове виконання трудових обов'язків учасниками студентських загонів адміністрація мала право застосувати заохочення, передбачене правилами внутрішнього трудового розпорядку: оголосити подяку, нагородити цінним подарунком і т. д. За високі показники студенти отримували високі державні нагороди, що мало велике значення для морального заохочення учасників студентського будівельного руху.

Свої перші нагороди студенти отримали вже у перший виїзд на цілину. Приміром, Наказом по Міністерству радгоспів Казахської РСР № 381 від 3 листопада 1956 р. за підписом міністра М. Рогинця за відмінну роботу й систематичне перевиконання встановлених норм була винесена подяка п'яти студентам ХІКБу – О. Власенку, М. Винниченку, В. Гришину, О. Акульшину, П. Ботнар [151, арк. 4].

Стрімко зростала чисельність членів студентського будзагонівського руху, нагороджених орденами й медалями СРСР. Якщо в 1964 році таких нараховувалося 14 осіб, то у 1984 році – 1997 [164, с. 230, 236, 243, 251, 260, 269]. Заслужені високі нагороди отримували й бійці СБЗ Харкова. Зокрема, 12 із 63 студентів загону зв'язківців (командир Б. Левицький), які працювали

на електрифікації та телефонізації 14 радгоспів і колгоспів Кустанайської області у 1968 р., були нагороджені медалями «За освоєння цілинних і перелогових земель». А весь загін за Наказом міністра зв'язку СРСР від 4 березня 1968 р. було нагороджено почесною грамотою цього міністерства і першою грошовою премією у розмірі 600 карбованців [151, арк. 4]. Медаллю «За трудову доблесть» було відзначено командира загону оздоблювальниць «Хіікбьянка 71» В. Ковальову – студентку 4 курсу ХПКБу [167].

У 1984 р. Президія Верховної Ради СРСР нагородила орденами й медалями кращих бійців загону Харківського юридичного інституту В. Зотова та Л. Кузнецову [315, с. 305–306]. У 1986 р. бійці загону Харківського інституту механізації і електрофікації сільського господарства імені Петра Василенка за високі результати були нагороджені медаллю «За трудову звитягу» (О. Ткачов, С. Стратиєнко), орденом «Знак Пошани» (С. Зимовин) [262, с. 117].

Отримувала молодь і високі нагороди інших країн. У серпні 1966 р. багато центральних і республіканських газет писали про справжній подвиг студентів, які виявили мужність під час порятунку потопаючих у страшній повені в Улан-Баторі [318, 292]. Серед них – п'ять хлопців з ХПКБу: О. Карнаухов, М. Яровенко, В. Могильний, В. Нем, Л. Саханцев. На урочистому прийомі їм було вручено почесні грамоти Ради Міністрів МНР і золоті зірки «Передовим робітникам» – найвищу нагороду цієї країни. Увесь загін було нагороджено Почесною грамотою Ради Міністрів Монгольської Народної Республіки. Усім учасникам поїздки вручено Почесні грамоти ЦК ВЛКСМ та подаровано шкіряні куртки [292].

Визнання, матеріальне і моральне заохочення отримували й ті, хто впроваджував новітні технології. Зокрема, у 1987 р. студент Харківського інституту механізації й електрифікації сільського господарства М. Бакуринський одержав диплом I ступеня за перемогу в республіканському конкурсі на кращу раціоналізаторську пропозицію учасника будівельних загонів [262, с. 118].

Соціологічні дослідження вказують на те, що, на відміну від престижу державних нагород, зменшувалася престижність грамот і подяк. Для студентів за сумлінну роботу важливіше отримати цінні подарунки, ніж грамоти [308, с. 290]. Винятком був лише значок СБЗ, який усі будзагонівці пишалися носити [150, арк. 11].

Право на моральне заохочення членів студентського загону мали командир і комісар, також вони могли призначатися за рішенням членів штабу. Пропозиції про подання до нагородження в обов'язковому порядку обговорювалися й затверджувалися на загальних зборах загону. Заохочення адміністрації господарської організації оголошувалися в наказі (розпорядженні) і доводилися до відома всього колективу [9, арк. 22].

Наприкінці кожного робочого дня на засіданні штабу загону підводили підсумки роботи. Щоденно керівництво збирало інформацію про діяльність кожної бригади, кожного члена загону. Ця інформація була підставою для оцінки, що пропонувалася для остаточного затвердження зборами.

За підсумками дня багато загонів надавали щоденний короткий звіт командирю на ранковій лінійці. На таких «п'ятихвилинках» називалися імена й відзначалися кращі та відстаючі члени загону. Для фіксації підсумків кожен загін обирав свою форму – щоденний журнал життя загону, «летючки», стінгазети [9, арк. 17].

Загонам, що перемагали в змаганнях, вручалася грамота, а для морального стимулювання приймальною організацією зазвичай виділяла транспорт для поїздки бригади у вихідний день на відпочинок або на екскурсію. Для індивідуального стимулювання бійців загону організовувалися змагання на звання кращого за професією: «Кращий муляр», «Кращий тесля», «Кращий тинькувальник» [15, арк. 10–11].

Для заохочення ударників праці й активістів використовувалися такі форми морального заохочення, як право підняти прапор загону, урочисто покласти останню символічну цеглину в завершений об'єкт, занесення в

Книгу Пошани загону або будівельної організації, вручення подяки на лінійці й клопотання про нагородження державними відзнаками.

З огляду на те, що в складі СБЗ часто працювала молодь віком до 18 років багато керівників застосовували таку форму морального заохочення, як листи-подяки батькам за відмінну роботу їхніх дітей [241, с. 160].

Важливе значення для студента мав запис у трудовій книжці. До розділу «Відомості про заохочення» вносилися відповідні відомості про заохочення члена студентського загону за успіхи в роботі у будівельній організації (оголошення подяки, видача премії, нагородження цінним подарунком, почесною грамотою організації тощо) [152, с. 287].

Варто зазначити, що крім матеріального та морального заохочення за високі показники в роботі, які отримували студенти, учасники СБЗ показували справжні приклади героїзму й мужності, не сподіваючись на винагороди. Високі моральні якості студентів-будзагонівців особливо яскраво виявлялися в екстремальних ситуаціях. Вище повідомлено про студентів ХПКБу, які у 1966 р. стали свідками стихійного лиха в Улан-Баторі. Потоки води ринули з гір, затопили долину, полилися на місто. Страшна повінь не зупинила студентів (Додаток М). В. Нем пригадував: «...Видовище, звісно, страшне, коли по річці автобуси перевертає. Були жертви, багато. Коли ми перебралися в штаб, підняли людей. Наші хлопці, хоч їх ніхто навіть не просив, допомагали місцевим мешканцям, рятували їх, виносили речі, відкачували з будинків воду» [155, арк. 4]. Студенти, «взявшись за руки по п'ять осіб, ішли до юрт, на дахах яких сиділи люди, знімали їх, виводили з води, яка піднялася вже вище поясу. Боротьба тривала три дні. Врятували 400 осіб, а на наступний день почали відновлювати постраждалий парк» [318].

Проявом жертвності студентів 1980-х рр. стала участь у ліквідації наслідків природних і техногенних катастроф. У 1986 р., після аварії на Чорнобильській атомній електростанції, будзагонівці з восьми союзних республік – України, Литви, Латвії, Естонії, Грузії, Азербайджану, Вірменії

та Росії добровільно вирушили в Київську область на будівництво житла для постраждалих. В авангарді цього руху були українські студенти, зокрема й вищих навчальних закладів Харкова (Додаток Н). На лівому березі Дніпра всього за один рік було побудовано наймолодше місто України – Славутич, заселене співробітниками ЧАЕС (колишніми мешканцями м. Прип'яті). У 1985 і 1989 рр. бійці будзагонів надавали допомогу населенню Таджикистану в ліквідації наслідків руйнівних землетрусів. У 1986 р. студенти прийшли на допомогу постраждалим від землетрусів у Грузії й Молдови [324, с. 28]. Прикладом справжньої мужності стало приборкання у 1987 році студентами Харківського державного університету пожежі в дитячому садочку в с.м.т. Коротчаєво Тюменської області [271, с. 91]. Катастрофічні наслідки Спітакського (Вірменія) землетрусу 1988 р., унаслідок якого загинуло 25 тис осіб та було зруйновано 21 місто й 324 села, також допомагали ліквідувати бійці будзагонів [165].

Ці та інші приклади свідчать про здатність молодих людей того часу на подвиг і високі гуманні вчинки в ім'я своїх співвітчизників і країни.

Отже, матеріальна винагорода була одним із головних мотивів і стимулів до якісної роботи молоді. У СБЗ існувала певна градація заробітної плати, доплат і премій, яка обумовлювалася багатьма факторами. Занижений коефіцієнт заробітної плати на об'єктах Харківської області порівняно з об'єктами Сибіру став причиною того, що на Харківщині сформувати загони у 1980-х роках можна було тільки за допомогою адмінресурсу, тобто примусу, а не добровільно. Застосовувалися й різні форми оплати, премій та стимулювання, а щодо переможців показових соціалістичних змагань впроваджувалися додаткові заохочення.

Незважаючи на те, що основним принципом розподілу зароблених коштів став принцип «комуни», з початку виникнення руху СБЗ здійснювалися спроби відійти від «зрівнювальної системи» й карати карбованцем ледарів та стимулювати кращих студентів. Водночас недоліки в оплаті понаднормового часу тощо засвідчили, що держава намагалася

віднайти способи заощадження коштів на студентах. Це виявилось, зокрема, в організації «добровільних» Днів ударної праці й утворення загонів безкоштовної праці.

Потрібно визнати, що в тих соціально-економічних умовах система оплати, пільг і заохочень у студентських будівельних загонах давала молоді змогу заробити порівняно великі гроші, відчути себе самостійною особистістю, вчила цінувати працю. Однак наявність і поширення таких явищ, як приписи, спотворення звітності, розкрадання матеріалів і коштів, пришвидшили занепад студентського будівельного руху.

Висновки до четвертого розділу

Студентські будівельні загони якісно відрізнялися від інших форм об'єднання молоді, що створювалися для виконання сільськогосподарських робіт перш за все рівнем організації взаємодії з роботодавцями. Результативність праці залежала, передусім, від якісно організованої договірної кампанії. До 1967 року прямих договорів, які б чітко визначали обов'язки й повноваження кожної зі сторін, не було. Перетворення студентського будівельного руху на масовий потребував нормативного врегулювання діяльності. Головним документом, яким унормовувалися всі важливі процеси підготовки та діяльності СБЗ, був договір з роботодавцем. Виконання всіх умов договору було не завжди можливим через формалізм та халатність під час підготовки та проведення робіт, а також через економічну кризу. Загони не мали належних умов проживання і праці та не були забезпечені відповідними матеріалами, інструментами, механізмами.

Для того, щоб заохотити молодь до участі в СБЗ, була запроваджена система стимулювань. Моральне заохочення мало місце, але не відіграло вирішальної ролі. Система матеріального заохочення була більш переконливою. А введення коєфіцієнтів за роботу в важких кліматичних умовах спонукало молодь до роботи у ризикованих для здоров'я умовах.

Система оплати, пільг і заохочень надавала можливість гарних заробітків, відчутти себе самостійною особистістю, вчила цінувати працю. Водночас партійне керівництво дедалі все формальніше ставилося до праці студентів, системності набули прорахунки в організації СБЗ. Запроваджувалися дні безоплатної праці, з'явилися загони безкоштовної праці. Поширилися такі явища як приписи, спотворення звітності, розкрадання матеріалів і коштів, Закономірно, що рівень довіри та ентузіазму у студентської молоді зменшувався. З'явилися «дикі» загони, існування яких, як і чисельні порушення фінансової дисципліни, ретельно приховувалися.

Спроби штучно активізувати й вплинути на ефективність праці через нові форми соціалістичних змагань та впровадження нових «добровільних» комсомольських рухів не були результативними. Посилення контролю, заідеологізованість та формалізм врешті-решт спричинили до зниження популярності руху СБЗ.

ВИСНОВКИ

Студентські будівельні загони були яскравим явищем суспільно-політичного життя радянської молоді 60–80 рр. ХХ століття й відіграли значну роль у відновленні та зростанні економічного потенціалу СРСР. Цей масовий рух супроводжувався як унікальними позитивними здобутками, так і прорахунками. Важливе економічне й політичне значення діяльності студентських будівельних загонів обумовлювало формування позитивного та заідеологізованого ставлення до цього руху в радянські часи. Сьогодні, в умовах плюралізму та відкритості архівів, виникла потреба дослідити історію СБЗ і переглянути деякі усталені оцінки.

1. Наукову актуальність дисертаційної роботи засвідчує відсутність у сучасній історіографії ґрунтовного й цілісного дослідження, в якому б предметом вивчення була історія виникнення, генези й занепаду студентського будівельного руху України в цілому, й на Харківщині, зокрема. Аналіз стану наукової розробки теми говорить про те, що велика кількість робіт радянського періоду була присвячена вивченню досвіду партійних і комсомольських структур, як основних органів утворення й керування СБЗ, діяльність яких висвітлювалися переважно упереджено й політизовано. У сучасній історіографії з'явилися наукові розробки цієї проблеми, зокрема на регіональному й місцевому рівнях, проте, предметом їхнього аналізу є історія окремого навчального закладу чи загону. Науковці також зосереджують увагу на вивченні окремих питань, таких як мотиви участі студентів, їхнє повсякденне життя, виробнича діяльність тощо. Багато проблемних питань потребують додаткового вивчення, серед них трансформування принципів формування загонів, забезпечення профілактичного та медичного обслуговування, утворення системи безпечної праці й професійної підготовки, використання раціоналізаторських, креативних здібностей молоді для підвищення економічної ефективності

руху, утворення цілодобових, обмінних та інших форм загонів, формалізм та інші кризові явища, які привели до занепаду СБЗ.

Для успішного дослідження та розв'язання визначених завдань використовувалася багата й різноманітна джерельна база. Вона складається з різних за походженням документів – офіційних документів і матеріалів, джерел особового походження, матеріалів періодики, усних свідчень, візуальної документалістики та предметно-речових пам'яток. На особливу увагу заслуговують матеріали архівів, які вперше вводяться до обігу. Серед цих матеріалів нещодавно розсекречені, що спонукало до глибокого й усебічного дослідження теми. Велике значення для зроблених у дослідженні висновків мали спогади й інтерв'ю учасників руху, зібрані під час реалізації усноісторичних проєктів у ЗВО м. Харкова. Порівняльний аналіз джерел дав можливість зробити критичне переосмислення деяких аспектів теми. Різноманітність джерельної бази стала основою всебічного дослідження історії зародження, розвитку та виявлення причин занепаду студентського будівельного руху на прикладі загонів Харківщини.

Дисертаційне дослідження базується на загальнонаукових принципах історизму, об'єктивності, системності, детермінізму та антропоцентризму. Для аналізу застосовані як загальнонаукові методи дослідження – індуктивний, дедуктивний, соціокультурного аналізу, так і традиційні конкретно-наукові методи, зокрема історико-генетичний та проблемно-хронологічний. Обрана методологія дослідження є оптимальною для повного розкриття теми, дозволила уникнути упередженості, а використані методи допомогли здійснити науковий аналіз процесів зародження, генезу й занепаду руху студентських будівельних загонів Харківщини.

2. Студентські будівельні загани почали формуватися з 1956 року, коли в країні поширювалася аграрна криза та виробництво зерна не досягало довоєнного рівня. Через катастрофічне становище сільського господарства не розвивалися й інші сфери економіки. Держава здійснювала рішучі кроки для підтримання сільського господарства, зокрема було дозволено списання

заборгованості за недопостачання продуктів із колгоспів, були знижені податки із присадибних господарств та ліквідовані сталінські податки на фруктові дерева і ягідні кущі тощо. Однак без додаткових капіталовкладень ці заходи не забезпечили збільшення виробництва сільгоспродукції.

Грунтовний аналіз джерельної бази дає підстави погодитися з загальноприйнятою періодизацією руху СБЗ, але заперечувати твердження, що витокami студентських будівельних загонів були мобілізації студентів 1920-х років, адже вони мали інші завдання й принципи організації.

Молодіжні об'єднання студентів, починаючи з 1956 року, характеризували такі головні принципи, як добровільність, організаційна та виробнича самостійність. Перші студентські загони створювалися як потужній трудовий резерв з метою інтенсивного освоєння цілинних земель, для підйому промисловості та будівництва грандіозних, масштабних новобудов народного господарства.

На Харківщині прообрази перших СБЗ з'явилися в 1956 році, коли з добровольців харківських вищих навчальних закладів були сформовані загони студентів-цілинників, щоб не тільки допомогти зібрати багатий урожай, а й розпочати будівництво житлових, промислових і сільськогосподарських об'єктів.

У 1956 році був також створений Харківський обласний вільний будівельний загін, який мав виконати завдання щодо збільшення потужності вугільної промисловості, подальшого розвитку Донецького басейну та будівництва в найкоротші терміни 35 шахт.

Вагомими мотивами участі студентів у СБЗ були романтика, покращення матеріального становища, бажання освоїти нову професію, намагання бути корисними суспільству, задоволення результатами своєї праці. Однак ретельне дослідження цього питання дає підстави додати до визначеного дослідниками переліку такі важливі мотиви, як можливість виявити свої лідерські якості та піднятися по кар'єрній драбині на виробництві і в комсомольських та партійних структурах, адже на такі

керівні посади обирали здебільшого тих, хто добре зарекомендував себе під час «літнього трудового семестру», виявив свої організаторські та професійні здібності.

Важливим мотивом участі студентів була також можливість набути практичного досвіду в освоєнні спеціальності та отримати трудовий стаж і робочий розряд спеціаліста.

3. Головною організаційною одиницею СБЗ були лінійні студентські загони, які в літній виробничий період об'єднувалися в районні, обласні, крайові та республіканські загони. Студентські загони ВНЗ СРСР становили всесоюзний студентський будівельний загін. Для управління й контролю за діяльністю загонів на всіх етапах – від підготовчого до виробничого – було створено систему штабів, які функціонували на правах відділів ЦК ВЛКСМ, ЦК республіки, крайкомів, обкомів комсомолу.

Організаційна структура СБЗ загалом добре досліджена. Особливістю організаційної структури СБЗ є наявність в структурі такого важливого складника, як зональні загони, які з'явилися на початку 1970-х років і створювалися за географічним принципом розташування загонів або за галузевим призначенням. Такі загони формувалися для виконання певного завдання або для реалізації певного договору на визначеній території. Для успішного підготування, оперативного вирішення нагальних питань, координації діяльності зональних загонів утворювалися зональні штаби, до компетенції яких входили й питання формування загонів, пошук виробничих об'єктів, їх розподіл між вищими та середніми спеціальними навчальними закладами. У Харківській області прообразом зональних загонів були створені в 1968 році «кущові» загони, керівництво якими покладалося на чотири «кущові» штаби.

Окрім масштабності розвитку студентського руху, збільшувалася кількість форм організації студентів у СБЗ. Залучення трудового молодіжного резерву майже в кожен галузь народного господарства обумовлювалося необхідністю створених додаткових спеціалізованих загонів

провідників, медиків, піонервожатих, електриків тощо. Найчисельнішими серед них були загони сільськогосподарського призначення. Новими формами загонів можна вважати і жіночі, безоплатної праці, інтернаціональні та обмінні СБЗ. На особливу увагу заслуговують два різновиди загонів: обмінні та «дикі». Ідея взаємного обміну студентськими загонами, на наш погляд, була використана для пропаганди принципу так званого «соціалістичного інтернаціоналізму», який, як відомо, став ширмою для запровадження політики гегемонізму СРСР. У дослідженні вперше наводяться приклади ставлення іноземних студентів до участі в будзагонах. Інструктивні листи забороняли відряджати їх у малодоступні, складні щодо географічного розташування й умов райони. І хоча реальна картина тих надзвичайно складних умов праці ретельно приховувалася, іноземні студенти часто відкрито демонстрували своє негативне ставлення як до статуту СБЗ, так і до соціалістичного ладу в СРСР і його агресивної політики в країнах соцтабору загалом.

Окрім легітимних почали з'являтися й «дикі загони», факт існування яких ретельно приховувався партійним керівництвом. Лише розсекречені матеріали КРУ дають підстави твердити про їхнє існування на всій території СРСР, зокрема й на Харківщині. Такі загони оминали складні й доволі запутані вимоги укладання договорів з підприємствами й, отримавши комсомольську путівку, утворювали загони, до яких входили особи, що не навчалися і незаконно отримували всі пільги, які надавалися СБЗ.

Принципи формування загонів не були сталими. Якщо на першому етапі головними були принципи добровільності, конкурсного відбору студентів, то вже з кінця 1960-х років починають виявлятися формалізм у підборі керівних кадрів, відхід від забезпечення принципів організаційної і виробничої самостійності студентів та запровадження планового підходу. Викривлення в цьому питанні призводили до того, що вже на початку 1970-х років усі ВНЗ зобов'язані були формувати СБЗ, а планова кількість учасників іноді перевищувала загальну кількість студентів у навчальному закладі.

4. Детальний аналіз проведення договірної кампанії та виконання умов договору між організаціями й СБЗ доводить, що постійне збільшення кількості не було виправданим. Адже більшість організацій були неспроможні забезпечити студентів належними умовами проживання, праці та матеріалами й інструментами для безперервної роботи. На це було багато причин, зокрема недбальство, відсутність належної підтримки від держави, криза недовиробництва, відсутність найнеобхідніших матеріалів тощо.

На перших етапах існування СБЗ не були врегульовані питання медичного забезпечення студентів, які часто виїжджали без щеплень і відповідних профілактичних заходів у незвичні для них кліматичні умови Середньої Азії, Сибіру та ін. Кількість захворювань на початковому етапі майже не фіксувалася, факти свідчать про важкі наслідки недбалого ставлення до цього питання. Із середини 1960-х рр. була створена чітка система профілактичних заходів та медичного обслуговування. СБЗ були повністю забезпечені медичним супроводом, а призначені зі студентів медпрацівники надавали ще й безкоштовну медичну допомогу місцевому населенню.

Для збереження здоров'я і життя бійців будзагонів велике значення мало гарантування вимог техніки безпеки й охорони праці. Невиконання елементарних вимог спричиняли травмування, каліцтва та летальні наслідки. Формальний підхід, приховування реальних фактів травматизму, каліцтв і смертельних випадків, збільшення планово-звітних паперових заходів не сприяли убезпеченню життя молодих людей. До головних чинників, які призводили до травматизму, ми додаємо наступні: втрата уваги та пильності через перевтому, запровадження планового підходу до формування загонів і залучення студентів, зокрема і перших курсів, які не встигли пройти професійне навчання, не набули навичок роботи з інструментами та механізмами і не ознайомлені з правилами техніки безпеки; залучення до складу загонів підлітків, що стояли на обліку в міліції, які часто порушували статут, що призводило навіть до летальних наслідків. Ще однією важливою

причиною порушення вимог техніки безпеки й травмування студентів є, на наш погляд, формалізм, хабарництво під час проведення навчання з ТБ та видачі дозвільних документів на роботу в СБЗ.

5. Основним нормативно-правовим документом СБЗ був договір, який мав врегулювати процеси підготовки загонів і організацій та їхні виробничі відносини. Не відповідність економічної спроможності заявленим гарантіям у договорах приводила до посилення формалізації всього молодіжного руху, який впливав на падіння його престижності. Спроби зацікавити молодь шляхом морального заохочення і проведення активної політичної агітації мали місце, але не давали бажаного результату. Матеріальне заохочення було одним із головних чинників участі студентів у СБЗ. Принцип «комуни» давав змогу уникнути конкуренції щодо більш вигідних районів та об'єктів, але недоліком його застосування стала поява «сачків» та «роботяг». Врегулювати питання оплати праці керівництво намагалося шляхом дозволу загонам самостійно вводити коефіцієнти при оплаті праці. Вигіднішими були об'єкти з підвищеним коефіцієнтом складності і пов'язані з важкими кліматичними й виробничими умовами праці. Як наслідок, базовою для оплати праці студентів було прийнято систему, яка застосовувалася при оплаті роботи працівників тієї галузі, до якої належав об'єкт. Економічна криза періоду «застою» спричиняла необхідність уникати використання державних коштів на оплату праці студентів. Потужна ідеологічна машина запровадила так звані ініціативи знизу щодо створення загонів безоплатної праці, днів ударної праці та ін. Студенти змушені були працювати по 12–14 годин без вихідних, до того ж «добровільно перепрацьований» час не оплачувався. Саме в цей час матеріали КРУ фіксують велику кількість приписок, завищення показників звітності, факти хабарництва й розкрадання матеріалів.

Загострення соціально-економічної кризи в період «перебудови» обумовило загострення протиріч і в СБЗ. Задекларована урядом у 1985 р. політика пришвидшення, тобто інтенсифікації виробництва, обумовила

зменшення необхідності використовувати студентські загони. З середини 1980-х років обсяги виробництва СБЗ дедалі зменшуються, керівники організацій відмовляються укладати договори та використовувати працю студентів. Наприкінці 1980-х рр. здійснювалися спроби адаптувати рух СБЗ до нових соціально-економічних реалій, обумовлених упровадженням ринкових механізмів функціонування народного господарства, зокрема у роботі СБЗ застосовувалися нові організаційні форми. Була зроблена спроба перейти до госпрозрахункових форм, створювалися студентські ринки та госпрозрахунковий штаб трудових об'єднань молоді.

У критичній ситуації опинився рух студентських будівельних загонів за умов економічних трансформацій початку 1990-х років: відбулося скорочення промислового й сільськогосподарського виробництва, різко зріс рівень безробіття. За таких умов СБЗ стали непотрібними, а спроби реформувати студентський будівельний рух були призупинені у зв'язку з розпадом усієї системи в 1991 році.

Таким чином, головною причиною занепаду студентського будівельного руху стала політично-економічна ситуація в країні початку 1990-х рр., що призвела до руйнування основних галузей народного господарства, які забезпечували діяльність трудових загонів, та ліквідація партійних і комсомольських органів, які були організаційними та керівними структурами СБЗ.

Критичне переосмислення соціально-економічної політики держави та досвіду діяльності студентських будівельних загонів дає підстави зробити висновок про те, що партійне керівництво вдало використовувало залучення студентської молоді до вирішення народногосподарських завдань в умовах дефіциту дешевої робочої сили. Цей рух супроводжувався системними прорахунками в організації СБЗ, нераціональним використанням трудових ресурсів, відсутністю наукового підходу до планування перспективних проєктів. Так, через відсутність наукового підходу Цілина із житниці перетворилася на пустелю. Вкладені людські і матеріальні ресурси були не

виправдані і призупинили розвиток традиційних сільськогосподарських районів та привели після приголомшливого успіху перших років до імпортування зерна із-за кордону та перетворення перелогових земель в пустелю, чим завдали непоправної шкоди традиційному для цього регіону тваринництву. Суттєвими були прорахунки і в інших галузях народного господарства.

Абсолютно економічно не виправданими були спроби відновлення найпівнічнішої у світі «мертвої залізниці» Салехард – Ігарка, довжиною 600 км. «Мертва дорога» так і не була відновлена, а у 1990 р. інститут «Ленгіпротранс» зробив висновок щодо недоцільності її відбудови.

Сьогодні на пострадянському просторі спостерігаються спроби відновити й пристосувати СБЗ до сучасних реалій. Приміром, у вищих навчальних закладах України з 2002 року частково відновлено процес створення й діяльності молодіжних трудових загонів та секторів працевлаштування.

Таким чином, вивчення історії студентського будівельного руху – один із важливих напрямів історичних досліджень, що забезпечує уникнення помилок в організації молодіжного руху і водночас сприяє ефективнішому використанню досвіду СБЗ з метою стимулювання інтересу сучасних студентів до трудової діяльності, надання їм можливості не тільки отримати додатковий заробіток, але й усвідомити своє значення для життя суспільства та країни. Вивчення дослідження цієї теми уможливить віднайдення нових форм і методів активізації молоді та її професійної підготовки.

Уважаємо, що подальшого дослідження потребують проблеми діяльності інтернаціональних, обмінних, цілодобових загонів, використання праці неповнолітніх, переосмислення ідеологічного складника цього молодіжного руху.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1 Архівні джерела

Центральний державний архів громадських об'єднань України
(ЦДАГО України, м. Київ)

Ф. 7. Центральний Комітет Ленінської Комуністичної Спілки Молоді України (Молодь за демократичний соціалізм) (ЦК ЛКСМУ (МДС), м. Київ (1919–1991)).

Оп. 15.

1. Спр. 59. Протокол № 63 засідання секретаріату ЦК ЛКСМУ України, 1959 р., 106 арк.

2. Спр. 71. Звіт про будівництво п'яти доменних печей комсомольською молоддю УРСР, 1958 р., 35 арк.

3. Спр. 155. Протокол засідання секретаріату ЦК ЛКСМУ України «Про участь комсомольських організацій України в спорудженні найважливіших промислових підприємств республіки у 1960 році», 129 арк.

Оп. 20.

4. Спр. 51. Звіт про роботу ударного студентського Цілинного будівельного загону вузів міст України, Молдавії і Кустанайської області на будівництві цілинних радгоспів Кустанайської області, 1965 р., 72 арк.

5. Спр. 148. Довідки ЦК ЛКСМУ, інформації обкомів, комітетів комсомолу про плани організації і проведення літнього відпочинку іноземної молоді, яка навчається в учбових закладах України, 1965–1966 рр., 64 арк.

6. Спр. 152. Звіт про роботу студентського будівельного загону в радгоспах Казахстанської РСР, 1966 р., 85 арк.

7. Спр. 163. Отчёт Харьковского областного штаба студенческих строительных отрядов, 1967 г., 87 арк.

8. Спр. 258. Матеріали про обмін студентськими загонами між вузами УРСР та соціалістичних країн, 1967 р., 203 арк.

9. Спр. 269. Звіт про роботу студентського будівельного загону України на будівництві цілинних радгоспів Кустанайської області, 1967 р., 69 арк.

10. Спр. 270. Звіт про роботу студентського будівельного загону Казахстанської РСР, 1967 р., 148 арк.

11. Спр. 271. Звіт про роботу Кустанайського обласного студентського будівельного загону, 1967 р., 49 арк.

12. Спр. 490. Матеріали обміну студентських будівельних загонів з навчальними закладами соціалістичних країн влітку 1969 року Київського, Одеського, Харківського обласних комітетів комсомолу, 207 арк.

13. Спр. 516. Звіт про виробничу діяльність Харківського обласного студентського будівельного загону, 1969 р., 82 арк.

14. Спр. 680. Звіт по політико-виховній роботі студентських будівельних загонів України, 1970 р., 168 арк.

15. Спр. 699. Звіт Харківського обласного штабу студентських будівельних загонів по політико-виховній роботі, 1970 р., 137 арк.

16. Спр. 877. Підсумковий звіт про ідейно-виховну, суспільно-політичну, культурно-масову та шефську роботу студентського будівельного загону України, 1971 р., 198 арк.

17. Спр. 900. Звіт про роботу Харківського зонального студентського будівельного загону, 1971 р., 132 арк.

18. Спр. 901. Підсумковий звіт Харківського обласного студентського будівельного загону, 1971 р., 120 арк.

19. Спр. 902. Підсумковий звіт про роботу студентських будівельних загонів на вузівському будівництві, 1972 р., 94 арк.

20. Спр. 903. Звіт про роботу Харківського об'єднаного інтернаціонального студентського будівельного загону ім. Червоної Армії, 1971 р., 101 арк.

21. Спр. 1043. Анализ работы областного студенческого отряда Украины в Кустанайской области, 1972 г., 129 арк.

22. Спр. 1155. Отчёт о производственной деятельности студенческого строительного отряда Украины, 1973 г., 298 арк.
23. Спр. 1156. Отчёт о политико-воспитательной работе студенческого строительного отряда Украины, 1973 г., 102 арк.
24. Спр. 1268. Отчёт по производственной деятельности студенческих строительных отрядов Украины, 1974 г., 192 арк.
25. Спр. 1301. Итоговый отчёт Харьковского областного студенческого строительного отряда, 1974 г., 132 арк.
26. Спр. 1451. Отчёт Республиканского штаба студенческих строительных отрядов Украины, 1975 г., 89 арк.
27. Спр. 1465. Итоговый отчёт о политико-воспитательной работе Кустанайского областного ССО, 1975 г., 60 арк.
28. Спр. 2008. Постановление ЦК ВЛКСМ по вопросам деятельности ССО Украины, 1978 г., 32 арк.
29. Спр. 2009. Методические материалы Центрального штаба ЦК ВЛКСМ по вопросам деятельности ССО Украины, 1978 г., 51 арк.
30. Спр. 2069. Методические материалы центрального штаба студенческих строительных отрядов ЦК ВЛКСМ по вопросам деятельности строительных отрядов Украины, 1978 г., 51 арк.
31. Спр. 2223. Отчёт о работе студенческих отрядов и трудовых объединений школьников Украины, 1979 г., 173 арк.
32. Спр. 2720. Отчёт Украинского республиканского студенческого строительного отряда за 1981 г. Часть I, 1981 г., 206 арк.
33. Спр. 2721. Отчёт Украинского республиканского студенческого строительного отряда за 1981. Часть II, 1981 г., 77 арк.
34. Спр. 3194. Отчёт Украинского республиканского студенческого строительного отряда за 1983 г., 220 арк.
35. Спр. 3631. Отчёт Украинского республиканского студенческого строительного отряда, 1985 г., 144 арк.

36. Спр. 4041. Звіт Республіканського штабу студентських загонів про виконання бюджету за 1987 р., 53 арк.

Державний архів Харківської області

(ДАХО, м. Харків)

**Ф. П–6. Харківський міський комітет ЛКСМ України, м. Харків.
1934–1990 рр.**

Оп. 1.

37. Спр. 11. Харьковский городской комитет ЛКСМ Украины. Информации, справки, отчёты горкома комсомола, направленные в партийные и вышестоящие комсомольские организации о внутрисоюзной работе, трудовом, нравственно-политическом и военно-патриотическом воспитании молодёжи, 1972 г., 125 арк.

38. Спр. 234. Стенограмма городского собрания инициаторов движения комсомольского труда, 11.12.1958 г., 72 арк.

Ф. П–14. Харківський обком ЛКСМ України.

Оп. 1.

39. Спр. 7. Отчёт по технике безопасности Харьковского обл. строит. отряда, 273 арк.

40. Спр. 94. Фінансовий звіт Харківського обласного штабу студентських будівельних загонів, 1981 р., 47 арк.

Оп. 7.

41. Спр. 14. Документы к II областному слёту ударных студенческих отрядов, 1965 г., 20 арк.

42. Спр. 73. Стенограмма III областного слёта ударных студенческих отрядов области, 1966 г., 109 арк.

43. Спр. 149. Отчёт Харьковского областного штаба студенческих строительных отрядов, 1968 г., 150 арк.

44. Спр. 165. Стенограмма областного слёта студенческих строительных отрядов, 1969 г., 49 арк.

45. Спр. 166. Отчёт Харьковского областного штаба студенческих строительных отрядов, 1969 г., 151 арк.

46. Спр. 168. Отчёт Харьковского областного штаба студенческих строительных отрядов, 1969 г.

47. Спр. 516. Звіт про виробничу діяльність Харківського обласного студентського будівельного загону, 1975 р., 82 арк.

Оп. 10.

48. Спр. 26. Стенограмма областного слёта студенческих строительных отрядов, 1972 г., 28 арк.

49. Спр. 25. Отчёт областного штаба студенческих строительных отрядов, 1972 г., 318 арк.

50. Спр. 30. Информация отдела студенческой молодёжи по вопросам: успеваемости студентов, работы студенческих отрядов, агитпоходов и др., 1972 г., 77 арк.

51. Спр. 74. Отчёт областного штаба студенческих строительных отрядов, 1973 г., 358 арк.

52. Спр. 75. Стенограмма областного слёта студенческих отрядов, 1973 г., 63 арк.

53. Спр. 80. Информации отдела студенческой молодёжи по вопросам научных работ, смотр вузов, работы студенческих отрядов и других, 1973 г., 44 арк.

Оп. 11.

54. Спр. 61. Справки, информации, направленные в Республиканский штаб ССО, 1974 г., 51 арк.

55. Спр. 65. Отчёты о производственной деятельности линейных студенческих строительных отрядов, 1974 г., 198 арк.

56. Спр. 66. Отчёты о производственной деятельности линейных студенческих строительных отрядов, 1975 г., 184 арк.

Оп. 13.

57. Спр. 69. Итоговый отчёт областного студенческого отряда, 1977 г., 128 арк.

58. Спр. 81. Постановления ЦК ВЛКСМ, ЦК ЛКСМ Украины, относящиеся к работе студенческих отрядов, 1977 г., 9 арк.

59. Спр. 86. Постановления ЦК ВЛКСМ, ЦК ЛКСМ Украины, относящиеся к работе студенческих отрядов, 1977 г., 9 арк.

60. Спр. 87. Постановления бюро областного штаба студенческих отрядов, 1977 г., 45 арк.

61. Спр. 89. Итоговый отчёт областного студенческого отряда, 1977 г., 128 арк.

Оп. 15.

62. Спр. 74. Постановления областного штаба студенческих строительных отрядов, 1978 г., 31 арк.

63. Спр. 76. Стенограмма 2-го областного слёта студентов по итогам трудового семестра, 1978 г., 50 арк.

64. Спр. 77. Итоговый отчёт областного студенческого отряда, 1978 г., 153 арк.

Оп. 17.

65. Спр. 11. Информации, направленные в ЦК ВЛКСМ, ЦК ЛКСМ Украины о сдаче документов в партийный архив, предложения об установлении должностей бухгалтеров, статистов и качественный состав студенческих отрядов, 1979 г., 16 арк.

66. Спр. 78. Письма ЦК ВЛКСМ, Центральных штабов студенческих строительных отрядов ЦК ВЛКСМ и ЦК ЛКСМ Украины, 1979 г., 62 арк.

67. Спр. 79. Постановления областного штаба студенческих строительных отрядов, 1978 г., 28 арк.

68. Спр. 81. Стенограмма XVI областного слёта участников студенческих отрядов, 1979 г., 23 арк.

69. Спр. 83. Итоговый отчёт Харьковского областного студенческого отряда, 1979 г., 190 арк.

Оп. 19.

70. Спр. 84. Письма ЦК ВЛКСМ, Центральных штабов студенческих строительных отрядов ЦК ВЛКСМ и ЦК ЛКСМ Украины, 1980 г., 77 арк.

71. Спр. 85. Постановления областного штаба студенческих строительных отрядов, 1980 г., 21 арк.

72. Спр. 88. Информация о сроках утверждения и времени прибытия на места дислокации руководителей штабов зональных отрядов, 1980 г.

Оп. 21.

73. Спр. 11. Информации, направленные в ЦК ЛКСМ Украины по улучшению деятельности областного студенческого отряда, 1980 г., 94 арк.

74. Спр. 95. Отчёт Харьковского областного штаба студенческих строительных отрядов, 1981 г., 253 арк.

Оп. 23.

75. Спр. 87. Финансовый отчёт Харьковского областного штаба студенческих строительных отрядов, 1985 г., 23 арк.

76. Спр. 88. Итоговый отчёт Харьковского областного студенческого отряда, 1982 г., 230 арк.

Оп. 25.

77. Спр. 59. Письма ЦК ВЛКСМ, Центрального штаба студенческих отрядов, ЦК ЛКСМ Украины, Республиканского штаба студенческих отрядов, 1983 г., 108 арк.

78. Спр. 61. Стенограмма XX областного слёта студенческих отрядов, 1983 г., 34 арк.

79. Спр. 62. Итоговый отчёт Харьковского областного студенческого отряда, 1983 г., 115 арк.

Оп. 27.

80. Спр. 60. Инструктивные письма, направленные в горком, райкомы комсомола, 1984 г., 22 арк.

81. Спр. 61. Письма ЦК ВЛКСМ, Центрального штаба студенческих отрядов, ЦК ЛКСМ Украины, Республиканского штаба студенческих отрядов, 1984 г., 171 арк.

82. Спр. 62. Стенограмма XXI слёта студенческих строительных отрядов, 1984 г., 22 арк.

83. Спр. 64. Итоговый отчёт Харьковского областного студенческого отряда, 1984 г., 97 арк.

Ф. П–9328. Комітет ЛКСМ України. Харківський інститут механізації та електрифікації сільського господарства, м. Харків (з правами райкому комсомолу). 1958–1968 рр.

Оп. 1.

84. Спр. 40. Протокол XX отчётно-выборной комсомольской конференции, 30.10.1975 г., 57 арк.

85. Спр. 69. Протоколы № 21–28 заседаний комитета ЛКСМ Украины и материалы к ним, 5.09–28.12.1978 г., 94 арк.

Ф. П–9526. Харківський міський комітет ЛКСМ України, Харківський ордена Леніна політехнічний інститут ім. В. І. Леніна, м. Харків (з правами райкому комсомолу). 1952–1991 рр.

Оп. 1.

86. Спр. 2. Стенограмма V комсомольской конференции, 30.10.1953 г., 184 арк.

87. Спр. 27. Стенограмма XI отчётно-выборной комсомольской конференции, 9.10.1959 г., 106 арк.

88. Спр. 48. Стенограмма XVI отчётно-выборной комсомольской конференции, 12.10.1964 г., 90 арк.

89. Спр. 71. Стенограмма XIX отчётно-выборной конференции, 12.11.1967 г., 110 арк.

90. Спр. 105. Стенограмма XXII отчётно-выборной комсомольской конференции, 15.10.1970 г., 160 арк.

91. Спр. 375. Протокол 28 отчётно-выборной конференции института и материалы к нему, 28 ноября 1981 г., 103 арк.

92. Спр. 460. Материалы отчётно-выборной конференции института (с фотографиями и аннотациями), 4 ноября 1984 г., 14 арк.

93. Спр. 551. Протокол XXXIII отчётно-выборной конференции. Материалы к нему, 29 октября 1989 г., 15 арк.

94. Спр. 538. Протокол XXXII отчётно-выборной конференции. Материалы к нему, 19 декабря 1988 г., 38 арк.

Ф. Р–1682. Харківський орденa Леніна політехнічний інститут імені В. І. Леніна, м. Харків. 1949–1983 рр.

Оп. 14.

95. Спр. 270. Документы по обмену строительными отрядами студентов института с вузами социалистических стран, 1972 г., 31 арк.

2. Оpubліковані збірники документів та матеріалів

96. Документы ЦК ВЛКСМ / [сост.: В. Лобусов, Н. Шапашникова]. М.: Молодая гвардия, 1969. 582 с.

97. Документы ЦК ВЛКСМ / [сост.: В. Лобусов, Н. Шапашникова]. М.: Молодая гвардия, 1970. 408 с.

98. Документы ЦК ВЛКСМ / [сост.: В. Лобусов, Н. Шапашникова]. М.: Молодая гвардия, 1971. 400 с.

99. Документы ЦК ВЛКСМ / [сост.: В. Лобусов, Н. Шапашникова]. М.: Молодая гвардия, 1972. 304 с.

100. Документы ЦК ВЛКСМ / [сост.: В. Лобусов, Н. Шапашникова]. М.: Молодая гвардия, 1973. 256 с.

101. Документы ЦК ВЛКСМ / [сост.: В. Лобусов, Н. Шапашникова]. М.: Молодая гвардия, 1974. 296 с.

102. Документи ЦК ВЛКСМ / [сост.: В. Лобусов, Н. Шапашникова]. М.: Молодая гвардия, 1975. 256 с.
103. Документи ЦК ВЛКСМ / [сост.: В. Лобусов, Н. Шапашникова]. М.: Молодая гвардия, 1976. 351 с.
104. Документи ЦК ВЛКСМ / [сост.: В. Лобусов, Н. Шапашникова]. М.: Молодая гвардия, 1977. 335 с.
105. Документи ЦК ВЛКСМ / [сост.: В. Лобусов, Н. Шапашникова]. М.: Молодая гвардия, 1987. 205 с.
106. Закон про зміцнення зв'язку школи з життям і про подальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР. Київ: Рад. школа, 1962. 26 с.
107. Комсомол в вузе / [сост.: О. Н. Карпухин, И. А. Мостыка]. М.: Молодая гвардия, 1981. 206 с.
108. Комсомол в техникуме / [сост.: П. Анисимов, В. Вавилов]. М.: Молодая гвардия, 1980. 239 с.
109. Комсомол и высшая школа. Документы и материалы съездов, конференций ЦК ВЛКСМ по работе вузовского комсомола (1918–1968 гг.) / [сост. В. Десятерик]. М.: Молодая гвардия, 1968. 271 с.
110. Комсомол на ударных стройках / [сост.: Л. П. Демьяненко]. Київ: Молодь, 1985. 21 с.
111. Комсомол України – активний помічник партії в справі комуністичного виховання молоді: матеріали I респ. наук.-теорет. конф., присвяченої 50-річчю ЛКСМ України (19–22 трав. 1970, м. Одеса). Одеса, 1970. Вип. 1. 127 с.
112. КПСС в резолюция и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. В 30 т. / [сост. Б. В. Нарышкин]. М.: Политиздат, 1983. Т. 13. 1983. 512 с.
113. КПСС о комсомоле и молодёжи. Сборник резолюций решений съездов, конференций партии, постановлений ЦК КПСС и других партийных документов (1917–1961). М.: Молодая гвардия, 1962. 432 с.

114. КПСС о Ленинском комсомоле и пионерии / [сост.: В. К. Криворученко, Н. В. Трущенко]. М.: Молодая гвардия, 1987. 383 с.

115. Коммунистическая партия Советского Союза. Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и Пленумов ЦК (1898–1988) / под общ. ред.: А. Г. Егорова, К. М. Боголюбова. М.: Молодая гвардия, 1986. Т. 11. 573 с.

116. Материалы по итогам работы Всесоюзного студенческого отряда в десятой пятилетке / Центр. штаб студ. строит. отрядов ЦК ВЛКСМ. М.: Молодая гвардия, 1980. 21 с.

117. Методические материалы для командира и мастера ССО / под ред. В. В. Трубина. Л.: Изд-во Ленинград. ун-та, 1973. 74 с.

118. Методические рекомендации по подготовке студенческих отрядов к трудовой и общественно-политической деятельности в период летних и осенних работ / Центр. штаб студ. строит. отрядов ЦК ВЛКСМ. М.: Молодая гвардия, 1982. 56 с.

119. Мы – кузнецы: сб. документов (1946–1970) / [сост. Д. М. Эпштейн]. М.: Молодая гвардия, 1978. 269 с.

120. О мерах по дальнейшему улучшению организации летних работ студенческих отрядов: Постановление ЦК КПСС, Совмина СССР от 26.05.1976 г. № 386. *Свод законов СССР*. 1990. Т. 3. 364 с.

121. О мерах по улучшению организации и повышению эффективности летних работ студентов: Постановление ЦК КПСС и Совета Министров СССР от 26.05.1967 г. № 483. *Собрание постановлений правительства СССР*. 1967. № 13. С. 86.

122. Об утверждении Положения об открытиях, изобретениях и рационализаторских предложениях: Постановление Совета Министров СССР от 21.08.1973 г. № 584. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/v0584400-73/h> (дата обращения: 12.03.2020).

123. Охрана труда в студенческих отрядах: сб. документов / [сост. К. Б. Кузнецов]. М.: Стройиздат, 1984. 96 с.

124. Про заходи щодо поліпшення організації та підвищення ефективності літніх робіт студентів: Постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 26.05.1967 р. *Справочник партийного работника*. М.: Политиздат, 1977. С. 190–194.

125. Сборник руководящих документов и материалов о деятельности студенческих отрядов. М.: Молодая гвардия, 1973. 183 с.

126. Справочник партийного работника / [редкол. К. Боголюбов]. М.: Политиздат, 1977. 512 с.

127. Справочник партийного работника / [сост. К. У. Черненко]. М.: Политиздат, 1981. 528 с.

128. Студенческие строительные отряды: проблемы и перспективы / [сост. Н. Б. Абаева]. Алма-Ата: Изд-во Казахстан. штаба Всесоюз. студ. строит. отряда, 1971. 152 с.

129. Студенческий отряд: вопросы и ответы: метод. пособие по организации и деятельности студенческих отрядов / [сост.: Е. Ф. Артемьев, Г. С. Михайлов, В. А. Приступко и др.]. М.: Молодая гвардия, 1987. 318 с.

130. Товарищ комсомол: Документы съездов, конференций ЦК ВЛКСМ (1918–1968) / [сост. В. Десятерик]. М.: Молодая гвардия, 1969. Т. 1. 608 с.

131. Товарищ комсомол: Документы съездов, конференций ЦК ВЛКСМ (1918–1968) / [сост. В. Десятерик]. М.: Молодая гвардия, 1969. Т. 2. 496 с.

132. Товарищ отряд: сб. ст. / [сост. Е. М. Голубчик]. Саранск: Мордов. кн. изд-во, 1989. 104 с.

133. Третий семестр: вопросы организации общественно-политической практики и социалистического соревнования в студенческом отряде / [сост.: Е. Ф. Артемьев]. М.: Изд-во МГУ, 1973. 33 с.

134. Третий семестр: организатору студенческого строительного отряда / [сост.: Е. Ф. Артемьев, Е. А. Белый, С. Д. Жадовский и др.]. М.: Молодая гвардия, 1983. 254 с.

135. Трудовой семестр: вопросы воспитательной и производственной эффективности / [сост. Е. Ф. Артемьев]. М.: Изд-во МГУ, 1974. 39 с.
136. Трудовой семестр: студенческие отряды и воспитание подростков / [сост. М. Безбородов]. М.: Изд-во МГУ, 1973. 58 с.
137. Центральный штаб студенческих строительных отрядов ЦК ВЛКСМ. М.: Молодая гвардия, 1980. 21 с.
138. Центральный штаб студенческих отрядов ЦК ВЛКСМ: материалы по итогам работы Всесоюз. студ. отряда в 1981–1985 гг. М.: Молодая гвардия, 1985. 45 с.
139. ЦК ВЛКСМ. Центральный штаб ССО: материалы по итогам работы Всесоюз. студ. отряда в 1979 г. М.: Молодая гвардия, 1979. 34 с.

3. Спогади

140. Доля Володимир Тимофійович. *Спадщина університету: Історія. Освіта. Наука. Культура. Особистість*: альманах музею / Харків. нац. ун-т міськ. госп-ва ім. О. М. Бекетова. Харків, 2017. Вип. 23. 122 с.
141. Звитяжні семестри студентських будівельних загонів України: док.-худож. діалогія / за ред. В. В. Пасак. Фастів: Поліфаст, 2008. 528 с.
142. Зеленский Б. К. Воспоминания. Харьков, 02.04.1913 г. // Музей історії ХНУМГ ім. О. М. Бекетова. Ф. Документи. 2 арк.
143. Зеленский Б. К. Колоски в сиреневом тумане. *Наш сучасник*: літ.-худож. альманах / В. М. Бабаєв та ін. ; Харків. нац. ун-т міськ. госп-ва ім. О. М. Бекетова. Харків, 2013. Вип. 8. На обрії майбуття. С. 53–60.
144. Зеленский Б. К. С думой о будущем. Записки партсовработника. Киев; Харьков, 2003. 132 с.
145. Теслер Л. Автографи у бетоні. Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2004. 376 с.
146. Яцюк М. В. Мої «трудові семестри» // Музей історії ХНУМГ ім. О. М. Бекетова. Ф. Документи. 4 арк.

4. Інтерв'ю

147. Інтерв'ю з С. С. Бондаренко від 25.03.2012 р., м. Харків / інтерв'юєр О. Л. Рябченко // Музей історії ХНУМГ ім. О. М. Бекетова. Ф. Документи. 9 арк.

148. Інтерв'ю з Є. В. Варламовим від 12.11.2013 р., м. Харків / інтерв'юєр О. Л. Рябченко // Музей історії ХНУМГ ім. О. М. Бекетова. Ф. Документи. 33 арк.

149. Інтерв'ю з А. М. Гарькавцем від 12.11.2013 р., м. Харків / інтерв'юєр О. Л. Рябченко // Музей історії ХНУМГ ім. О. М. Бекетова. Ф. Документи. 14 арк.

150. Інтерв'ю з В. М. Гаряжею, м. Харків / інтерв'юєр О. Л. Рябченко // Музей історії ХНУМГ ім. О. М. Бекетова. Ф. Документи. 12 арк.

151. Інтерв'ю з О. Г. Гуляєвим від 15.08.2016 р., м. Харків / інтерв'юєр О. Л. Рябченко // Музей історії ХНУМГ ім. О. М. Бекетова. Ф. Документи. 12 арк.

152. Інтерв'ю з В. Т. Долею від 22.03.2014 р., м. Харків / інтерв'юєр О. Л. Рябченко // Музей історії ХНУМГ ім. О. М. Бекетова. Ф. Документи. 7 арк.

153. Інтерв'ю з В. О. Костюком // Музей історії ХНУМГ ім. О. М. Бекетова. Ф. Документи. 10 арк.

154. Інтерв'ю з П. Г. Краснящих від 25.10.2013 р., м. Харків / інтерв'юєр О. Л. Рябченко // Музей історії ХНУМГ ім. О. М. Бекетова. Ф. Документи. 29 арк.

155. Інтерв'ю з В. К. Немом // Музей історії ХНУМГ ім. О. М. Бекетова. Ф. Документи. 14 арк.

156. Інтерв'ю з Л. М. Плиском від 23.09.2019 р., м. Харків / інтерв'юєр О. Л. Рябченко // Музей історії ХНУМГ ім. О. М. Бекетова. Ф. Документи 6 арк.

157. Інтерв'ю з Л. М. Шутенком від 12.10.2017 р., м. Харків / інтерв'юєр Т. В. Малиніна // Музей історії ХНУМГ ім. О. М. Бекетова. Ф. Документи. 17 арк.

5. Література

158. Андриянов А. В. Студенческое движение в общественно-политической жизни города Москвы в 1991–2008 гг.: автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 – Отечественная история. М., 2011. 19 с. URL: dl.igmsu.org/ig/upload/3da2fe4e13b830fb67edbf8908208239.doc (дата обращения: 12.03.2020).

159. Анфимов С. А. Охрана труда в студенческих строительных отрядах. 4-е изд., испр. и доп. Киев, 1977. 75 с.

160. Анфимов С. А. Охрана труда в студенческих строительных отрядах. 5-е изд., испр. и доп. Киев, 1982. 95 с.

161. Артемьев Е. Ступени возмужания. История, опыт патриотического движения студенческих отрядов. М., 1984. 216 с.

162. Артемьев Е. Ф. Героический путь Ленинского комсомола: события, факты, цифры: учеб. пособие. М., 1980. 273 с.

163. Артемьев Е. Ф. Студенческие отряды и коммунистическое воспитание молодёжи. История, опыт патриотического движения студенческой молодёжи (1959–1975): учеб. пособие. М.: ВКШ при ЦК ВЛКСМ, 1978. 105 с.

164. Артемьев Е. Ф. Студенческий отряд: вопросы и ответы: метод. пособие по организации деятельности студенческих отрядов. М., 1987. 318 с.

165. Арутюнян С. Декабрь 1988 года: трагические дни армянского народа. URL: <http://www.noev-kovcheg.ru>. (дата обращения: 12.03.2020).

166. Архипова Л. В. В поисках себя. М., 1969. 112 с.

167. Бабенко І. Даєш Радгосп! *Ленінська зміна*. 1971. 28 лип.

168. Бадмаев А. З. Медицинское обеспечение студенческих строительных отрядов (1966–1971 гг.). *Известия Алтайского государственного университета*. 2015. № 3/2 (87). С. 16.

169. Баран В. К., Даниленко В. М. Україна в умовах системної кризи (1946–1980 рр.). Київ, 1999. Т. 13. 304 с.

170. Бахнян К. В. Романтика студенческих строк, социально-психологическое обоснование. Студенческие отряды – эффективная форма политического, трудового и нравственного воспитания советской молодёжи: материалы I респ. науч.-практ. конф. (23–24 апр. 1971, г. Кишинёв). Кишинёв, 1971. С. 165–170.

171. Безбородов А. Б. Студенческие пятилетки: вузовская молодёжь Москвы на ударных стройках. М.: Моск. рабочий, 1986. 96 с.

172. Бездрабко В. В. Сучасні історичні студіювання документа: en bloc et en détail. *Український історичний журнал*. 2009. № 3. С. 157–184.

173. Бережной С. А., Седов Ю. И. Охрана труда в студенческих отрядах. 2-е изд. М.: Моск. рабочий, 1985. 144 с.

174. Бовкун В. В. Образ жизни советской молодёжи: тенденции, проблемы, перспективы: монография. М.: Высшая школа, 1988. 144 с.

175. Богдашина О. М. Джерелознавство історії України: питання теорії, методики, історії: навч.-метод. посібник. 3-тє вид., допов. та переробл. Харків: САГА, 2008. 214 с.

176. Бойко О. Д. Історія України: навч. посібник. Київ: Академвидав, 2005. 688 с.

177. Боффа Дж. История Советского Союза. В 2 т. Т. 2. От Отечественной войны до положения второй мировой державы. Сталин и Хрущёв. 1941–1964 гг. 2-е изд. М.: Междунар. отношения, 1990. 632 с.

178. Бузало В. И. Ударные комсомольские стройки – школа интернационализма советской молодёжи. Киев, 1986. 135 с.

179. Веремеева М. Перші студентські будівельні загони в повсякденному житті українських студентів. *Схід*. 2018. № 6 (158). С. 5–9.

180. Верт Н. Історія Радянської держави. Рівне: Вертекс, 2001. 232 с.
181. Вища школа Української РСР. 50 років Радянської влади: у 2 ч. / за ред. В. І. Пітова. Ч. 2. 1945–1967 рр. Київ, 1968. 240 с.
182. Вони освоювали цілину. URL: <http://kpi.ua/530-8> (дата звернення: 12.03.2020).
183. Врублевський В. Г. Семестр трудового загартування. Київ, 1988. 32 с.
184. Головенько В. А. Український молодіжний рух у ХХ столітті: іст.-політ. аналіз осн. періодів. Київ, 1997. 160 с.
185. Гонин И., Имайкин Г., Швалев Л. Охрана труда в студенческих строительных отрядах. М., 1975. 89 с.
186. Грабченко А. Начало пути. *Політехнік*. 2007. 24 січ.
187. Губина С. А. Трудовое воспитание студентов: методология, теория, управление: монография. М., 1986. 96 с.
188. Гусак М. Ми – за романтику! *За радянські кадри*. 1964. 30 черв.
189. Даниленко В. М. «Новий» курс у національній політиці радянської держави. *Соціальні трансформації в Україні: пізній сталінізм і хрущовська доба*: колектив. монографія / відп. ред. В. М. Даниленко. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2015. С. 50–136.
190. Данильченко А. П. Сооружение Байкало-Амурской магистрали – патриотический подвиг советского народа: на примере участия трудящихся Украинской ССР. Киев, 1985. 127 с.
191. Данильченко О. П. Участь трудящих Української РСР у спорудженні Байкало-Амурської магістралі. *Український історичний журнал*. 1982. № 4. С. 122–129.
192. Дмитрук В. «Празька весна» і Україна. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2008. № 1/2 (30/31). С.7–37.
193. Добровольский В. Харьков встречает студентов-целинников. *Соціалістична Харківщина*. 1965 р. 29 жовт.
194. Зубарь В. Мы на целине. *Політехнік*. 2007. 24 січ.

195. Економічна історія України: іст.-екон. дослідж.: в 2 т. / ред. рада: М. Литвин (голова) та ін. Київ: Ніка-Центр, 2011. Т. 2. 608 с. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-521-573-8/978-966-521-573-8.pdf> (дата звернення: 12.03.2020).

196. Ермошин Г. Т. Студенческий отряд и хозяйственная организация: правовые вопросы. М., 1987. С. 294.

197. Житенев В. А. Годы студенческие. М., 1972. 47 с.

198. Забродин А. В. Студенческие строительные отряды Ленинграда: автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 – Отечественная история. СПб., 2001. URL: <http://cheloveknauka.com/studencheskie-stroitelnye-otryady-leningrada#ixzz5nuPh24QO> (дата обращения: 12.03.2020).

199. Зайцева Є. О., Пономаренко Г. Я. Виховання студентської молоді в дусі соціалістичного інтернаціоналізму. *Український історичний журнал*. 1976. № 7. С. 113–119.

200. Зелинская Н. Трудовой семестр студенческих отрядов. *Красное знамя*. 1973. 26 июля. URL: <http://www.komikz.ru> (дата обращения: 12.03.20).

201. Зорова О. А. Взаимодействие нравственных и эстетических факторов в коммунистическом воспитании. М.: Изд-во Моск. ун-та, 1988. 180 с.

202. Зорова О. А. Нравственные и эстетические факторы в трудовом воспитании. М., 1986. 55 с.

203. Иваненков С. П., Сазонов И. Е. Студенческие трудовые отряды: опыт, анализ, перспективы. СПб., 2001. URL: <http://ivantnkovs.narod.ru> (дата обращения: 12.03.2020).

204. Иващенко П. Их голубой город. *Мы – строители*. 1964. 28 июля.

205. Испытание Севером. *Горизонт*. 1973. № 8. С. 8–9.

206. История Украинской ССР: в 10 т. / гл. редкол.: Ю. Ю. Кондуфор (гл. ред.) и др. Киев: Наукова думка, 1985. Т. 10. Украинская ССР в условиях развитого социализма (60-е – начало 80-х годов). 775 с.

207. І знов кличуть нас цілина і Північ. *Ленінські кадри*. 1966. 25 січ.

208. І знов «Тайговий десант». *Ленінські кадри*. 1972. 15 верес.
209. Історичне джерелознавство: підручник / Я. С. Калакура, І. Н. Войцехівська, С. Ф. Павленко, Б. І. Корольов, М. Г. Палієнко ; гол. ред. С. В. Головка. Київ: Либідь, 2002. 488 с.
210. Історія міста Харкова ХХ століття: присвячується 350-річчю міста Харкова / О. Н. Ярмиш [та ін.]. Харків: Фоліо: Золоті сторінки, 2004. 686 с.
211. Історія України: нове бачення: у 2 т. / авт. кол.: В. Ф. Верстюк та ін. ; за ред. В. А. Смолія ; НАН України, Ін-т історії України. Київ: Україна, 1996. Т. 2. С. 494 с.
212. Каганов Ю. О. Конструювання «радянської людини» (1953–1991 рр.): українська версія. Запоріжжя, 2019. 432 с.
213. Калакура Я. С. Класифікація джерел інтелектуальної історії України. *Історичний архів*. 2012. Вип. 8. С. 106–113.
214. Камалиденов З. К. Студенческие строительные отряды – детище Ленинского комсомола. *Студенческие строительные отряды. Опыт, проблемы, перспективы*: докл. и материалы к науч.-практ. конф. / сост. Н. Б. Абаева. Алма-Ата, 1971. С. 6–15.
215. Киркэ С. И., Хрищев Е. И. Ленинские принципы оплаты труда и их применение в студенческих строительных отрядах. *Студенческие отряды – эффективная форма политического, трудового и нравственного воспитания студенческой молодёжи*: материалы I респ. науч.-практ. конф. Кишинёв, 1971. С. 42–49.
216. Клепиков А. Педагогические проблемы профессионального становления будущих специалистов в студенческих строительных отрядах. *Проблемы высшей школы*. 1976. Вып. 25. С. 87–94.
217. Клепиков А. И. Интернациональное и патриотическое воспитание в студенческих отрядах. М., 1977. 26 с.
218. Клепиков А. И. Формирование личности будущих специалистов в ССО. Киев: Высшая школа, 1977. 183 с.
219. Клепиков О. Школа студентського гарту. Київ, 1974. 32 с.

220. Ковпак Л. В. Найближча історія: Україна 1945–2000 рр. Київ: Наш час, 2007. 248 с.

221. Ковпак Л. В. Соціально-побутові умови життя населення України ХХ ст. (1945–2000 рр.). Київ: НАН України Ін-т історії України, 2003. 250 с.

222. Коляда І., Ралко Р. Студентські будівельні загони: до історії патріотичного руху студентської молоді в УРСР (1962–1989 рр.). *Краєзнавство*. 2012. № 2. С. 141–150.

223. Коляда І. А. Студентські будівельні загони в УРСР: до історії молодіжного руху (1920–1980 рр.). *Гілея. Історичні науки. Філософські науки. Політичні науки: наук. вісник / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова, НАН України*. Київ, 2012. Вип. 58 (№ 3). С. 166–174.

224. Комсомол України – активний помічник партії в справі комуністичного виховання молоді: матеріали І респ. наук.-теорет. конф., присвяченої 50-річчю ЛКСМ України (19–22 трав. 1970, м. Одеса). Одеса, 1970. Вип. 1. 127 с.

225. Комсомол України: Сторінки історії. Події. Портрети / упоряд.: Ю. Н. Єльченко та ін. Київ, 2004. 716 с.

226. Комсомольський прожектор. URL: <http://vslova.com.ua> (дата звернення: 12.03.2020).

227. Косташ В. М. Патріотичне й інтернаціональне виховання молоді республіки (1959–1970 рр.). *Український історичний журнал*. 1975. № 5. С. 84–92.

228. Костин А., Белозерцев Е., Чижов В. Фалеристика Всесоюзного студентського отряда. СПб.: Александр ПРИНТ, 2009. 96 с. URL: <https://www.livelib.ru/book/1001016187/about-faleristika-vsesoyuznogo-studencheskogo-otryada-aleksandr-kostin> (дата звернення: 12.03.2020).

229. Кравець В. Трудові автографи студентства. *Дніпро*. 1985. № 7. С. 49–56.

230. Кравець В. М., Клепиков О. І. Випробувана школа гарту майбутніх спеціалістів. *Комуніст України*. 1981. № 8. С. 54–61.

231. Красуля В. «Темп». *Комсомольская правда*. 1985. 5 июля.

232. Красько О. И. «Устные воспоминания» в контексте изучения студенческого строительного движения (по материалам ССО Харьковского университета). *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: зб. наук. пр.* / Харків. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. Харків, 2014. Вип. 17. С. 265–273.

233. Кульчицький С. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. У 3 кн. Кн. 3. Київ: Темпора, 2013. С. 185.

234. Курносів Ю. О. Соціально-економічне та політичне життя УРСР (сер. 60-х – поч. 80-х рр.). *Український історичний журнал*. 1990. № 6. С. 101–108.

235. Кучер Л. Ударні студентські. *Соціалістична Харківщина*. 1965. 29 жовт.

236. Леготина В. А. Роль інтеротрядов в формуванні соціокультурного пространства. Усть-Илимск, 2008. URL: <http://www.priilimie.ru/historys/building/material/node/12> (дата звернення: 12.03.2020).

237. Лепехин В. А. История студенческих строительных отрядов МГУ: краткий очерк к 30-летию студенческого строит. движения. М.: Изд-во Моск. ун-та, 1990. 60 с.

238. Липицкий В. С. Трудовой семестр и коммунистическое воспитание студентов. М.: Изд-во Моск. ун-та, 1975. 71 с.

239. Липицкий В. С. Трудовой семестр и отношение студентов. М.: Изд-во Моск. ун-та, 1976. 31 с.

240. Литвин В. Україна у другому повоєнному десятилітті (1956–1965 рр.). Київ: Лі-Терра, 2004. 272 с.

241. Лияскин В. П., Ермошин Г. Т., Приступко В. А., Элькинд В. А. ССО: стройка, студенты, отряд. 2-е изд., перераб. и доп. М.: Стройиздат, 1985. 202 с.

242. Малиніна Т. В. Патріотичне виховання студентської молоді через прищеплення поваги до історичної спадщини Університету. *Сучасні проблеми виховання молоді у вищому навчальному закладі*: матеріали всеукр. наук.-практ. конф. (28–29 квіт. 2016, м. Харків) / Харків. нац. ун-т міськ. госп-ва ім. О. М. Бекетова та ін. Харків, 2016. С. 98–104.

243. Малиніна Т. В. Проект майбутнього – збереження минулого. *Спадщина університету: Історія. Освіта. Наука. Культура. Особистість*: матеріали I наук.-іст., конф. (2–4 груд. 2015, м. Харків) / керівник вид. проекту В. М. Бабаєв ; Харків. нац. ун-т міськ. госп-ва ім. О. М. Бекетова. Харків, 2016. С. 12–17.

244. Малиніна Т. В. Роль студентських будівельних загонів у формуванні організаторських якостей молоді України. *Дослідження з історії і філософії науки і техніки*. 2018. Вип. 26–27. С. 90–99.

245. Малиніна Т. В. Студентські будівельні загони: криза 80-х та спроби відновлення (на прикладі студентських будівельних загонів Харківщини). *Історія та географія*: зб. наук. пр. / Харків. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. Харків, 2019. Вип. 56. С. 58–64.

246. Малиніна Т. В. Студентські будівельні загони ХПКБ – Спадщина Університету. *Спадщина університету: Історія. Освіта. Наука. Культура. Особистість*: матеріали II наук.-практ. конф. (15–16 груд. 2016, м. Харків) / керівник вид. проекту В. М. Бабаєв ; Харків. нац. ун-т міськ. госп-ва ім. О. М. Бекетова. Харків, 2017. С. 145–150.

247. Малиніна Т. В. Травматизм і проблеми техніки безпеки у студентських будівельних загонах Харківщини 50 – 80-х рр. ХХ ст. *Universum Historiae et Archeologiae*. 2019. Т.2(27). Вип 2. С. 72–82.

248. Малиніна Т. В. Управління якістю освіти на місцевому рівні. *Місто. Культура. Цивілізація*: матеріали VI міжнар. наук.-теорет. інтернет-конф. (квітень 2016, м. Харків) / редкол.: В. Ф. Харченко (відпов. ред.) та ін. ; Харків. нац. ун-т міськ. госп-ва ім. О. М. Бекетова. Харків, 2016. С. 284–301.

249. Малиніна Т. В. Формування кадрового забезпечення в освіті (з досвіду студентських будівельних загонів ХПКБу). *Суспільні науки у 2018 році*: матеріали XIV міжнар. наук.-практ. конф. Вінниця, 2018. С. 56–62.

250. Малиніна Т. В. Формування кадрового забезпечення в освіті (з досвіду студентських будівельних загонів ХПКБу). *Суспільно-політичні процеси на українських землях: історія, проблеми, перспективи*: матеріали IV всеукр. наук.-практ. конф.: у 2 ч. (19 трав. 2017, м. Суми) / редкол.: В. М. Власенко та ін. ; Сумськ. держ. ун-т. Суми, 2017. Ч.1. С. 69–75.

251. Мамолетов И. А. Из опыта работы партийной организации Новосибирского государственного университета по руководству студенческими строительными отрядами. *Студенческие строительные отряды. Опыт, проблемы, перспективы*: докл. и материалы к науч.-практ. конф. / сост. Н. Б. Абаева. Алма-Ата: Изд-во Казахстан. штаба Всесоюз. студен. строит. отряда, 1971. С. 26–36.

252. Маренго А. К. Охрана труда в студенческих строительных отрядах: вопросы и ответы. М.: Стройиздат, 1990. 136 с.

253. Марченко Л. А. Партийное руководство коммунистическим воспитанием молодёжи в студенческих отрядах (1959–1980 гг., на материалах Украинской ССР): автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.01 – История Коммунистической партии Советского союза. Харьков, 1984. 19 с.

254. Марченко Л. А., Стоян А. Н. Семестры гражданской зрелости: коммунистическое воспитание молодёжи в студенческих отрядах. Киев: Выща школа, 1988. 147 с.

255. Матковский С. В. Особенности медицинского обеспечения студенческих строительных отрядов, выезжающих на работу в Западную Сибирь. *Студенческие строительные отряды. Опыт, проблемы, перспективы*: докл. и материалы к науч.-практ. конф. / сост. Н. Б. Абаева. Алма-Ата: Изд-во Казахстан. штаба Всесоюз. студен. строит. отряда, 1971. С. 96–102.

256. Мёртвая дорога. Стройка № 501–№ 503. URL: <http://www.tourism.ru> (дата звернення: 12.03.2020).

257. Микшта П. С. Охрана труда в студенческих строительных отрядах: учеб. пособие. Вильнюс: МВССО ЛитРСП, 1980. 104 с.

258. Минич В. Студенческая целинная. *Мы – строители*. 1964. 18 июля.

259. Михайлов Ф. К., Шамшатов И. Ш. Народное движение за освоение целинных земель в Казахстане (1953–1960 гг.). Алма-Ата: Изд-во АН Казахской ССР, 1964.

260. Мокроносов Г. В., Нежиховская Е. М. Мотивы участия студентов в строительных отрядах. *Студенческие строительные отряды. Опыт, проблемы, перспективы*: докл. и материалы к науч.-практ. конф. / сост. Н. Б. Абаева. Алма-Ата: Изд-во Казахстан. штаба Всесоюз. студен. строит. отряда, 1971. С. 124–134.

261. Моргун Ф. Безсмертна душа України. Задовго до салютів. Полтава: Полтавський літератор, 1995. 472 с.

262. Москальова Н. П., Москальов Б. Г. Трудові традиції студентів Харківського національного технічного університету сільського господарства ім. П. Василенка. *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Серія «Історія та географія»*. Харків, 2013. Вип. 49. С. 115–119.

263. Наш «профессиональный» ССО: ХПИ о стройотрядах. URL: <http://web.kpi.kharkov.ua/history/wp-content/uploads/sites/68/2013/03/3.pdf> (дата обращения: 12.03.2020).

264. Никитинский Л. В. Студент в рабочей спецовке: Третий семестр и трудовое право. М.: Юрид. лит., 1979. 128 с.

265. О мерах по дальнейшему улучшению организации летних работ студенческих отрядов: Постановление ЦК КПСС, Совмина СССР от 26.05.1976 г. № 386. *Свод законов СССР*. 1990. Т. 3. 364 с.

266. Ольховский Е. С. Годы студенческие. О коммунистическом воспитании будущих специалистов. Л.: Лениздат, 1972. 161 с.
267. Ольховский Е. С. Коммунистическое воспитание студентов. Л.: Лениздат, 1971. 116 с.
268. Орёл В. М., Лисовский В. Т. Роль студенческих строек в формировании у студентов социальной зрелости. *Студенческие отряды – эффективная форма политического, трудового и нравственного воспитания советской молодёжи*: материалы I респ. науч.-практ. конф. (23–24 апр. 1971, г. Кишинёв). Кишинёв, 1971. С. 135–144.
269. Охрана труда в студенческих отрядах / отв. ред. О. И. Новиков и др. М.: Изд-во МГУ, 1980. 166 с.
270. Павленко В. Л., Донець А. В. Внесок України в розвиток аграрної сфери Казахстану (50-ті роки ХХ століття). *Печатное слово*: информ.-метод. журн. 2008. № 4. С. 11–16.
271. Петров Г. І. Вплив студентських будівельних загонів на виховання комуністичних рис характеру радянського студента. *Питання наукового комунізму*. 1973. Вип. 21. С. 61–67.
272. Петровський В. В. «Испытание севером»: очерк истории студенческих строительных отрядов Харьковской и Тюменской области. *Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*. 2016. Вип. 52. С. 90–98.
273. Петровський В. В., Радченко Л. О., Семененко В. І. Історія України: неупереджений погляд: Факти. Міфи. Коментарі. Харків: Школа, 2007. 592 с.
274. Платонов Ю. П. Социально-психологические аспекты управления студенческими трудовыми коллективами: учеб. пособие. Л.: Изд-во Ленинград. ун-та, 1986. 93 с.
275. Платонов Ю. П. Студенческие отряды: психологические очерки. Л.: Изд-во Ленинград. ун-та, 1988. 174 с.
276. Поездка в «Колочевой». *Мы – строители*. 1964. 28 июля.

267. Попович М. Червоне століття. Київ: АртЕк, 2005. 888 с.

278. Праздничный концерт. Мы – строители. 1964. 15 авг. Подпись: В. Рассохин, студент КПИ, Денисовский район.

279. Присакаръ И. Ф. Социально-гигиенические аспекты организации работы студенческих строительных отрядов на Целине. *Студенческие строительные отряды. Опыт, проблемы, перспективы*: докл. и материалы к науч.-практ. конф. / сост. Н. Б. Абаева. Алма-Ата: Изд-во Казахстан. штаба Всесоюз. студен. строит. отряда, 1971. С. 88–96.

280. Приступко В. А. Исторический опыт советского государства и общества по вовлечению студенческой и учащейся молодёжи в решение народнохозяйственных задач посредством движения студенческих отрядов. 1959–1990 годы: автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 – Отечественная история. М., 1998. 28 с. URL: <http://www.dslib.net/istoria-otechestva/istoricheskij-opyt-sovetskogo-gosudarstva-i-obwestva-po-vovlecheniju-studencheskoj-i.html> (дата обращения: 12.03.2020).

281. Приступко В. А. Студенческие отряды: исторический опыт 1959–1990 годов. М.: Изд-во Моск. гуманитар. ун-та, 2008. 294 с.

282. Приступко В. А. Студенческие отряды как важный фактор реализации государственной политики по подготовке специалистов для народного хозяйства (1959–1991 гг.). М.: Социум, 1998. 108 с.

283. Ралко Р. Діяльність студентського будівельного загону КДПІ ім. О. М. Горького (1944–1977 рр.). *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 6. Історичні науки*: зб. Київ, 2014. Вип. 11. С. 148–159.

284. Ралко Р. С. Студентський будівельний загін вищих навчальних закладів м. Києва (1962–1991 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 – Історія України. Київ, 2018. 318 с.

285. Ралко Р. С. Студентський будівельний загін м. Києва (1960–80-ті рр.): джерела вивчення. *Гуржіївські історичні читання*: зб. наук. пр. / Нац.

акад. наук України, Ін-т історії України, Черкас. нац. ун-т ім. Б. Хмельницького. Черкаси, 2014. Вип. 7. С. 82–84.

286. Ралко Р. Студентські будівельні загони вищих навчальних закладів м. Києва: географія та напрямки діяльності (1960–1991-ті рр.): до 55-ти річчя з часу відправлення першого студентського будівельного загону з м. Києва. *Гілея. Історичні науки. Філософські науки. Політичні науки: наук. вісник / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова, НАН України. Київ, 2017. Вип. 127 (№ 12). С. 90–93.*

287. Ралко Р. Усний метод у дослідженні історії студентських будівельних загонів в УРСР 1960–1970 рр. (за матеріалами інтерв'ю учасників студентського будівельного руху). *Комунікативні горизонти усної історії: матеріали Міжнар. наук. конф. (17–18 трав. 2013, м. Переяслав-Хмельницький) / упоряд.: Г. Г. Грінченко та ін. Переяслав-Хмельницький, 2013. С. 78–85.*

288. Рачков Є. С. Символи та емблеми класичних університетів України (кінець ХХ – початок ХХІ ст.) / Харків. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. Харків, 2018. 203 с.

289. Романюк І. М. Українське село в 50-ті – першій половині 60-х рр. ХХ століття. Вінниця: Книга-Вега, 2005. 256 с.

290. Рославцев А. И по сей день согревает душу. *Політехнік. 2007. 24 січ.*

291. Рубина Л. Я. Советское студенчество: социол. очерк. М.: Мысль, 1981. 207 с.

292. Рубльов О. С. Участь Української РСР в освоєнні цілинних та перелогових земель Казахстану (1954–1974 рр.). *Історичні дослідження. Вітчизняна історія. Київ, 1984. Вип. 10. С. 23–31.*

293. Рудаков В. Два місяці подвигу. *Ленінська зміна. 1966. 19 серп.*

294. Рудь О. Г. Предшественники стройотрядов. *Наши сучасник: літ.-худож. альманах. Харків: ХНАМГ, 2012. Вип. 7. С. 13–16.*

295. Рябченко О., Майстро В. Виховання лідерських навичок в умовах студентських будівельних загонів. URL: eprints.kname.edu.ua/30786/1/123.pdf-c-2 (дата звернення: 12.03.2020).

296. Рябченко О., Малиніна Т. Обмінні студентські будівельні загони вищих навчальних закладів Харкова та Польської Народної Республіки (1960–1980 рр.). *Польсько-українська спадщина на Слобожанщині: національна специфіка і взаємні впливи*: матеріали міжнар. наук. конф. (7–8 листоп. 2019, м. Харків) / Харків. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. Харків, 2019. С. 33–52.

297. Рябченко О. Студенти радянської України 1920–1930-х років: практики повсякденності та конфлікти ідентифікації: монографія / Харків. нац. акад. міськ. госп-ва. Харків, 2012. 456 с.

298. Рябченко О. Студентські будівельні загони: до питання про витоки руху. *Дослідження з історії і філософії науки і техніки*, 2018. Вип. 26–27. С. 43–56.

299. Рябченко О. Л. Студентські будівельні загони на Цілині: особливості повсякденного життя. *Спадщина університету: Історія. Освіта. Наука. Культура. Особистість*: матеріали II наук.-практ. Конф. (15–16 груд. 2016, м. Харків) / Харків. нац. ун-т міськ. госп-ва ім. О. М. Бекетова. Харків, 2017. С. 133–145.

300. Ryabchenko O., Malynina T. Exchange student constructions brigades in Ukraine: problems of intercultural youth communication (1960–1980s) *The European Journal of Humanities and Social Sciences*. 2020. № 1. P. 33–42.

301. Ryabchenko O. Young People Mobilizing for Participation in Communistic Transformations in rural areas during the years of the collectivization and Holodomor. *Український історичний журнал*. 2019. № 3. С. 74–92.

302. Салов Г. Студенческий строительный, или как это начиналось 45 лет назад. URL: <http://www.Skunksworks.net/docpolitik/opinion/salvo/sso/pHP> (дата обращения: 12.03.2020).

303. Селиверстова И. Шаги по Тюменской земле. «Ленинская смена» на студенческой стройке. *Ленінська зміна*. 1967 г. 1 сент.

304. Сечка С. В. Основные направления социализации молодежи у студентов строительных загонах в Украине в 60–80-х гг. XX ст. *Науковий вісник Донбасу*. 2012. № 4. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvd_2012_4_12 (дата звернення: 12.03.2020).

305. Сечка С. В. Работа студентов строительных загонов с детьми та підлітками (1960–1980 гг. XX ст.). *Теорія та методика навчання та виховання*. 2011. Вип. 29. С. 162–169. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/znpkhnpu_ttmniv_2011_29_23 (дата звернення: 12.03.2020).

306. Сечка С. В. Становлення руху студентських будівельних загонов на території України (60-ті гг. XX ст.). *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Педагогічні науки*. 2012. № 16. С. 41–48. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vlup_2012_16_8 (дата звернення: 12.03.2020).

307. Смирнов В. В. Социально-экономическое значение деятельности студенческих строительных отрядов. *Студенческие отряды – эффективная форма политического, трудового и нравственного воспитания советской молодёжи*: материалы I респ. науч.-практ. конф. (23–24 апр. 1971, г. Кишинёв). Кишинёв, 1971. С. 81–87.

308. Сокол В. Наша дорога верна. *Горизонт*. Тюмень, 1971. № 3–4. С. 4–6.

309. Соколов С. В., Соколова Г. М. Соотношение моральных и материальных мотивов к труду в студенческих строительных отрядах. *Студенческие строительные отряды. Опыт, проблемы, перспективы*: докл. и материалы к науч.-практ. конф. / сост. Н. Б. Абаева. Алма-Ата: Изд-во Казахстан. штаба Всесоюз. студен. строит. отряда, 1971. С. 283–294.

310. Социальный облик молодёжи (на материалах Украинской ССР) / А. И. Вишняк, Н. Н. Чурилова, С. А. Макеев и др.; АН УССР, Ин-т философии. Киев: Наукова думка, 1990. 216 с.

311. Соціальні трансформації в Україні: пізній сталінізм і хрущовська доба: кол. монографія / відп. ред. В. М. Даниленко ; ред.-упоряд. Н. О. Лаас. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2015. 698 с.

312. Статистика знает всё! *Комсомольская правда*. 1977. 7 сент.

313. Степанов Н. О. «Третий семестр» определяющего года. *Вестник высшей школы*. 1974. № 7. С. 58–62.

314. Студенческие отряды – эффективная форма политического, трудового, нравственного воспитания студенческой молодежи / сост. Н. П. Фролов. Кишинёв: Статистика, 1971. 273 с.

315. Студенты – народ жизнерадостный. *Мы – строители*. 1964. 28 июля.

316. Студенческие строительные отряды: вчера, сегодня, завтра / В. И. Астахова и др.; Департамент образования и науки Харьков. обл. гос. администрации и др. Харьков, 2013. 475 с.

317. Студенческие строительные отряды. Опыт, проблемы, перспективы: докл. и материалы к науч.-практ. конф. / сост. Н. Б. Абаева. Алма-Ата: Изд-во Казахстан. штаба Всесоюз. студ. строит. отряда, 1971. 362 с.

318. Студенческие строительные отряды: фотоальбом / фот. В. Арсирина и др.; сост. и текст Е. А. Белого; вступ. статья А. В. Жуганова. М.: Планета, 1978. 177 с.

319. Твердохлеб Л. В далёкой Монголии. *Правда Украины*. 1966. 21 авг.

320. Тольпин Ю. М. Школа коммунистического труда на целине. М.: Молодая гвардия, 1962. 139 с.

321. Транспортный ЗССО: вчера и сегодня. *Горизонт*. 1978. № 3. С. 7.

322. Третий семестр: справ. пособие по орг. деят-ти студ. отрядов / сост. Е. Ф. Артемьев. 2-е изд. М.: Молодая гвардия, 1983. 254 с.

323. Троїцький Ю. О. До питання про залучення представників молоді Харківщини до всесоюзних ударних будівництв кінця 1960-х – початку 1970-х років (на прикладі спорудження Волзького та Камського автозаводів).

Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди. Історія та географія. 2012. Вип. 46. С. 100–105.

324. Трудовий семестр. Як українські студенти на канікулах розбудовували інфраструктуру СРСР. *Кореспондент.* 2012. 16 берез. URL: <https://ua.korrespondent.net/journal/1330092-korrespondent-trudovij-semestr-yak-ukrayinski-studenti-na-kanikulah-rozbudovuvali-infrastrukturu-sr> (дата звернення: 12.03.2020).

325. Трудові семестри політехніків (до 50-річчя студентських будівельних загонів): наук.-попул. нарис / за ред. В. І. Ніколаєнка ; уклад.: В. І. Ніколаєнко та ін. ; Нац. техн. ун-т «ХПІ». Харків, 2015. 396 с.

326. Уманский Л. И., Лутошкин А. Н. Психология и педагогика работы комсорга. М.: Молодая гвардия, 1984. 206 с.

327. Устремлённый в будущее. *Горизонт.* 1984. № 1. С. 7.

328. Фиников В. Ф. Украинский народ – целинным землям Казахстана. Киев: Политиздат Украины, 1975. 152 с.

329. Фиников Т. В. Повышение трудовой активности студенческой молодёжи (1966–1970 гг.). На материалах деятельности студенческих строительных отрядов Украинской ССР: автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.01 – История Коммунистической партии Советского союза. Киев, 1977. 19 с.

330. Фініков В. Ф. Україна – цілині. Київ, 1963. 38 с.

331. Фініков Т. В. Діяльність студентських будівельних загонів УРСР на цілині (1962–1974 рр.). *Історичні дослідження. Вітчизняна історія.* Київ, 1975. Вип. I. С. 46–57.

332. Фініков Т. В. Студентські будівельні загони – сільській школі. *Радянська школа.* 1977. № 4. С. 99–103.

333. Фініков Т. В. Студентські будівельні загони Української РСР на спорудженні народногосподарських об'єктів країни (1966–1975 рр.). *Український історичний журнал.* 1976. № 3. С. 64–73.

334. Хай той, хто не побував в «Лепії», позаздрить їм. *Ленінська зміна*. 1967. 3 верес.
335. Харків – 350. Історія, сучасність, стратегія розвитку: іст.-екон. огляд / за заг. ред. В. Н. Майорченка. Харків: Золоті сторінки, 2004. 320 с.
336. Харківський національний університет міського господарства імені О. М. Бекетова. Харків : Золоті сторінки, 2012. 520 с.
337. Харків'яни про ювіляра. *Часопис Національної музичної академії України імені П. І. Чайковського*. 2016. № 3.
338. Хоменко Н. Студентство в соціальній структурі радянської України. *Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.)*: у 2 кн., 3 ч. / відп. ред. В. М. Даниленко. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2010. Кн. 1. Ч. 1–2. С. 210–249.
339. Хоменко Н. М. Матеріально-побутове становище студентів вузів Української РСР в 50–60-ті рр. *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика*. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2007. Вип. 10. С. 415–433.
340. Хоменко Н. М. Повсякденне життя студентської молоді України (1950–1960 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 – Історія України. Київ, 2008. 20 с.
341. Хоменко Н. М. Ставлення студентства УРСР до навчально-виховного процесу у ВНЗ (1950–1960 рр.). *Гуржіївські історичні читання*: зб. наук. пр. Черкаси, 2007. С. 477–480.
342. Хоменко Н. М. Студентське дозвілля в Українській РСР у період літніх канікул (50–60-ті рр. ХХ ст.). *Український історичний збірник* / Ін-т історії України НАН України. Київ, 2006. Вип. 9. С. 271–281.
343. Хоменко Н. М. Суспільно-політичні настрої студентства 1950-х рр. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету. Серія: Історія*: зб. наук. пр. Вінниця, 2007. Вип. XII. С. 140–145.
344. Хорошилова Т. В. Студенческие трудовые отряды высших учебных заведений Дальнего Востока РСФСР: формирование, опыт, уроки: 1957–1991 гг.: автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 – Отечественная

история. Хабаровск, 2012. URL: <http://cheloveknauka.com/studencheskie-trudovye-otryady-vysshih-uchebnyh-zavedeniy-dalnego-vostoka-rsfsr-formirovanie-opyt-uroki> (дата звернення: 12.03.2020).

345. Хоскинг Дж. История Советского Союза. 1917–1991. Смоленск: Русич, 2001. 496 с.

346. Цілина чекає! *Ленінські кадри*. 1959. 30 черв.

347. Цюпа Г. Обыкновенная история. *Орбита*. 1968. № 8–9. С. 25–26.

348. Червоножка В. Трудовой семестр. *Корреспондент*. 2012. 9 марта.

349. Швецова Л. Энтузиасты и романтики есть во все времена. URL: <http://www.moskv.ru/articles/fulltext/show/id/11501> (дата обращения: 12.03.2020).

350. Шепель В. М. Управленческая психология. М.: Экономика, 1984. 248 с.

351. Шкурко І. Загони досвіду і виховання. *Знання та праця*. 1972. № 1. С. 14–15.

352. Шлыкова С. А. Исторический опыт движения студенческих строительных отрядов Красноярского края 1953–1990 гг.: автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 – Отечественная история. Иркутск, 2012. 30 с. URL: <https://isu.ru/ru/science/boards/hist5/Shlykova.doc> (дата обращения: 12.03.2020).

353. Шутенко Л. Н. «Надо было предвидеть, что бум на менеджеров спадёт». *Вечерний Харьков*. 2012. 12 мая. С. 4. URL: <https://vecherniy.kharkov.ua/news/63422/> (дата обращения: 12.03.2020).

354. Это наша с тобой биография...: очерки истории студенческого строительного движения Харьковщины / сост.: М. П. Дуравкин и др. Харьков: Точка, 2008. 112 с.

355. Янова И. Жизнь на лету. *Тюменский комсомолец*. 1980. № 86. 20 июля. С. 2.

356. Яровикова В. А. Формирование организационной структуры и системы управления студенческими строительными отрядами Алтайского края (1965–1970 гг.). *Исторические, философские, политические и*

юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. Тамбов: Грамота, 2015. № 5 (55). Ч. 1. С. 215–217. URL: <http://scjournal.ru/articles/> (дата обращения: 12.03.2020).

357. Ящук Ю. Студентські будівельні загони ХПКБу на цілині: деякі аспекти повсякденного життя. *Каразінські читання (історичні науки): тези доп. 68-ї міжнар. наук. конф. (24 квіт. 2015, м. Харків) / Харків. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна.* Харків, 2015. С. 167–169.

Додаток А

Список опублікованих праць за темою дисертаційного дослідження

Публікації у наукових фахових, закордонних виданнях та виданнях, уведених до міжнародних науко метричних баз:

1. Малиніна Т. В. Роль студентських будівельних загонів у формуванні організаторських якостей молоді України. *Дослідження з історії і філософії науки і техніки*. 2018. Вип. 26–27. С. 90–99.
2. Малиніна Т. В. Студентські будівельні загони: криза 80-х та спроби відновлення (на прикладі студентських будівельних загонів Харківщини). *Історія та географія: зб. наук. пр. / Харків. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди*. Харків, 2019. Вип. 56. С. 58–64.
3. Малиніна Т. В. Травматизм і проблеми техніки безпеки у студентських будівельних загонах Харківщини 50–80-х рр. ХХ ст. *Universum Historiae et Archeologiae*. 2019. Т.2(27). Вип 2. С. 72–82.
4. Malynina T., Ryabchenko O. Exchange student constructions brigades in Ukraine: problems of intercultural youth communication (1960-1980s). *The European Journal of Humanities and Social Sciences*. 2020. № 1. P. 33–42.
(Здобувачкою опрацьовано і систематизовано архівні матеріали)

Повнотекстові матеріали й тези наукових доповідей, що додатково відображають результати дослідження

5. Малиніна Т. В. Проект майбутнього – збереження минулого. *Спадщина університету: Історія. Освіта. Наука. Культура. Особистість: матеріали І наук.-іст., конф. (2–4 груд. 2015, м. Харків) / керівник вид. проекту В. М. Бабаєв ; Харків. нац. ун-т міськ. госп-ва ім. О. М. Бекетова*. Харків, 2016. С. 12–17.
6. Малиніна Т. В. Патріотичне виховання студентської молоді через прищеплення поваги до історичної спадщини Університету. *Сучасні*

- проблеми виховання молоді у вищому навчальному закладі: матеріали всеукр. наук.-практ. конф. (28–29 квіт. 2016, м. Харків) / Харків. нац. ун-т міськ. госп-ва ім. О. М. Бекетова та ін. Харків, 2016. С. 98–104.*
7. Малиніна Т. В. Управління якістю освіти на місцевому рівні. *Місто. Культура. Цивілізація: матеріали VI міжнар. наук.-теорет. інтернет-конф. (квітень 2016, м. Харків) / редкол.: В. Ф. Харченко (відпов. ред.) та ін. ; Харків. нац. ун-т міськ. госп-ва ім. О. М. Бекетова. Харків, 2016. С. 284–301.*
 8. Малиніна Т. В. Студентські будівельні загони ХПКБ – Спадщина Університету. *Спадщина університету: Історія. Освіта. Наука. Культура. Особистість: матеріали II наук.-практ. конф. (15–16 груд. 2016, м. Харків) / керівник вид. проекту В. М. Бабаєв ; Харків. нац. ун-т міськ. госп-ва ім. О. М. Бекетова. Харків, 2017. С. 145–150.*
 9. Малиніна Т. В. Усна історія як джерело дослідження повсякденних практик студентів в будівельних загонах (на матеріалах ХПКБу). *Слобожанський гуманітарій – 2017 : матеріали міжнар. наук.-метод. конф., Харків, березень 2017 р. / Харків. нац. техн. ун-т сіл. госп-ва ім. П. Василенка. Харків, 2017. С. 63–72.*
 10. Малиніна Т. В. Формування кадрового забезпечення в освіті (з досвіду студентських будівельних загонів ХПКБу). *Суспільно-політичні процеси на українських землях: історія, проблеми, перспективи: матеріали IV всеукр. наук.-практ. конф.: у 2 ч. (19 трав. 2017, м. Суми) / редкол.: В. М. Власенко та ін. ; Сумськ. держ. ун-т. Суми, 2017. Ч.1. С. 69–75.*
 11. Малиніна Т. В. Молодь – авангард суспільного прогресу (із досвіду студентських будівельних загонів ХПКБу). *Спадщина Університету: Історія. Наука. Культура. Особистість: матеріали III наук.-практ. конф., Харків, 7–8 груд. 2017 р. / Харків. нац. ун-т міськ. госп-ва ім. О. М. Бекетова. Харків, 2018. С. 19–22.*
 12. Малиніна Т. В. Формування кадрового забезпечення в освіті (з досвіду студентських будівельних загонів ХПКБу). *Суспільні науки у 2018 році :*

- матеріали XIV міжнар. наук.-практ. конф. Вінниця : Нілан-ЛТД, січ. 2018. С. 56–62.
- 13.Малиніна Т. В. Студентські будівельні загони – специфічна форма молодіжного руху. *Стратегія розвитку міст: молодь і майбутнє (інноваційний ліфт)* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., Харків, квіт. – трав. 2019 р. / Харків. нац. ун-т міськ. госп-ва ім. О. М. Бекетова. Харків, 2017. С. 393–395. – Існує електронна версія. (Режим доступу: [file:///C:/Users/User/Desktop/Стратегія%20розвитку%20міст\(1\).pdf](file:///C:/Users/User/Desktop/Стратегія%20розвитку%20міст(1).pdf), вільний).
- 14.Малиніна Т. В., Рябченко О. Л. Обмінні студентські будівельні загони вищих навчальних закладів Харкова та Польської Народної Республіки (1960–1980-ті роки). *Польсько-українська спадщина на Слобожанщині: національна специфіка і взаємні впливи*: матеріали міжнар. наук. конф. (7–8 листоп. 2019, м. Харків) / Харків. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. Харків, 2019. С. 33–52. (Здобувачкою підібрано, систематизовано і проаналізовано архівний матеріал).

Додаток А - 1

Студенти ХПКБу на Цілині

Відпочинок біля свого житла - корівника. 1956 р.

(Із особистого архіву Зеленського Б. К.)

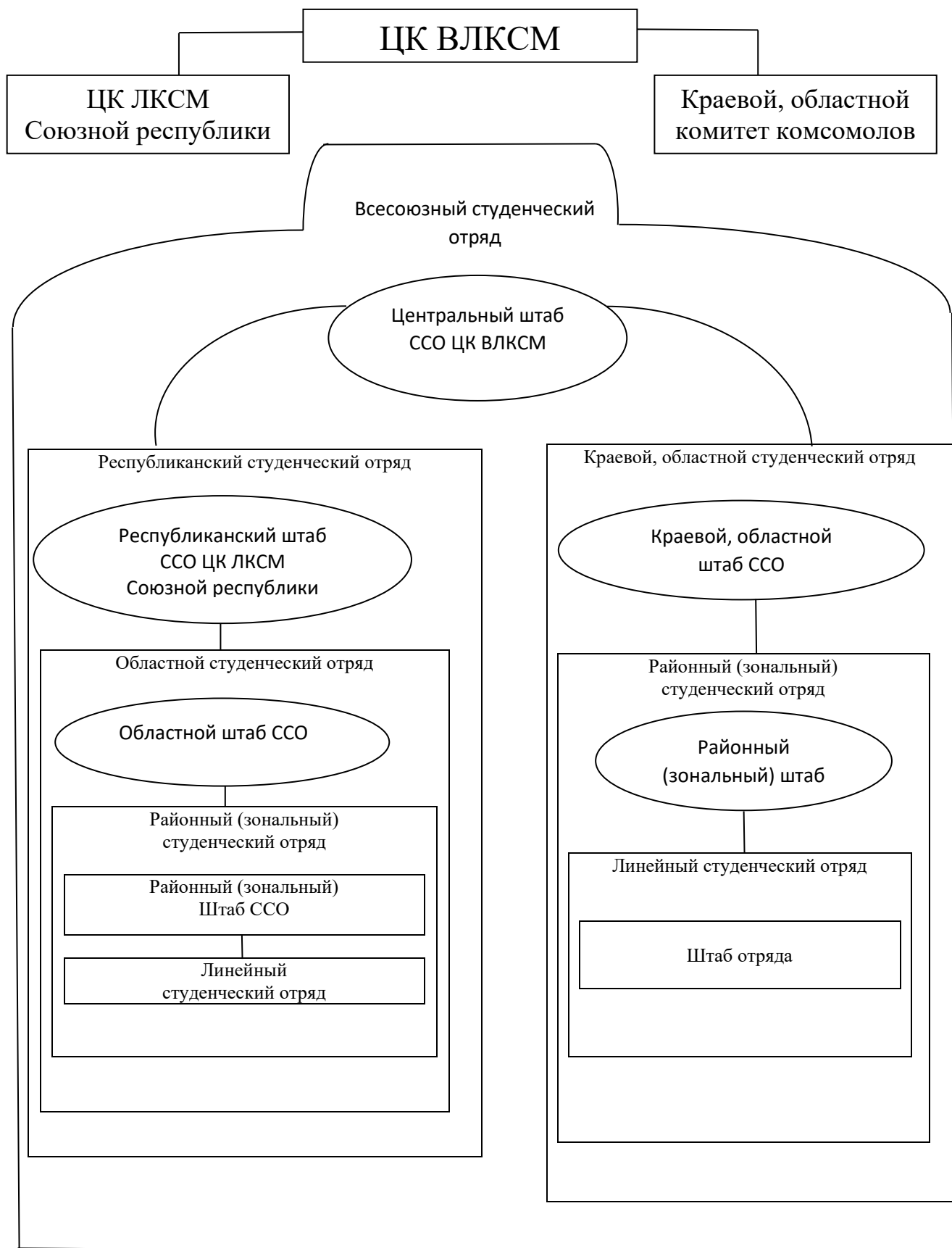

Цілина. Північноказахстанська обл, 1958 р. Студенти ХІБІ.

(Із особистого архіву Гуляєва О.)

Додаток Б

Організаційна структура управління студентськими загонами в робочий період [241, с. 37]

Додаток В

Емблеми, вимпели, транспоранти, значки Харківських студентських будівельних загонів

Емблема Харківського обласного студентського будівельного загону.

(Музей історії Харківського національного університету міського господарства ім. О.М. Бекетова. Фонд СБЗ)

Значки бійця СБЗ ХПКБу Гарькавця А. М. (Із особистого архіву Гарькавця А. М.)

Вимпел студентського будівельного загону ХПКБу.

(Музей історії Харківського національного університету міського господарства ім. О. М. Бекетова. Фонд СБЗ)

Прод. дод. В

Транспорант: «Привет молодым строителям коммунизма». Наметовое містечко. (Музей історії Харківського національного університету міського господарства ім. О. М. Бекетова. Фонд СБЗ)

Транспорант з привітанням бійців обласного інтернаціонального загону імені Червоної Армії - учасників обласного зльоту СБЗ. 1977 р.

(Музей історії Харківського національного університету міського господарства ім. О. М. Бекетова. Фонд СБЗ)

Додаток Г

Студенти на будівництві важливих об'єктів народного господарства

Проводи 94 студентів ХІКБ до Казахстану (2 липня 1956 року).

(Музей історії Харківського національного університету міського господарства імені О. М. Бекетова. Фонд СБЗ)

Заготовка лісу студентами ХІБІ у Тюменській області для будівництва об'єктів у Північноказахстанській обл., 1958р.

(Із особистого архіву Гуляєва О.)

Посвідчення учасника освоєння цілинних земель 1956 р.

(Музей історії Харківського національного університету міського господарства імені О. М. Бекетова. Фонд СБЗ)

Прод. дод. Г

Радгосп Майський
Карасуського району. 1964 р.
Зводили бригади ХПКБ і ХПІ.
На фото М. Краснокутська,
В. Шатілов, В. Бойко,
М. Рагулін (із особистого
фонду Краснящих П. Г.)

Стіннівка ХПКБу. Географія III
трудового семестру, 1967 р.

(Музей історії Харківського
національного університету
міського господарства імені О. М.
Бекетова. Фонд СБЗ)

Фотоальбом СБЗ ХПКБу.
Студентський будівельний загін
№2 Тайга. Тюменська область,
сmt. Комсомольське. 1967 р.
Командир Єрмаков Г., комісар
Ільченко Н. (Музей історії
ХНУМГ ім. О. М. Бекетова. Фонд
СБЗ)

Прод. дод. Г

Студенти ХПКБ у радгоспі «Ніжинський» Рузаєвського району Кокчетавської області (Казахстан), 1968 р. (Музей історії Харківського національного університету міського господарства імені О. М. Бекетова. Фонд СБЗ)

Об'єднаний інтернаціональний загін «Червона Армія». (1972 р.) с. Ольховка Харківського району Харківської області. (Музей історії Харківського національного університету міського господарства імені О. М. Бекетова. Фонд СБЗ)

Додаток Д

«Відомості про підсумки роботи студентських будівельних загонів України на збиранні врожаю і заготівлі кормів в 1975 році»

*складено дисертанткою на основі матеріалів ЦДАГО [27, арк.113.]

Область	Кількість /чол/	Заготовлено силоса / тон/	Заготовлено сіна /тонн/	Заготовлено грубих кормів /тон/	Прибрано зернових /тон/	Інші види робіт	Всього прибрано с/г продукції /тонн/
Харківська	23420	3044	233	-	256	115	3638

Харківська область

Довідка про виробничі показники будівельних загонів, які працювали на збиранні сільгоспродукції влітку 1978 року

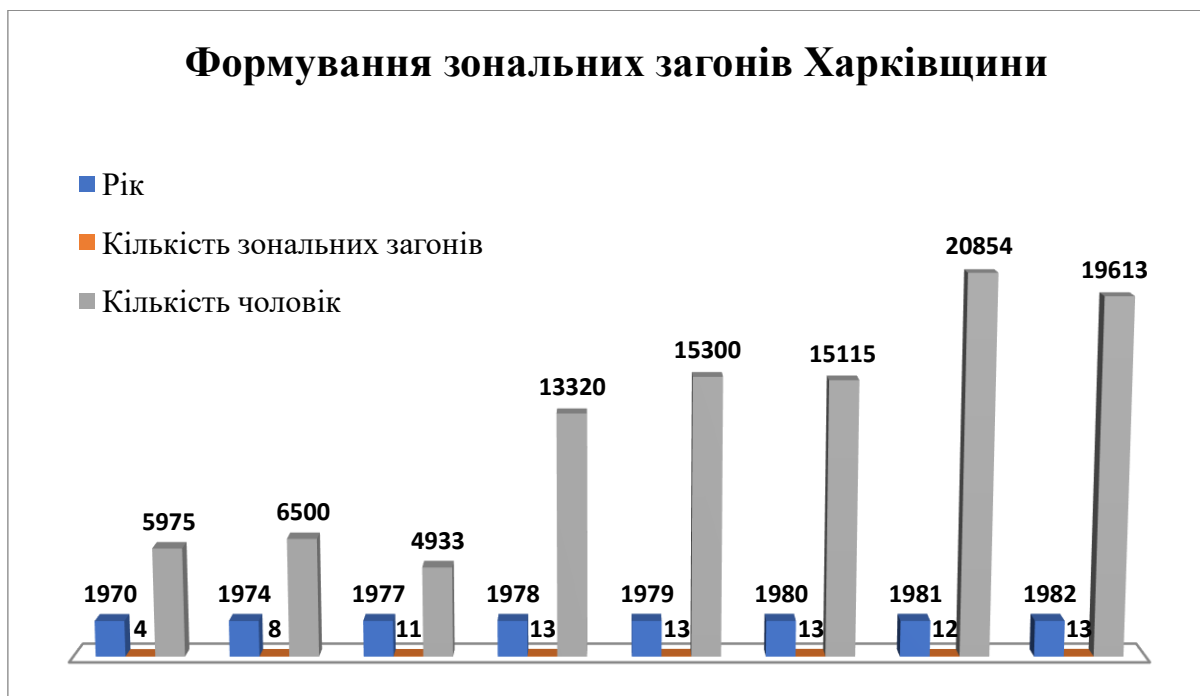
*складено дисертанткою за матеріалами ЦДАГО [64, арк. 66]

№	Назва показника	Од. вим.	Кіл-ть	Од. вим.	Кіл-ть
1.	Загальний об'єм виконаних робіт	-	-	т. крб	577,8863
	У т.числі:				
	а) збирання зернових	Тонн	11094,3	т. крб	337,707
	б) збирання овочів	Тонн	23288,6	т. крб	231,513
	в) ін. види робіт	-	-	т. крб	8,643

Додаток Е

Формування зональних загонів Харківщини

*Складено дисертанткою за матеріалами ЦДАГО [77, арк. 28]

Додаток Є

Участь дівчат у студентських будівельних загонах Харківщини

(Фотоматеріали 1958 р. із особистого архіву Бондаренко С.С.)

Обід у полі

Приготування вечері

Повар на Цілині

Прод. дод Є

Листи додому.

Цілина, 1956 р.

На збиранні врожаю. 1956 р.

Прод. дод Є

У полі. 1956 р.

На жнивах. 1956 р.

Загін ХІКБ'янка, 1976р

Додаток Ж

Водні процедури у студентських будівельних загонах Харківщини

На березі річки Ішим. 1956 р. (із особистого архіву Зеленського Б.)

Озеро Лебедине. Тюменська обл, Юршиський р-н, 1958 р. (Із особистого архіву Гуляєва О. Г.)

Колгосп. Водні процедури, 1963 р.
(Музей історії
ХНУМГ ім. О. М. Бекетова. Фонд
СБЗ)

Додаток 3

Зауваження внесені до талонів ТБ (1973 р.)

Складено дисертанткою за матеріалами ДАХО [51, арк. 278]

№	Порушення	%
1.	Порушення при виконанні земляних робіт	19,4%
2.	Порушення при перевезені студентів автотранспортом	17%
3.	Проведення робіт на невідремонтованих лісах	28%
4.	Порушення форми одягу	18%
5.	Допущення без права роботи на механізмах	5,6%
6.	Порушення трудової дисципліни	9%

Аналіз порушень правил безпеки за видами (1978р.)

*складено дисертанткою за матеріалами ДАХО [64, арк. 20]

№	Порушення	%
1.	Виконання робіт без спецодягу та індивідуальних засобів захисту	35,1%
2.	Робота на будівельних механізмах без проходження спеціального навчання	1,3%
3.	Робота без спеціального взуття	36%
4.	Допущення до робіт без проведення інструктажу на робочому місці	3,8%
5.	Відсутність заземлення на механізмах	0,7%
6.	Порушення при перевезені студентів автотранспортом	5,8%
7.	Робота на невідремонтованих лісах	16,3%

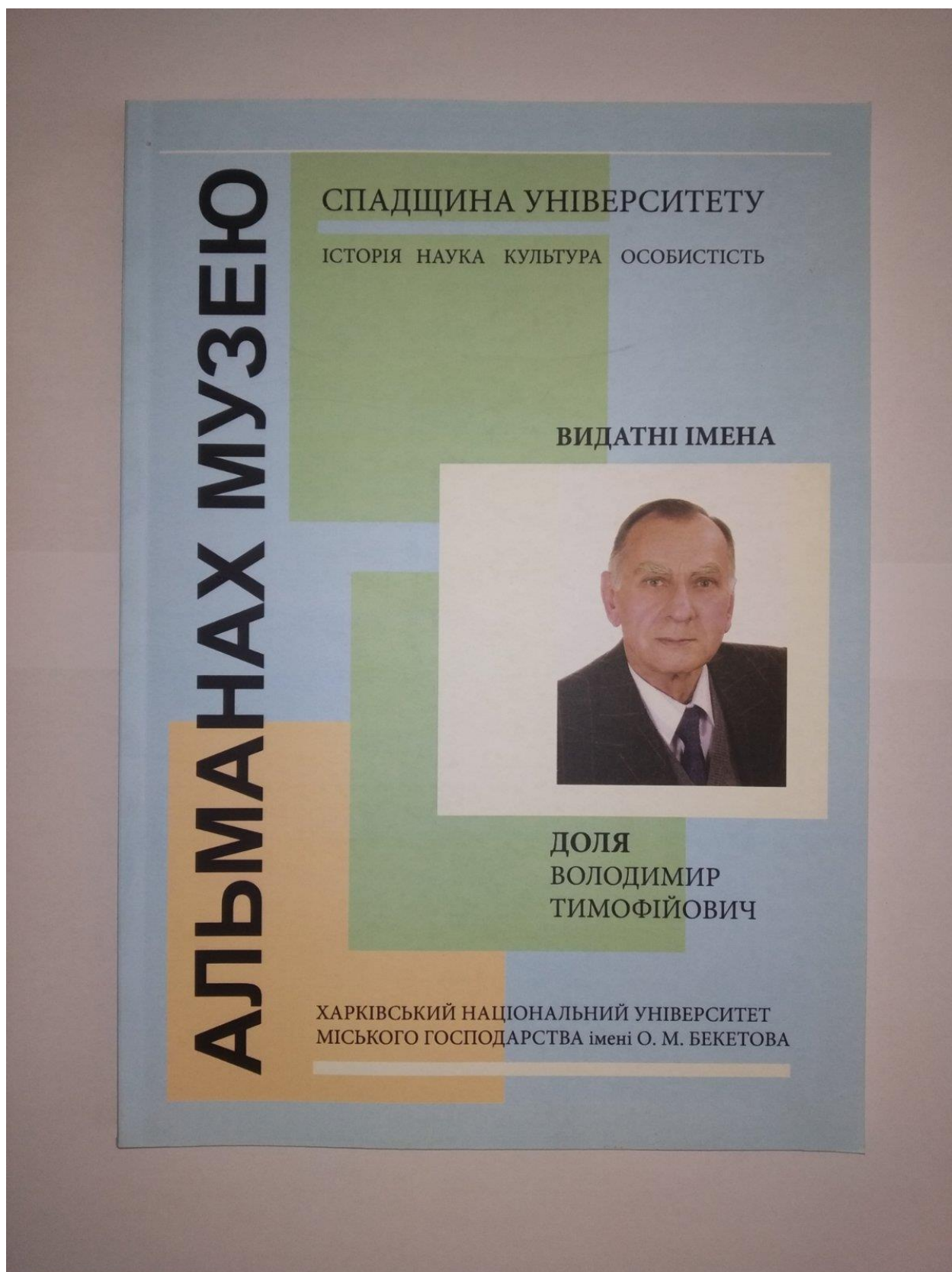
Прод. дод. 3

Дані про допущення порушень санітарно-гігієнічних вимог до студентських таборів у Харківському обласному студентському будівельному загоні (1978 р.)

*складено дисертанткою за матеріалами ДАХО [64, арк. 92]

Показники	Загальна к-ть
Загальна кількість таборів	220
Із них:	
Загальна кількість загонів, які проживають у наметових містечках	21
К-ть непаспартованих таборів	-
Відсутні:	
а) заключення СЕС на користування джерелами	-
б) медпункти	12
в) ізолятори	16
г) приміщення для просушування одягу	45
д) умивальники	-
е) душ	39
ж) кімнати відпочинку	18
з) кімнати особистої гігієни	37

Додаток I

Альманах музею. Спадщина університету: Історія. Наука. Культура. Особистість. Випуск присвячений В. Т. Долі.

Додаток І

Перевезення студентів

Студенти ХПКБу в товарних вагонах прибувають до радгоспу «Ніжинський» Рузаєвського району Кокчетавської області (Казахстан) 1956 р. (із особистого архіву Зеленського Б.)

Від'їзд студентів додому на пасажирському потязі, с. Кочеток, Казахстан, 1956 р. (Із особистого архіву Зеленського Б.)

Додаток Й

Загальні результати праці і відповідні економічні показники будзагонів протягом 1966–1985 рр. [100, с. 223-269]

Чисельні показники діяльності студентських будзагонів в СРСР у VIII-X п'ятирічках	Чисельність будзагонів	Кількість промислових і сільськогосподарських об'єктів, що були здані до експлуатації	Обсяг освоєних капіталовкладень (крб.)
1966–1970 (VIII п'ятирічка)	1 млн.	36, 2 тис.	1,165 млн.
1971–1975 (IX п'ятирічка)	3млн.	77 тис	5 млрд.
1976–1980 (X п'ятирічка)	3млн 815 тис	більш ніж 74, 4 тис.	7,1 млрд
1981–1985 (XI п'ятирічка)	11млн 193ис.	97 тис. 847	8 млрд.

Додаток К

Загальні відомості про підсумки роботи студентських будівельних загонів в областях Казахстану 1959-1966 рр.

*складено дисертанткою за матеріалами ЦДАГО [6, арк. 21-29]

Рік	Кількісний склад загонів	Об'єм освоєних капіталовкладень (млн крб)	Кількість об'єктів побудованих студентами.
1959	339	0,25	16
1960	520	0,52	23
1961	1260	1,20	90
1962	9560	10,60	919
1963	19012	22,50	2480
1964	30000	56,00	3860
1965	40000	72,9	5654
1966	31507	60,27	2547

Додаток Л

**Зведені дані щодо виконання виробничої програми вищими
закладами Харкова у 1968 році**

*таблиця складена дисертанткою за матеріалами ДАХО [43, арк. 13]

	Кількість студентів	Освоєно капіталовкладень
по Харківській області	2169	4776, 96 млн.крб
Міське будівництво	2875	2282, 08 млн.крб
Кустанайська область	874	3444, 24 млн.крб
Тюменська обл.	1971	787, 05 млн.крб
Обмін студентами з соц.країнами.	150	221 млн.крб.
Всього	8040	15511, 09 млн.крб.

Додаток М

Студентський будівельний загін ХПКБу в Монголії. 1966 р.

Монголія. 1966 р. Паводок.

(Музей історії ХНУМГ ім.
О. М. Бекетова. Фонд СБЗ)

Студенти ХПКБу в
Монголії. 1966 р.

(Музей історії ХНУМГ ім.
О. М. Бекетова. Фонд СБЗ)

Порятунок студентами СБЗ
ХПКБ місцевого населення
під час великої повені в м.
Улан-Батор (Монголія).

(Музей історії ХНУМГ ім.
О. М. Бекетова. Фонд СБЗ)

Прод.дод. М

Подяка студентам СБЗ ХПКБ від Великого Народного Хуралу
Монгольської Народної Республіки. 1966 р.

Додаток Н

СБЗ Харківщини зводять м. Славутич для співробітників ЧАЕС. 1986 р.

Бійці студзагону ХПКБ «Авангард» під час літніх канікул працювали в Бородянському районі на Київщині. Споруджували житлові будинки для евакуйованих з зони Чорнобильської АЕС. 1986 рік.

(Музей історії ХНУМГ ім.О.М. Бекетова. Фонд СБЗ)

Будівництво помешкань для працівників ЧАЕС. Виростає нове місто Славутич. 1986 р.
(Музей історії ХНУМГ ім. О. М. Бекетова. Фонд СБЗ)

Додаток О

Акт

впровадження результатів дисертаційного дослідження
МАЛИНІНОЇ ТЕТЯНИ ВАСИЛІВНИ

Акт підтверджує, що результати дисертаційної роботи МАЛИНІНОЇ Т. В. на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 032 - «Історія та археологія» відповідно до Рішення Вченої ради Харківського національного університету міського господарства імені О. М. Бекетова від 30 серпня 2014 року « Про збереження минулих і сучасних свідочств діяльності» та Розпорядження № 46 від 12 вересня 2016 року « Про ювілейні заходи з нагоди 60-річчя студентських будівельних загонів ХНУМГ ім.О.М.Бекетова впроваджено:

1. для поповнення архівних матеріалів Музейного комплексу ХНУМГ ім. О. М. Бекетова (Фонд СБЗ).
Термін впровадження: квітень 2017 - травень 2020 року.
Форма впровадження: впроваджено у виставковий процес під час проведення заходів до 50-річчя заснування студентських будівельних загонів ХНУМГ ім. О. М. Бекетова;
2. для реалізації культурно-освітнього проекту Фонду історичної спадщини ХНУМГ ім. О. М. Бекетова «Спадщина університету: Історія. Освіта. Культура. Особистість».
Термін впровадження: квітень 2017 - травень 2020 року.
Форма впровадження: результати дослідження за темою дисертації щорічно публікувалися у випусках «Альманах Музею». Розроблені і розповсюджені буклети з історії СБЗ ХНУМГ ім. О. М. Бекетова». Використовуючи результати досліджень, було розроблено сценарій проведення заходу до 50-річчя СБЗ ХНУМГ ім. О. М. Бекетова;
3. матеріали дисертації використовуються у навчальному процесі під час викладання курсів «Історія та культура України», «Краєзнавство» та історичні гуманітарні студії.
Термін впровадження: квітень 2017- травень 2020 року.
Форма впровадження: Щорічно студенти виконують реферативні роботи з використанням публікацій та матеріалів дисертаційної роботи МАЛИНІНОЇ Т. В. Отримані результати щодо виробничої та організаційної самостійності СБЗ допомагають уникнути проблем у розвитку студентського самоврядування й у формуванні соціально активного студентства, яке має якісну професійну підготовку та навички управлінської, підприємницької діяльності.

Директор Музейного комплексу
ХНУМГ ім. О. М. Бекетова

 Т. ЄЛІСЕСВА

Зав. кафедри історії та
культурології

 М. ЯЦЮК